

Minnen vid vatten

Inventering av kulturplatser längs tolv Vätterbäckar i
Habo och Jönköpings kommuner, Jönköpings län

■ Minnen vid vatten

Inventering av tolv Vätterbäckar i Habo och Jönköpings kommuner, Jönköpings län.

Meddelande	nr 2013:20
Referens	Linnea Kallerskog; Antikvarie, Fil dr i kulturgeografi, Ådel Vestbö-Franzén har skrivit kapitlet "Vattnet som kraftkälla" Rapporten är skriven och delvis redigerad i samarbete med Jönköpings läns museum. 2013
Kontaktperson	Anders Kraft, Länsstyrelsen i Jönköpings län, e-post anders.kraft@lansstyrelsen.se
Webbplats	www.lansstyrelsen.se/jonkoping
Omslagsbild	Vattenhjulet i Rödåns Västra kvarn vid Rödån i Brandstorps socken, Habo kommun. Foto: Linnea Kallerskog.
Fotografier	Tillstånd: Bankeryds Hembygdsförening/Folkrörelsearkivet Jönköping, Habobygdens Släktforskarförening Rapporten har upprättats i samverkan med Jönköpings läns museum Övrigt: Linnea Kallerskog där ej annat anges
Kartmaterial	Utdrag ur digitala Fastighetskartan, Historiska kartor; RAÄ/Fornsök är återgivna enligt tillstånd: Copyright Lantmäteriet Copyright Riksantikvarieämbetet
ISSN	1101-9425
ISRN	LSTY-F-M—13/20--SE
Upplaga	50 exemplar
Tryckt på	Tryckt på Länsstyrelsen, Jönköping. 2012
Miljö och återvinning	Rapporten är tryckt på miljömärkt papper

© Länsstyrelsen i Jönköpings län 2012

Innehållsförteckning

1. Sammanfattning	12
2. Projekt Kultur Aqua – Västra Vätterbäckarna	16
2.1 Bakgrund	16
2.2 Syfte och målsättning	16
2.3 Arbetsbeskrivning	17
2.4 Förarbete	17
2.5 Fältinventering	18
2.6 Kulturvärdesbedömning	18
2.7 Resultat, erfarenheter och framtid	21
3. Västra Vätterbäckarna och Hökensås - Geologi och topografi	23
3.1.1 Häradsallmanningen Hökensås	24
4. Vattnet som kraftkälla	25
4.1.1 Analys av årnas landskap i Habo socken med de äldre kartorna som utgångspunkt	25
4.1.2 Habo sockenkarta från 1711	26
4.1.3 Sammanfattande kommentar	31
4.2 Häradsekonomiska kartan från 1877–1882	31
4.3 Kvarnar och sågar 1880	32
4.4 Kvarnarna som försvann och en möjlig järnmölla	34
4.5 En möjlig ödegård vid Suttran	35
4.6 Avslutande diskussion	37
5. Referenser kapitel 1-4	38
6. Nykyrkebäcken	39
6.1 Natur	41
6.2 Kultur längs Nykyrkebäcken	41
6.2.1 Namnet Nykyrkebäcken	41
6.2.2 Nykyrkebäcken som gränsbäck	41
6.2.3 Rinkabäckens såg och kvarn	43
7. Utvärdering och karaktärisering	44
7.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer	44
7.2 Karaktärisering	45
7.3 Typvattendrag	45
7.4 Karta Nykyrkebäcken. Prioriterad kultur	45
8. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Nykyrkebäcken	46
8.1 Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt	49
8.2 Karta, Nykyrkebäcken. Inventerade kulturplatser	50

9. Referenser Nykyrkebäcken	51
10. Skänningsforsån	52
10.1 Naturreseptatet Skänningsfors naturskog	54
10.2 Kultur längs Skänningsforsån.....	54
10.2.1 Säteriet Skänningsfors och ån i herrgårdsparken	54
10.2.2 Kvarnar och sågar	58
10.2.3 Historiskt fiske	60
10.2.4 Bryggor.....	61
10.2.5 Tillgängliggörande	61
11. Utvärdering och karaktärisering	62
11.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer	62
11.2 Sammanfattande analys	65
11.3 Karaktärisering	65
11.4 Åtgärd.....	65
11.5 Tillgänglighet	65
11.5.1 Karta Skänningsforsån. Prioriterad kultur.	66
12. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Skänningsforsån	67
12.1 Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt	79
12.2 Skänningsforsån. Karta över inventerade kulturplatser.....	81
13. Referenser Skänningsforsån	82
14. Krikån	84
14.1 Kulturspår längs Krikån.....	85
14.2 Historiskt fiske – bilder från Brandstorps-trakten	86
15. Karaktärisering	88
15.1 Tillgängliggörande.....	88
16. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Krikån	89
16.1 Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning	90
16.2 Karta Krikån. Inventerad och prioriterad kultur.	91
17. Referenser Kirkån.....	92
18. Rödån.....	93
18.1 Kultur längs Rödån.....	94
18.1.1 Tidig järnframställning.....	95
18.1.2 Vattendrivna verksamheter	95
18.1.3 Rödåns byabastu.....	99
18.1.4 Lertäkt	99
18.1.5 Historiskt fiske	99
19. Utvärdering och karaktärisering	100
19.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer	100
19.2 Sammanfattande analys	102
19.3 Karaktärisering	102

19.4	Åtgärd	102
19.5	Tillgängliggörande.....	102
19.6	Rödån. Karta prioriterad kultur.	103
20.	Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Rödån	104
20.1	Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt	111
20.2	Rödån. Karta över inventerade kulturplatser.....	112
21.	Referenser Rödån	113
22.	Svedån.....	114
22.1	Kultur längs Svedån	116
22.1.1	Svedån som gränså.....	116
22.1.2	Torplämningar	116
22.1.3	Fornlämningar	116
22.1.4	Kvarnar och sågar	117
22.1.5	Svedåns vattenkraft omvandlas till elkraft	118
22.1.6	SLÄTTENS KRAFTSTATION – ETT OFULLBORDAT PROJEKT	120
22.1.7	Svedudden - industrier.....	121
22.1.8	Historiskt fiske.....	122
23.	Utvärdering och karaktärisering	123
23.1	Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer	123
23.2	Sammanfattande analys	127
23.3	Karaktärisering.....	128
23.4	Åtgärd.....	128
23.5	Svedån. Karta prioriterad kultur.	128
24.	Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Svedån	129
24.1	Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt ..	141
24.2	Svedån. Kartor över inventerade kulturplatser.....	143
25.	Referenser Svedån	145
26.	Gagnån	147
26.1	Kultur längs Gagnån.....	149
26.1.1	Fornlämningsskildern	149
26.1.2	Kvarnar, sågar, snickeri.....	149
26.1.3	Kraftstationer.....	150
27.	Utvärdering och karaktärisering	153
27.1	Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade objekt och miljöer	153
27.2	Sammanfattande analys	154
27.3	Karaktärisering.....	154
27.4	Information	154
27.5	Karta Gagnån. Prioriterad kultur.	155
28.	Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Gagnån	156
28.1	Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt ..	163
28.2	Gagnån. Karta över inventerade kulturplatser.....	164
29.	Referenser Gagnån	165

30. Hornån	166
30.1 Kultur längs Hornån.....	168
30.1.1 Fornlämningsbilden	168
30.1.2 Kvarnar.....	168
30.1.3 Källebäcken.....	169
30.1.4 Såg-, snickeri- och träindustrier i Hornån.....	171
30.1.5 Täljstensbrytning	172
30.1.6 Fiske	172
31. Utvärdering och karaktärisering	173
31.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer	173
31.2 Sammanfattande analys	176
31.3 Karaktärisering.....	176
31.4 Karta Hornån. Prioriterad kultur.	176
32. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Hornån	177
32.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt ..	186
32.2 Kartor Hornån. Inventerade kulturplatser.	187
33. Referenser Hornån	189
34. Knipån.....	190
34.1 Kultur och industrihistoria längs Knipån.....	191
34.1.1 Namnet Knipån	191
34.1.2 Förhistoriska spår	191
34.1.3 Industrier	191
34.1.4 Fiske	201
35. Utvärdering och karaktärisering	202
35.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer	202
35.2 Sammanfattande analys	206
35.3 Karaktärisering.....	206
35.4 Åtgärd.....	206
35.5 Karta Knipån. Prioriterad kultur.....	207
36. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Knipån208	
36.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt ..	220
36.2 Kartor Knipån. Inventerade kulturplatser.	221
37. Referenser Knipån	223
38. Hökesån.....	224
38.1 Kultur längs Hökesån.....	226
38.1.1 Fornlämningar	226
38.1.2 Riksintresset Habo kyrkby	227
38.1.3 Kvarnar.....	227
38.1.4 Kraftstationer.....	230
38.1.5 Habo Ullspinneri.....	230
38.1.6 Habo Laggkärlsfabrik	233

38.1.7 Fiske	236
39. Utvärdering och karaktärisering	237
39.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer	237
39.2 Sammanfattande analys	240
39.3 Karaktärisering	240
39.4 Åtgärd	240
39.5 Tillgänglighet	240
39.6 Kartor Hökesån. Prioriterad kultur.....	242
40. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Hökesån	243
40.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt ..	254
40.2 Kartor Hökesån. Inventerade kulturplatser,	255
41. Referenser Hökesån	257
42. Pirkåsabäcken och Kvillabäcken	259
42.1 Kultur längs bäckarna.....	260
42.1.1 Kvarnverksamhet	260
42.1.2 Alunda kraftstation	261
42.1.3 Träindustrier	261
43. Utvärdering och karaktärisering	264
43.1.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer.....	264
43.2 Karaktärisering.....	265
44. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Pirkåsabäcken / Kvillabäcken	266
44.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt ..	274
44.2 Kartor Pirkåsabäcken/Kvillabäcken. Prioriterad kultur.....	275
45. Referenser Kvillabäcken.....	276
46. Dummeån och Domneån.....	277
46.1 Natur.....	278
46.2 Namnet och forsarna	278
46.3 Gränsån	279
46.4 Förhistoriska spår	279
46.5 Industrihistoria längs Domneån.....	280
46.5.1 Kvarnar.....	280
46.5.2 Metallindustri – från borrhug till sax- och nyckelfabrik.....	281
46.6 Tillgängliggörande.....	283
47. Utvärdering och karaktärisering	284
47.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade objekt och miljöer	284
47.2 Sammanfattande analys	289
47.3 Karaktärisering	290
47.4 Åtgärd.....	290
47.5 Kartor Domneån. Prioriterad kultur.....	290

48. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Dummeån/Domneån.....	292
48.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt.....	319
48.2 Kartor Dummeån / Domneån. Inventerade kulturplatser.....	320
49. Referenser Domneån	324
50. Lillån	326
50.1 Kulturspår längs Lillån	328
50.1.1 Förhistoria	328
50.1.2 Bebyggelsebilden utmed Lillån under historisk tid	328
50.1.3 Kvarnar och sågar	329
50.1.4 Industrier	329
50.1.5 Dammar	331
50.1.6 "Godt laxefijske i åen"	331
50.2 Tillgänglighet	334
51. Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade objekt och miljöer	335
51.1 Sammanfattande analys	338
51.2 Karakterisering.....	338
51.3 Lillån. Karta prioriterad kultur.....	339
52. Redovisning av kulturhistoriska objekt /miljöer längs inventerad sträcka av Lillån.....	340
52.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt	353
52.2 Kartor Lillån. Inventerade kulturplatser	354
53. Referenser Lillån.....	357

1. Sammanfattning

Föreliggande rapport presenterar resultaten av kulturhistorisk vattendragsinventering inom ramen för projekt Kultur Aqua i Jönköpings län. Rapporten presenterar tolv Vätterbäckar i Habo och Jönköpings kommuner. Projektet Kultur Aqua är ett inventeringsprojekt knutet till Länsstyrelsens arbete med miljö kvalitetsmålet ”Levande sjöar och vattendrag”. Aktuellt inventeringsprojekt har genomförts i samarbete mellan Länsstyrelsen i Jönköpings län, Länsarbetsnämnden, Jönköpings läns museum. Projektets huvudsyfte har varit att identifiera och dokumentera kulturlämningar i eller i omedelbar anslutning till vattendrag. Vidare syftar projektet till att bygga upp ett kunskapsunderlag för vattendrag med anknytning till främst vattenbaserade kulturhistoriska lämningar och miljöer. Målsättningen har varit att värdera vattendragets kulturhistoriska objekt/miljöer samt karaktärisera vattendraget utifrån modell Kultur Aqua Kulturvärdesbedömning av vattendrag och sjöar.¹

Rapporten är uppdelad i fem huvuddelar: Inledning och beskrivning av projektet; Kulturgeografisk beskrivning och analys utifrån äldre kartmaterial (av Ädel Vestbö-Franzén); En allmän kulturhistorisk beskrivning av respektive vattendrag; Analys och utvärdering som bl.a. bygger på inventeringsresultaten, tidigare relevanta inventeringsunderlag samt utvärderingsmodell.² Denna del innehåller utvärdering och karaktärisering av respektive vattendrag, vidare ges åtgärdsförslag på vattendraget eller delar av som klassificeras som kulturhistoriskt värdefullt. Rapporten pekar här även ut en del framtida åtgärdsförslag som t.ex. kan avse tillgängliggörande. Del fem är katalog/förteckning över inventerade objekt, miljöer med kulturhistorisk kontext samt kartor.

Vätterbäckarna har i hög grad ianspråktagits för främst kvarn- och sågdrift. De naturgeografiska förutsättningarna har varit likartade för de tolv inventerade vattendragen. Uppå Hökensås dominerar skogsmarken och längre ned vidtar tämligen omfattande odlingsbygder kring ådalarna och utmed Vättern. I forssträckorna nedströms det inre av Hökensås men framför allt i förkastningsbranten med forsar och fall har vattenkraften nyttjats för drift av kvarnar, sågar, snickerier, industrier samt kraftstationer.

Nedanför branterna flackar terrängen och där åarnas förmåga som kraftkälla sinar har åarnas näringsresurser istället bestått i ett betydande ”laxfiske”.

Nykyrkebäcken: Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar. Fem inventerade platser, varav en kvarn/sågmiljö, prioriterad och utvärderad som särskilt kulturhistoriskt värdefull.

Skämningsforsån: 18 inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med främst enstaka vattenanknutna miljöer. Särskilt bevarandevärda miljö/åsträcka: Kopparhults kvarnmiljö (kvarnbyggnad ombyggt till bostadshus) med kvarndamm samt åsträckan från och med Svärkefors – utloppet i Vättern.

¹ Länsstyrelsen i Jönköpings län, 2009:46.

² Länsstyrelsen i Jönköpings län, 2009:46.

Kopparhults kvarn och damm, enligt belägen på Hökensås, representerar den enda bevarade kvarnmiljön längs ån. Dock är kvarnbyggnaden ombyggd till bostadshus. Genom århundradena har åns nedre del vid Svärkefors och Skämningfors nyttjats för främst kvarn- och sågdrift. Längs den ca två kilometer långa sträckan till utloppet i Vättern finns 16 kulturhistoriska platser, vilka på olika sätt speglar åns funktion som kraftkälla, som förskönande inslag i herrgårdsmiljö och som näringsfång. Åsträckan bedöms som kulturhistoriskt värdefull.

Krikån: Sju inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

Rödån: 19 inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna miljöer.

Rödåns vattenkraft avspeglar under historisk tid småskaliga verksamheter med kvarn-, såg- och snickeriverksamheter samt gårdskraftverk. Elverken är i långt gånget förfall och kan inte räddas. Kvarndrift har förekommit sedan 1600-talet. Ovanligt för de inventerade Vätterbäckarna är två bevarade vattenhjuldrivna 1800-tals kvarnbyggnader. Rikt historiskt fiske i åmynningen. Rödån har sitt namn från rödjord – den malmråvara som bl.a. nyttjats för järnframställning främst under förhistorisk tid. Vid Fjällböl finns en för Jönköpings län unik förhistorisk järnframställningsplats från romersk järnålder. Särskild utpekad miljö: Järnframställningsplats RAÄ Brandstorp 148:1. Rödån från och med miljön Rödåns Västra kvarn till utloppet i Vättern med bl.a. två kvarnbyggnader bedöms som kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

Svedån: 27 inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar under 1600–1800-tal (kvarnar, såganläggningar). I samband med utbyggnad av kraftstationsanläggningar får ån en annan industrihistorisk karaktär med utbyggnader för vattenreglering i större omfattning som Fjällbölsdammen till nedströms belägna kraftstationer i olika generationer. Svedåns vattenkraftshistoria under 1900-talet kan karaktäriseras som ett vattendrag där lämningar, industrier m.m. bildar ett system utifrån samma utgångspunkter – elkraftsutvinning.

Rik industrihistoria med småskalig kvarn- och sågverksamhet främst belagd från 1600-1700- och 1800-talen. Från slutet av 1800-talet togs åns nedre fall i bruk för flera elkraftverksprojekt, bl.a. till kraftförsörjning av AB Svenska Naxos, samt senare utbyggd elkraftsutvinning av Habo Kraft. Samtliga äldre tiders byggnader från kvarn-, sågverk och kraftstationer är borta. Idag återstår husgrunder och ruiner efter dessa verksamheter. Bäst bevarad kvarnmiljö och kvarndamm är Svedbrohults kvarnruin med damm på Hökensås. Inslag av bevarad och utvärderad industrimiljö är AB Svenska Naxos, från i huvudsak 1920-1930-tal. Välbevarad stenvalvsbro. Rikt laxfiske med lång tradition av fiske. Känt från 1399, Sveriges äldsta arkiv aliska belägg på fast fiskeanläggning.

Särskilt kulturhistorisk värdefull åsträcka är från Skårhultsdammen till utloppet i Vättern.

Gagnån: 15 inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar. I samband med utbyggnad av kraftstationsanläggningar får ån en annan industrihistorisk karaktär med utbyggnader för vattenreglering för kraftstationer.

Forssträckan nedanför Fagerhult där ån sänker sig närmare 80 meter längs en knapp kilometerlång sträcka har utgjort ett centrum för vattenkraftsdrivna verksamheter förmodligen med rötter i medeltid. Här etablerades inledningsvis kvarnar och senare såg och snickeri. Bl.a. etablerades här den laggkärlsfabrik som senare anses ha lagt grund för den stora industrin Habo Laggkärlsfabrik. Fallen har under 1900-talets förra hälft tagits i anspråk för elproduktion genom tre kraftstationer. Ån är här numera till stora delar uppdämd. Fallsträckan representerar ändå ett centrum för vattenkraftsutnyttjande.

Åsträckan speglar lång kontinuitet av vattenkraftsutnyttjande med skiftande verksamheter. Inga anläggningar efter kvarn-, såg- eller snickeriverksamhet finns bevarat.

Hornån: 20 inventerade platser. Karaktärisering: Karaktärisering: Vattendrag av komplex karaktär, vilket medför bedömningar utifrån två olika kategorier: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar och miljöer./Typvattendrag med komplex struktur av lämningar.

Mångfald av utvinning av vattenkraft från förmodade skvaltkvarnarnas småskalighet i till synes oexploaterad åsträcka till genuina bevarade industrimiljöer. Olofströms såg- och snickerifabrik samt Källebäcken – centrum för vattenkraftsutnyttjande under minst 300 år med betydande industriverksamhet, som äldst hammarsmide och kvarndrift 1600–1700-tal, senare sågverksamhet och laggkärlstillverkning med bevarade industribyggnader och kraftstation. Åmynningen i Vättern har genom tiderna erbjudit ett rikt laxfiske, Starbäcks laxfiskeplats speglar lång tradition av laxfiske, belagd från 1500-talet.

Knipån: 24 inventerades platser. Karaktärisering: Vattendrag av komplex karaktär, vilket medför bedömningar utifrån två olika kategorier: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar och miljöer./ Typvattendrag med komplex struktur av lämningar.

Knipåns vattenkraft har skapat förutsättningar för ett sällan skådat spektra av industriverksamheter speglat i kvarndrift, sågverk och snickeri till större projekt som etablerandet av Sättersfors masugn. Vid Kvarnekulla, där ån bildar en lång forssträcka, anlades kvarn under medeltid, senare såg (1600-tal) och under 1800-talet etablerades en rad olika industriverksamheter. Här anlades landets (troligen) fjärde sulfitfabrik och här lades grunden för Habo Ullspinneri och Habo Kraft AB. Rikt laxfiske vid åmynningen.

Knipån från Knipesjön till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefull åsträcka. Särskilt bevarandevärd åsträcka vid f.d. industrimiljön vid Kvarnekulla med bl.a. f.d. Habo Trämassfabrik. Handlingsplan och dokumentation av Gäbo såg- och snickerifabrik.

Hökesån: 22 inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka lämningar av olika karaktär. Etablerandet av Habo Laggkärlsfabrik och Habo Ullspinneri medför ett industriellt centrum i vattenkraftutnyttjandet som ger avtryck i en större region: Typvattendrag med komplex karaktär till ett större omland.

Vattendraget har kulturhistoriskt präglats av kvarnverksamhet under 1600–1800-tal. Ett exceptionellt stort antal kvarnar i åns övre del finns kända genom kartmaterial från 1700-tal. Längre nedströms anläggs större hjulkvarnar i större enheter. Två industrietableringar; Habo Ullspinneri och Habo Laggkärlsfabrik representerar en viktig del i ortens och byg-

dens industriutveckling. Ett omfattande laxfiske – Suttrans laxfiske – har bedrivits i åns nedre del. Habo kvarndamm ingående i riksintresset Habo kyrkby och är den enda bevarade kulturhistoriska dammen längs inventerad åsträcka. Industrihistoriska miljön med fabriksbyggnaderna från Habo ullspinneri är den enda bevarade vattenkraftsdrivna industri-miljön med mer komplett byggnadsbestånd bevarat längs Hökesån.

Hökesån från Hökesjön till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

Pirkåsbäcken och Kvillabäcken: Elva inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

Säkerställande av bevarandet av industribyggnaden f.d. Kvills snickerifabrik.

Dummeån och Domneån: 44 inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag av komplex karaktär vilket medför bedömningar utifrån två olika kategorier: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar och miljöer. I samband med utbyggnad av kraftstationer får ån en annan industrihistorisk karaktär med utbyggnader för vattenreglering i större omfattning.

Vattendrag med en rad olika verksamheter med såg- och kvarndrift, den senare känd från medeltid. Under 1600-talet etablerades faktoriverksamhet för Huskvarna Vapenfabrik och senare tillkom spinneri- och schoddyfabrik för Tabergs Yllefabrik. Metallindustrin med rötter i 1600-talet utvecklades under 1800-talets slut till betydande industrier vars produktion av vapendetaljer, vapen, stålkammar samt nyckeltillverkning.

Gränså mellan Småland och Västergötland. Vattenled med ålderdomliga, strategiska kommunikationslägen mot Hjo respektive Skara. Tre stenvalvsbroar från olika tidsskeden, järnvägsbro samt en runsten (försvunnen) vid Risbro präglar åns kommunikationshistoriska betydelse under åtminstone tusen år. Flera historiskt belagda fasta fiskeplatser.

Åns vattenkraft är från Risbrodammen till Aledal numera reglerad och ianspråktagen för tre kraftstationer. Till den reglerade sträckan från Klerebo till Aledal representerande åns brantaste fallsträcka, har de flesta av de vattenkraftsdrivna industrierna koncentrats från 1600-talet och framåt. Fallsträckan har utgjort ett lokalt centrum för vattenkraft och representerar en industrihistorisk viktig epok i bygdens kulturarv.

Domneån från Risbrodammen till dess utlopp i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

Lillån (Bankeryd): 21 inventerade platser. Karaktärisering: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

Lillån ån har historiskt sett erbjudit ett mycket rikt laxfiske. Ån har gett kraft åt kvarnar, sågar, faktorismide och betydande metallindustri. Tätorten Bankeryd har vuxit fram i ådalen med vattendraget som kraftkälla och näringsresurs. Lillån skapar genom Attarpsdammens vattenspegel ett skönt blickfång i samhället och landskapsbild.

2. Projekt Kultur Aqua – Västra Vätterbäckarna

2.1 Bakgrund

En inventering av kulturplatser längs tolv av västra Vätterbäckarna i Habo och Jönköpings kommuner har utförts på uppdrag av enheten Kulturmiljö vid Miljö- och samhällsbyggnadsavdelningen, Länsstyrelsen i Jönköpings län, genomförts åren 2004–2006 och 2012.

Bakgrunden till projektet var de år 1999 av riksdagen antagna femton miljö kvalitetsmålen. År 2005 tillkom ett sextonde miljömål - ett rikt växt- och djurliv och länsstyrelsen arbetar nu med att uppfylla delmålen inom en generation. Miljö kvalitetsmålen syftar till att:

- främja människors hälsa
- värna den biologiska mångfalden och naturmiljön
- ta till vara kulturmiljön och de kulturhistoriska värdena
- bevara ekosystemens långsiktiga produktionsförmåga
- trygga en god hushållning med naturresurserna

Projektet Kultur Aqua är ett inventeringsprojekt knutet till Länsstyrelsens arbete med miljö kvalitetsmålet ”Levande sjöar och vattendrag”. I enlighet med uppställda mål ska fiskevårdsbiologiska åtgärder utföras som möjliggör att fisken ska kunna vandra fritt uppströms i vattendragen till sina ursprungliga reproduktionsområden, vilka kan ha blivit avskurna av olika hinder, som t.ex. vattenanknutna kulturlämningar, bl.a. dammvallar, kraftstationer m.m. De nationella miljö kvalitetsmålen anger vidare att anläggningar med stort kulturhistoriskt värde som använder vattnet som resurs ska fortsatt kunna brukas och sjöars, stränders och vattendrags stora värden för natur- och kulturupplevelser samt bad och friluftsliv ska värnas.

Projektet Kultur Aqua har genomförts i olika samarbetsformer under åren mellan Länsstyrelsen i Jönköpings län, Länsarbetsnämnden och Jönköpings läns museum.

2.2 Syfte och målsättning

Projektets syfte var att identifiera och dokumentera kulturlämningar i omedelbar anslutning till vattendrag som kan påverkas av fiskevårdsbiologiska åtgärder. Vidare syftar projektet till att bygga upp ett kunskapsunderlag för vattendragsanknutna kulturhistoriska lämningar och miljöer inom utvalda vattendrag i Jönköpings län. Ett tredje syfte är att skapa ett instrument som tydliggör mångfald, kvantitet och kvalitet av dels de vattendragsanknutna kulturlämningarna men också givetvis av de inventerade vattendragen som helhet.

Målsättningen var att värdera vattendragets kulturhistoriska objekt/miljöer samt karaktärisera vattendraget utifrån modell Kultur Aqua Kulturvärdesbedömning av vattendrag och

sjöar.³ Resultaten ska utgöra ett handläggarstöd för kulturmiljövården, värdera vattendragets kulturhistoriska värde samt utgöra grund för tydliga former och samverkan mellan kulturmiljövård och natur.

2.3 Arbetsbeskrivning

Kultur Aqua startade våren 2004 på initiativ och uppdrag av Kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Jönköpings län. Projektet var ett samarbete mellan Länsstyrelsens Kulturmiljöenhet vid Samhällsbyggnadsavdelningen och Fiske, Naturavdelningen samt Jönköpings läns museum. Fältarbetet pågick t.o.m. år 2006, samt under år 2012. Sammanlagt inventerades tolv vattendrag av de s.k. Västra vätterbäckarna i Habo och Jönköpings kommuner.

Projekt Kultur Aqua bedrevs 2004–2006 som ett arbetsmarknadsprojekt på initiativ av Kulturmiljöenheten vid Länsstyrelsen i Jönköpings län i samarbete med Arbetsförmedlingen, Länsstyrelsens Naturenhet och Jönköpings läns museum. Tjänsten som inventerare för Länsstyrelsen 2004–2006 innehades av Leif Henriksson. År 2012 utfärdas nyinventering av Gagnån och Domnån av författaren.

2.4 Förarbete

Äldre kartmaterial har utgjort ett värdefullt källmaterial i det förberedande arbetet med byråmässig kartläggning avseende förekomst av vattendragsanknutna verksamheter. Kartorna har analyserats med hjälp av kulturgeograf Astrid Eriksson, Länsstyrelsen. Kartuppgifter med anvisad/markerad plats för vattenanknuten lämning eller andra för projektet relevanta iakttagelser har överförts till en ortofotokarta eller en underlagskarta motsvarande ekonomiska kartan tryckt 1984 eller i enstaka fall georefererats mot digitala fastighetskartan. Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMIS) har också utgjort källmaterial. Vidare har handlingar i läns museets och länsstyrelsens arkiv, Lantmäteriets arkiv i Jönköping och Lantmäteriets digitala arkiv, bibliotek, hembygdslitteratur, hembygdsföreningarnas inventeringar, kulturhistoriska inventeringar, industriinventeringar, fiskevårdsinventeringar (inventeringsprotokoll avseende vandringshinder) samt annat relevant referensmaterial granskats. Referenser finns också redovisade till de objekt som är registrerade i FMIS. Ett stort kontaktnät med hembygdsföreningar, markägare, lokalforskare och andra relevanta personer byggdes upp av Leif Henriksson under projektarbetets gång, vilket visade sig vara av mycket stort värde eftersom informanterna har god lokalkännedom och stor kunskap om berörda trakter och kulturplatser. Efter insamling av relevant referensmaterial har Leif Henriksson i vissa fall tillsammans med markägare eller annan informant utfört förbesiktning av platserna för en förstaöversiktlig första bedömning av lämningen/platsen.

Brandstorps och Bankeryds hembygdsföreningar har skyltat samt upprättat Kulturkataloger med historik och referenser till de flesta av respektive sockens kulturplatser. Hembygdsföreningarna i Habo och Gustav Adolf har också välvilligt bidragit med material till projektet. Därtill har Habo Släktforskarförening generöst bistått med dess rika fotoarkiv.

³ Länsstyrelsen i Jönköpings län, 2009:46.

2.5 Fältinventering

Fältinventeringen utfördes som en fornminnesinventering vilken i första hand berörde de lämningar, som haft eller har omedelbar anknytning till vattendraget. Andra lämningar som inte hade direkt vattenanknytning som t.ex. kvarnstigar m.m. har inte kunnat konsekvent dokumenterats på grund av tidsbrist.

Fältinventeringen har i huvudsak inriktats på de objekt som framkommit vid förarbetet. I några enstaka fall har utvidgade fältrekognoseringar utförts där t.ex. topografiska kriterier i ett vattendrag har antytt lämpliga lägen för vattenanknutna lämningar. De kulturlämningar och kulturmiljöer som bedömdes anmälas till FMIS har beskrivits och klassificerats i enlighet med RAÄ:s FMI:s kvalitetskrav. Dokumentation och registrering har utförts av antikvarie, godkänd som granskare samt godkänd som registrerare i FMIS.

Föreliggande rapport hänvisar till Riksantikvarieämbetets fornminnesregister Fornsök med RAÄ nr som innehåller mer detaljerade beskrivningar av fornlämningsobjekten. Registret uppdateras och förnyas kontinuerligt och är således ett självklart instrument att använda in för alla typer av mark- och vattenåtgärder.

Platsernas läge har registrerats in med GPS, i enstaka fall manuellt. En skriftlig dokumentation av platsen har utförts enligt RAÄ:s normer med beskrivning och bedömning av fornminnets karaktär, status etc. Ingen byggnadsinventering eller fördjupad beskrivning av befintlig bebyggelse har utförts. I de fall fiskeprotokoll (särskilt avseende Västra Vätterbäckarna) har angivit förekomst av kulturhistorisk lämning eller motsvarande så har dessa granskats på plats och bedömts. Noteringar har också gjorts, dock ej konsekvent, om fiskens möjligheter att ta sig förbi ett ev. kulturhistoriskt hinder. Andra naturobservationer av olika slag har noterats. Digitala bilder har tagits på flertalet av de besökta platserna med syfte att dels dokumentera lämningarna men också för att skapa ett grundmaterial vid handläggning. Flera av de i FMIS registrerade kulturlämningarna har också bildreferens.

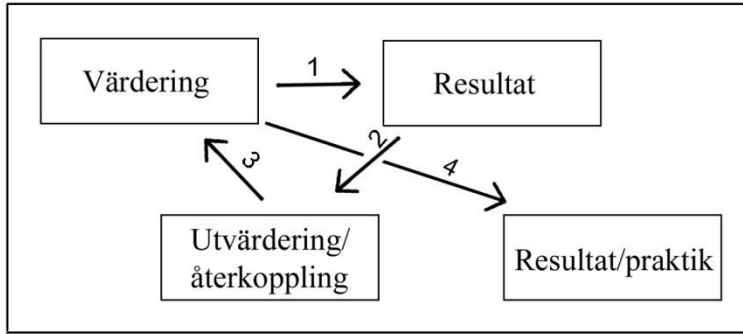
Arbetet tog inledningsvis som sin utgångspunkt att utföra fornminnesinventering i vattendragmiljöer. Inventering, dokumentation och sammanställning har dock underhand fått ett bredare anslag där även industribyggnader och miljöer beaktats. Därtill har analys och kulturvärdesbedömning utökats.

Endast ett fåtal av de vattenanknutna lämningarna fanns tidigare registrerade i FMIS. Merparten av de inom Kultur Aqua dokumenterade lämningarna är således nyregistrerat.

2.6 Kulturvärdesbedömning

Vid bedömning av vattendragets kulturhistoriska karaktär har den värderingsmodell prövats som finns presenterad i rapport ”Kultur Aqua System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag”.⁴ För kommentarer och problematisering m.m. kring användandet av modellen hänvisas till rapporten.

⁴ Länsstyrelsen i Jönköpings län 2009:46, s. 35 ff.

Modell över arbetsgången vid användandet av Värderingsmodell.⁵

Värderingsmodell

Värderingstyp	Högt	Medel	Lågt
Dokumentvärde/lämning	8	4	2
Kvalitet	4	2	1
Sällsynthet	5	3	-
Representativitet	5	3	1
Pedagogiskt värde/miljö	4	2	1
Tillgänglighet	3	2	1
Upplevelsevärde	4	3	1
Speciella förhållanden			

Modellen har, i viss modifierad form, prövats i efterhand mot det inventerade materialet på utvalda objekt och miljöer med olika kulturhistoriska fysiska uttryck och tidsdjup som utpekar vattendragets karaktärsdrag. Givetvis kan fler objekt prövas utifrån värderingsmodellen och användas som ett framtida fördjupat instrument vid kulturhistoriska förstudier, MKB-utredning inte minst i kombination med Kulturminneslagens bestämmelser i samband med t.ex. biologiska återställningsarbeten som berör kulturplatser.

Vidare har, i viss mån, värdering och förslag till åtgärd i enlighet med Kultur Aqua rapporten⁶ tillämpats i kapitlet som berör utvärdering och karaktärisering.

Som bedömningsgrund för karaktärisering av typvattendrag har modellen för karaktärsvattendrag i rapporten ”Kultur Aqua System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag” använts.⁷ Den presenterar fem olika karaktärsvattendrag utifrån ett vattendrags olika naturgeografiska förutsättningar och utnyttjandet av dess vattenkraft.⁸ Dessa typvattendrag är:

1. Orörda vattendrag. Inom dessa vattendrag är den mänskliga påverkan minimal och få eller inga spår av mänsklig aktivitet finns (ej återgiven som figur bland nedan presenterade).
2. Vattendrag med ensamliggande lämningar. Vattendraget innehåller spår av mänsklig verksamhet men de enskilda lämningarna har ingen gemensam koppling utöver att de använder samma vatten. Lämningarna kan vara från olika tider eller geografiskt åtskilda.
3. Vattendrag med system av lämningar. Hela eller stora delar av vattendraget innehåller lämningar som bildar ett system som har haft ett syfte, till exempel flottsängslämningar.

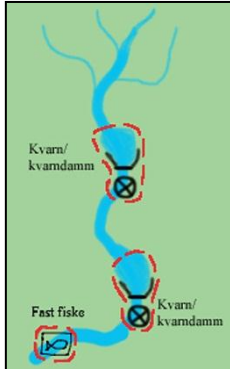
⁵ Länsstyrelsen i Jönköpings län 2009:46, s. 31.

⁶ Länsstyrelsen i Jönköpings län 2009:46, s. 43 ff.

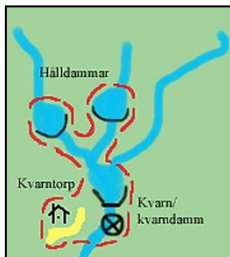
⁷ Länsstyrelsen i Jönköpings län 2009:46, s. 32 ff.

⁸ Länsstyrelsen i Jönköpings län 2009:46, s. 42.

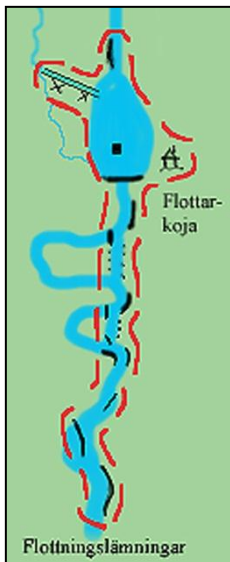
4. Vattendrag med komplexa lämningar. Det kan vara att ett vattendrag innehåller ett stort antal lämningar med olika funktion som ändå hänger samman och bildar ett system.
5. Vattendrag i en större helhet. De allra flesta vattenanknutna aktiviteter har interagerat med ett omland, men i vissa fall blir kopplingen mellan vattendraget och omlandet ännu tydligare.

2: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

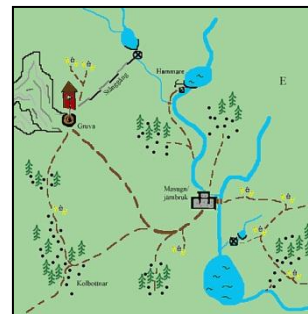
2: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna miljöer.

3: Typvattendrag där lämningar bildar ett system.

4: Typvattendrag med komplex struktur av lämningar. De enskilda lämningarna kan vara av olika karaktär, men deras belägenhet gör att de bildar ett system.

5: Typvattendrag med komplex struktur av lämningar. De enskilda lämningarna kan vara av olika karaktärer men deras belägenhet gör att de bildar ett system.

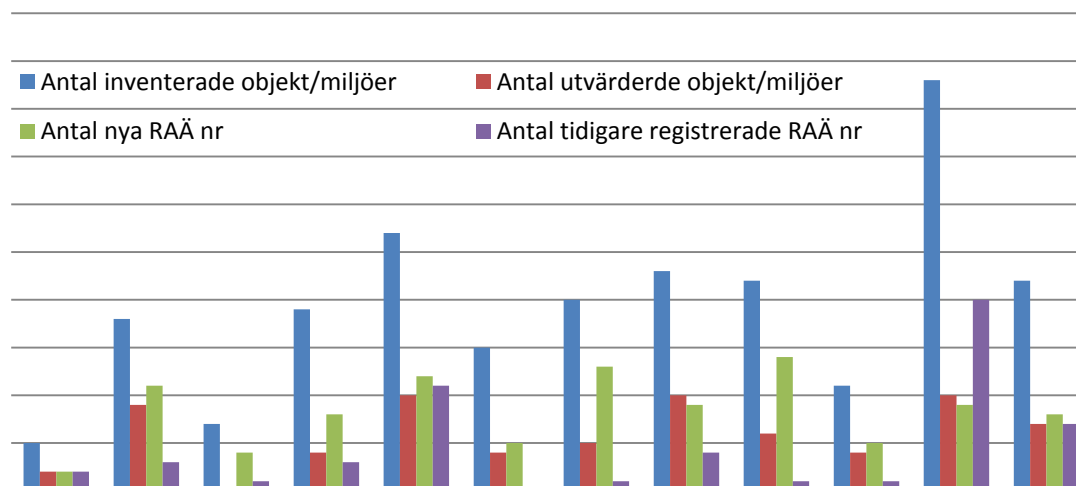
I rapporten redovisas tidigare utvärderad kulturhistorisk bebyggelse/industrihistoriska objekt, riksintressen kultur utifrån industrihistoriska (Juliñ & Spade Värdering 1-3 och Länsstyrelsen 1989 Klass 1–3) och andra inventeringar, sammanställningar samt tidigare registrerade fornlämningar (RAÄ nr) med antikvarisk bedömning. Inga nya ytterligare graderingar av inventerade objekt har gjorts inom ramen för Kultur Aqua-inventeringen i denna rapport. Däremot har vissa objekt/miljöer prioriterats som värdefulla kulturhistoriska objekt/miljöer oavsett om det rör sig om lämningar eller som kvarstående byggnader m.m.

Värderingskriterier Juliñ & Spade 1982: Kategori 1/Värdering: Industriminne med högsta bevarandevärde. Värdering 2: Industriminne med betydande värde. Värdering 3: Bevarandevärt industriminne.

Värderingskriterier Länsstyrelsen 1998: Klass 1: Kulturhistoriskt intressant miljö. Klass 2: Industrimiljö representativ för en branschs kontinuitet. Klass 3: Förändrad miljö. Förfallen eller ruin.

2.7 Resultat, erfarenheter och framtid

Ett stort antal nypåträffade lämningar har framkommit vid den riktade fältinventering som utförts inom Kultur Aqua projektet. Främst rör det sig om kvarnlämningar och uppgifter om kvarnar. Därtill har bl.a. en rad småindustriområden, fiskeplatser, broar och färdvägar dokumenterats. Förutom dessa redovisas i rapporten också för helhetens skull andra vattenanknutna industriobjekt, som kraftstationer, befintliga kvarnbyggnader och industribyggnader.

Tabellen visar en sammanställning resultaten av specialinventering av tolv Kultur Aquainventerade Vätterbäckar: Från vänster: 1: Nykyrkebäcken. 2: Skämningsforsån. 3: Krikån 4: Radån. 5: Svedån. 6: Gagnån. 7: Hornån. 8: Knipån. 9: Hökesån. 10: Pirkåsabäcken/Kvillabäcken. 11: Dummeån/Dommeån. 12: Lillån (Banke-ryd). (Varje streck heldragen linje i tabellen motsvarar 5 objekt/platser).

Mycket är dock skattat åt förgängelsen. Om man tar kvarnnäringen t.ex., som var en tämligen omfattande industri i Vätterbäckarna, vilket bl.a. framgår i kapitlet "Vattenkraft som kraftkälla". Två kvarnar med delar av utrustningen återstår idag, båda i Rödån, Brandstorps socken. Det finns ytterligare tre kvarnbyggnader bevarade, men dessa är ombyggda till bostadshus. Omgivande miljö till dem är annars tämligen välbevarade med kvarnstuga och

andra ekonomibyggnader. Till dessa finns också dammarna kvar. Utöver dessa finns sex kvarndammar dock utan kvarnbyggnader. Dessa dammar är mest självreglerande. Således kan man konstatera att det inte finns en komplett kvarn med utrustning och kvarndammen bevarad bland de tolv inventerade Vätterbäckarna. Kvarnar har inte i någon högre grad uppmärksammats i kulturmiljövårdens bevarandeplaner. Julihns & Spades föredömliga industriinventering i Habo kommun från 1982 hade kunnat utgöra ett utomordentligt redskap för bevarandet av vattenkraftsdrivna anläggningar.

Vattenfallen representerar ofta lång platskontinuitet av vattenkraftsutnyttjande. Platserna med vattenfall och strömsträckor har dock i hög grad nyttjats under betydligt längre tid än vad som alltid framkommer vid en inventering. Fördjupade efterforskningar kan ge äldre historiska arkivaliska belägg och även om referenser saknas bör man utgå ifrån att ett vattenfall har brukats under lång tid och ibland med skilda verksamheter. Platser med kvarnar eller andra industrier från 1800-tal kan mycket väl inrymma äldre verksamheter dolda under markytan. En kvarn eller kvarngrund behöver således inte bara representera ett objekt utan en kulturmiljö med oanade tidsdjup. De flesta platser med lämningar vid vattenfall bör därför utgöra bevakningsobjekt.

Nedfallna träd brukar få kvarligga av biologiska skäl vid vattendragen. Men i de fall där rotvältor som fläkt upp och skadat lämningar bl.a. genom att öppna upp för frostsprängning och erosion måste skadorna repareras. Förebyggande åtgärder bör också vidtagas för att förhindra ytterligare skador uppkomna av nedfallna träd på kulturlämningar. Murar, broar, husgrunder och gamla kvarnstigar är känsliga för denna typ av skador. Vidare utgör rotvältor och omkullfallna träd hinder för tillgänglighet.

Tidiga samråd mellan olika intressenter som Kultur – Natur. Viktigt att kulturmiljön kommer in i tidigt stadium vid t.ex. biologiska återställningsarbeten. Kulturfrågor ska vara en naturlig del i fiskevårdsrestaureringarna. Viktigt med inarbetade rutiner. Antikvarisk expertis tar fram kulturhistoriska underlag och upprättar kulturhistoriska analyser inför exploateringsinsatser av olika slag som visar vad planerade fiskevårdsåtgärder kan medföra för vattendragets kulturmiljö. – Enligt t.ex. KML: Arkeologisk utredning; Arkeologisk Förundersökning. Kulturhistorisk Förstudie; Miljökonsekvensbeskrivning. För fördjupning och förtydligande av KML och fornlämningsbegreppet i Kultur Aqua inventering hänvisas till Anders Krafts rapport, *Minnen vid vattnet*⁹ (2011:26).

Riksantikvarieämbetets fornminnesskikt Fornsök är ett självklart verktyg i den samhällsplanering som berör vattendragen.

Samverkan Kultur – Natur – Turism. Tag vara på och utveckla ytterligare tillgänglighet och information kultur - natur via stigar och vandringleder längs vattendragen. Vattendrag har många attraktionskrafter ur aspekter som kulturbringare, naturupplevelser och friluftsliv.

Denna rapport utgör främst en sammanställning av kulturhistoriska objekt och miljöer längs tolv Vätterbäckar och ska användas därefter. Vid framtida biologiska återställningsarbeten eller andra projekt som berör årnas enskilda kulturhistoriska objekt eller miljöer ska konsekvenser för kulturmiljövårderna nogsamt studeras och analyseras och placeras i ett kulturhistoriskt sammanhang. Mycket viktigt att samverkan sker mellan berörda parter.

⁹ Länsstyrelsen i Jönköpings län, 2011:26.

3. Västra Vätterbäckarna och Hökensås - Geologi och topografi

Vätterbäckarna i rinner upp i de högt belägna delarna i Hökensåsområdet sjöar och mossar (upp till 355 meter) över havet. Höjdskillnaden är betydande, i genomsnitt nära 200 meter med enstaka nivåskillnader på uppemot 270 meter.

Under Yoldiastadiet (8 200–7 200 f Kr) skedde en snabb avsänkning av vattenytan som innebär att de isälvar som mynnade ut i Baltiska issjön fick ett brant fall i sina nedre lopp. Höga strömhastigheter uppstod och där isälvarna skar i lösa avlagringar bildades djupa ådalar och branta bäckraviner, vilket man idag tydligt ser spåren av i t.ex. Vätterbäckarna. På grund av den snabba landhöjningen under Yoldiastadiet stod strandlinjen i Vättern ungefär 31,5 meter lägre än dagens nivå i södra Vätterbäcken.¹⁰

Allteftersom landhöjningen fortgick i Fornvätterns vätterbäcken kom utflödet först att ligga norr om Askersund. Senare översvämmades de lägst liggande delarna av östgötasidan och det nuvarande loppet genom Motala Ström eroderades fram. Allteftersom Vättern blev en isolerad insjö och genom landhöjningen som är snabbare i norra delen av Vättern än i södra stiger vattnet söder om avloppspunkten och sjunker norr därom. Mest stiger vattnet idag i södra delen av Vättern i Jönköpingstrakten med ungefär 1 millimeter/år.

Geologiskt karakteriseras Hökensåsområdet av mäktiga sand- och grusavlagringar avsatta av inlandsisens avsmältning. Den dominerande berggrunden är granit. Närmast Vättern finns stråk av Visingsöformationen som består av bl.a. sandsten. Hökensås är en urbergs-horst som sträcker sig i nord-sydlig riktning från Mullsjön vid Hjo söderut till Mullsjö.

Större delen av Hökensås är täckt av skog, främst tall. Inom Hökensåsområdet finns ett 100-tal mindre sjöar och tjärnar och området är även rikt på myrmark. En av de större sjöarna är Alvasjön. Exempel på sjöar som bildats i dödisgropar är Hökesjön och Alvasjön.

Vätterbäckarna har i sina övre delar ett relativt lugnt lopp, medan deras nedre delar stupar tämligen brant ned mot Vättern med berget blottat i bäck- och åfårorna. Ravinerna är vanligen beväxta med tät lövskog vanligen björk, sälg, asp, lönn och al.

Öster om Hökensåsområdet där avlagringarna från isälvar lagrats i plåtåer, har jordbruksbygder etablerats med flera större gårdar. Vätterbäckarna har i hög grad ianspråktagits för främst kvarn- och sågdrift. Skvaltkvarnar var anlagda i lugnare sträckor uppströms de branta fallen mot Vättern. Senare etablerades hjulkvarnar och sågar också i vattendragens nedre fallsträckor. Från slutet av 1800-talet och under 1900-talet har flera av Vätterbäckarnas nedre fallsträckor tagits i anspråk för industrier och reglering för elkraftproduktion.

10

3.1.1 Häradssällmanningen Hökensås

Skogen på Hökensås finns omnämnd i Västgötalagen på 1200-talet som ”Waeterskogar” tillhöriga kronan. Bönderna i Wartosfta härad hade rätt till hygge och 1286 tillerkändes Visingsöborna rätt att ta timmer och ved samt nyttja bete. 1288 uppläts en del av Hökensås för Vadstena Klosters räkning. Efter oreda i jordägarförhållandena gränssattes häradssällmanningen år 1690 på Karl XI:s direktiv. En karta från 1692 finns upprättad över allmanningen. Som gränsmarkeringar i landskapet restes stenar med årtal 1690. Vid Nykyrbäcken markeras häradets nordöstra gräns av en krönt sten med allmanningens längd och bredd inhugget. Längre söderut finns en av gränsstenarna från 1690 bevarad ”Västersvedboröret” vid Svedåns mynning. Oenighet kring äganderätten till skogen uteblev dock ej och 1830 delades allmanningen upp mellan hemmanen som var belägna på allmanningen. Reserverande del bibehölls som oskiftad häradssällmanning och tilldelades ett 30-tal hemman i Wartosfta härad och Visingsö. Allmanningen är belägen i Brandstorps och Gustav Adolf socknar i Habo kommun, Jönköpings län och Daretorps och Härja socknar i Tidaholms kommun, Västra Götalands län. Sedan 1966 utgör häradssällmanningen naturreservat.

4. Vattnet som kraftkälla

4.1.1 Analys av åarnas landskap i Habo socken med de äldre kartorna som utgångspunkt

Syftet med föreliggande studie har varit att göra en analys av åarnas landskap i Habo socknen i ett perspektiv från ca år 1700 och fram till 1900-talets början. Det finns ett utomordentligt bra källmaterial i de äldre kartorna, särskilt i de småskaliga kartorna: äldre sockenkartor och den häradsekonomiska kartan från 1800-talets slut. Dessa ger en översiktlig bild av markanvändningen i och kring åarna och gör också att vi kan följa utvecklingen över tid. För kvarnar, sågar, fiskeanordningar och anläggningar som har haft med järnframställning att göra har fallande vatten varit en förutsättning. Ibland har olika intressen konkurrerat, som fiskevandring uppför åar och anläggandet av kvarnar eller andra industrier i desamma. Vilka av dessa intressen som har fått göra på sig till fördel för den andra bör ha samband med vem som hade makten över det aktuella landskapsavsnittet. Om makten över landskapsavsnittet låg hos kronan, adeln, kyrkan, byn eller gården har givetvis påverkat utfallet vid en konflikt om mark(vatten)utnyttjandet.¹¹

Dessa maktaspekter kring landskapet kan vara svåra att utläsa ur kartorna, men en analys av landskapet kan likväl utmynna i en tolkning eller diskussion kring dessa frågor.

4.1.1.1 HYDROLOGIN I DET ÄLDRE LANDSKAPET

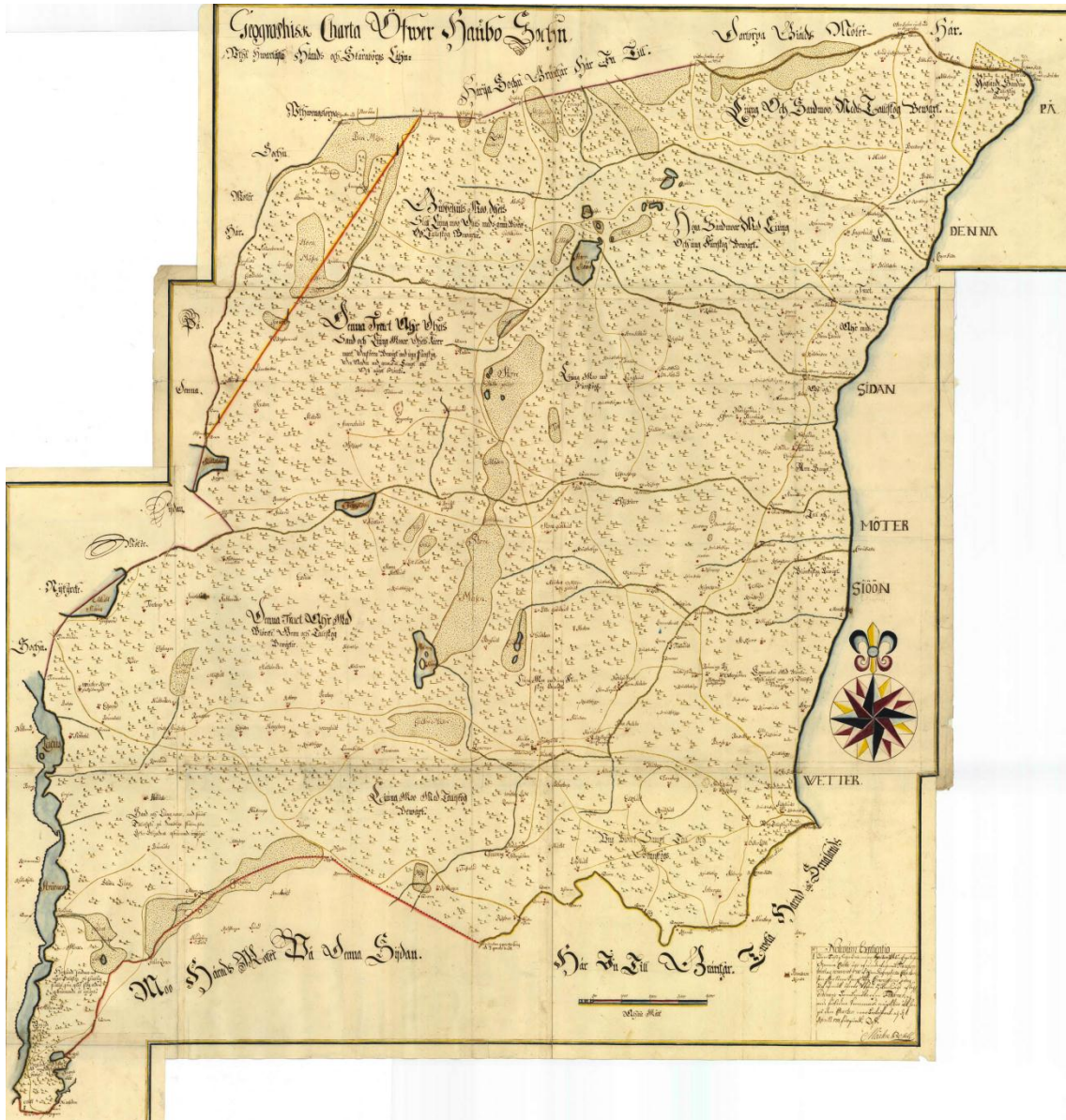
Innan utdikningarna och uträtandet av åar samt de sjösänkningar som präglade det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet, fanns vatten närvarande i landskapet på ett helt annat sätt än i dag. Flödena i bäckar och åar varierade med årstiderna liksom i dag, men variationerna var större. I kartorna står ofta uttryckligt att kvarnarna användes ”höst och vår eller eljest när stor flod är”, och det var troligen först i samband med en större satsning på upp-dämningar av vattenreservoarer ovanför kvarnar och andra vattendrivna industrier som kvarnsäsongen kunde förlängas och flödena regleras. Genom utdikning av mossar och kärr kunde vatten som annars stod kvar i landskapet avledas och användas som en kraftresurs. Kartor från tiden före den agrara revolutionen visar ett landskap som till stor del präglades av mader, mossar och kärr. Maderna låg ofta intill åar och vattendrag och översvämmades regelbundet. Höet som slogs här var inte så näringsfullt, men dög gott som ”bukfylla” åt boskapen under vintern. Därför var maderna en mycket viktig landskapsresurs och varje gård såg till att ha en balanserad fördelning av torra hårdvallsängar och sankare madängar.

Habo socken präglas i stor utsträckning av sandig jordmån. Detta innebär att vattnen inte låg kvar på ytan så länge, utan istället rann neråt genom sanden. Vattenflödena är ofta mindre i sandiga områden där vattnen inte ligger kvar och översilar maderna på ömse sidor om en å. Habo socken har en höjdskillnad på ca 230 meter mellan västra sockendelen och Vättern i öster. I höjdlägen inom socknens västra och mellersta delar ligger källsjöar som avvattnas genom bäckar som Hökesån, Knipån, Hornån, Gagnån och Svedån m.fl. Ställvis

¹¹ Icke desto mindre är den svenska historien full av exempel på rättighetsavtal, samförståndslösningar och kompromisser och det fanns lagstadgade kontroller mot ensidigt maktmissbruk genom t.ex. "allmogens besvär", etc.

flyter bäckarna och åarna i tämligen flacka landskapspartier med inslag av mossar och kärr och det är här man kan tänka sig att vattnen möjligen haft någon påvekan på de omgivande markerna i och med någon form av tidvisa översilningar. Icke desto mindre är det när åarna bildat fall som vattenkraften i äldre tider har kunnat utnyttjas. I dessa områden bildar åarna ofta raviner vilket omöjliggör översilning.

4.1.2 Habo sockenkarta från 1711

Habo sockenkarta 1711. Lantmäteriet Gävle.

År 1711 gjordes en sockenkarta över Habo socken. Byar, gårdar, torp och backstugor har endast markerats med en symbol, varför det är svårt att göra sig en bild över inägornas andel av landskapsrummet. Vad som framgår är dock att socknens är tätast bebyggd i söder och öster, det är också här man hittar icke mantalssatt bebyggelse som soldattorp, andra torp och backstugor. Annars ger kartan en utomordentlig beskrivning av socknens förut-

sättningar vad gäller topografi och vegetation. Ett axplock av de landskapsbeskrivningar som finns i kartan över hela sockenterritoriet ger oss en bild av förutsättningarna för hydrologi och odling:

- ”Ljung och sandmo med talleskog beväxt”.
- ”Gubbehula mo, dels slätt ljungmo, dels med gran, björk och talleskog beväxt”
- ”Denna trakt är dels sand- och ljungmoar, dels kärrmark. Den förra beväxt med ung furuskog, den andra med gran, tall samt al och något björke”
- ”Höga sandmoar med ljung och ung furuskog beväxt”
- ”Ljungmo med talleskog beväxt”.

Detta ger en sammanhållen bild av utmarken. Sandmo dominerar, men inslaget av kärr och sankmarker är påtagligt. Vegetationen domineras av tall, men med inslag av gran och björk. I socknens västra del och i området intill Vättern finns även bestånd av al och småal (arre). En bild av den dynamik som ändå har funnits i landskapet ger upplysningar om skogsbrand i ett område nära sjön Stråken i socknens västra del:

”Höglänt sandmo med något talleskog på somliga ställen, som efter skogseldens avbrännande är nylupen” eller ”Sand och ljungmoar. Med smått tallebyske på somliga ställen, som efter skogseldens avbrännande är nylupen”.

En anteckning gäller inägor, eller snarare ett större ängsområde mellan byn Bränningen och Vättern ”Engsmark med björk, al, någon gran och talleskog beväxt.” Det förefaller således inte vara någon större skillnad på trädbeståndet mellan inägor och utmark, vilket stämmer helt med observationer i andra kartor från samma tid inom Jönköpings län. Det är dock intressant att man här först nämner björk och al, vilket troligen betyder att dessa trädslag har dominerat över tall och gran i det nämnda området.

Den bild man får av Habo socken vid tiden för sekelskiftet 1700 domineras av sandmoar och tallskog samt kärrmark, små sjöar och åar som rinner genom hela socknen från väster till Vättern i öster, eller som rinner upp i sjöarna som ingår i det sankmarksområde som kan identifieras i ett N-S stråk genom socknen. En liten anmärkning skall göras om socknens ortnamn. Namn på gårdar och byar som innehåller för- eller efterleder med svedjeindikationer som bränn- och sved- är överrepresenterade i Habo och Brandstorps (sic) socknar. Vi har för all del sett att skogbränder inte var något ovanligt i området, men den troliga tolkningen av ortnamnen bör ändå gå tillbaka på svedjeverksamhet. Ljungmoar är inte den bästa betesmarken, men genom bränning kan gräs- busk- och ny ljungväxtlighet stimuleras, varför svedjeverksamhet i betesförbättrande syfte kan antas. Även svedje i spannmålsodlande syfte kan ha förkommit.

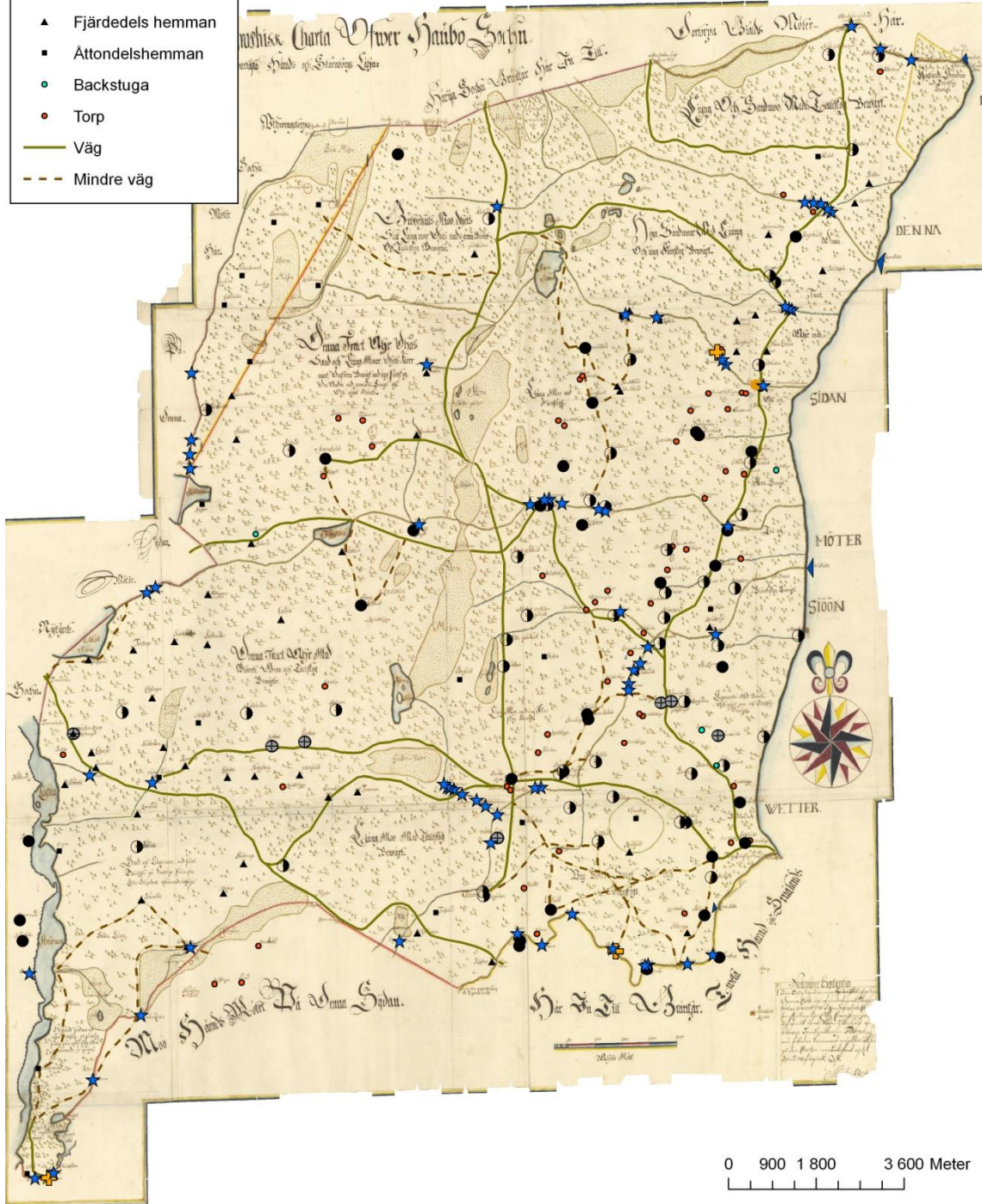
Enligt kartan från 1711 kan ca 70 kvarnar beläggas i socknen, tre vattendrivna sågar och en hammarsmedja samt fyra kronofiskeanläggningar. Det förefaller som om kartan från 1711 framför allt visar ett kvarnarnas vattenlandskap, åtminstone om man ser det antalsmässigt.

4.1.2.1 **KVARNARNA**

Kvarnarna visar tydliga koncentrationer där de ofta ligger på rad i en å. Hur vattenflödena kunde driva alla dessa kvarnar är en intressant fråga, eftersom vattnets fallkraft bör ha bromsats något för varje kvarnhjul som det träffar. Det vattenflöde som skall driva flera

- Fiske
- ★ Kvarn
- + Säg
- Hammarsmedja
- Helt hemman
- Trefjärdedelshemman
- Halvt hemman
- ▲ Fjärdedels hemman
- Åttendedels hemman
- Backstuga
- Torp
- Väg
- Mindre väg

Bearbetad karta över Habo socken från 1711. Inom socknens sydöstra och östra del fanns de fåtaliga byarna, de hela, trefjärdedels och halva hemmanen medan fjärdedels och åttendedelshemman låg mer perifert. De många backstugorna däremot återfanns inom socknens centrala delar längs med huvudvägarna och kring de större gårdarna. Ca 70 kvarnar fanns med i sockenkartan men även enstaka sågar.

vattenkvarnar i en å bör ha varit ganska kraftigt, eller har vattnet letts i olika lopp förbi de övre kvarnarna för att falla med full kraft över de nedre?

Koncentrationer av kvarnar hittar man från norr till söder:

- Svedån östra del med tre kvarnar på rad med ett inbördes avstånd på ca 600–800 meter.
- Gagnåns östra del med fem kvarnar på rad med ett inbördes avstånd på 100–190 meter.
- Knipåns mellersta del med sex kvarnar i två koncentrationer, där de två nedre ligger med cirka 170 meters avstånd och de fyra över med inbördes avstånd på ca 100–300 meter.
- Hökesåns lopp vid Tubbered, strax norr om Bränninge och Stora Hallebo: Fem kvarnar med ett inbördes avstånd på ca 130–370 meter.
- Hökesåns lopp strax öster och sydöst om Habo kyrka: Åtta kvarnar på rad med ett inbördes avstånd på ca 55–340 meter.
- Domneån mellan Risbrodammen och ca 2 km uppströms från Vättern, en sträcka på cirka sex km: åtta kvarnar med ett inbördes mellanrum på ca 70–1200 m.

I Tidan som avgränsar Habo socken i väster finns sex kvarnar, tämligen utspridda men även här finns ett par koncentrationer.

Utöver dessa ca 40 kvarnar finns ytterligare ca 25 ensamliggande eller i par. Åarna som mynnar i Vättern har det gemensamt att den nedersta kvarnen ligger en bit uppströms: i Svedån ca 1 km, i Gagnån ca 1,4 kilometer, i Bäckeboäcken ca 950 meter, i Hornån ca 900 meter och i Knipån ca 1,8 kilometer uppströms. I Hökesån låg första kvarnen hela 2,5 kilometer uppströms. En uppenbar tolkning av detta är att det speglar ett hänsynstagande till just fisket vid åmynningarna och den fiskevandring som skedde uppför åarna. Fallhöjden ner mot Vättern är på många ställen betydande och borde kunna utgöra bra kvarnlägen.

4.1.2.2 SÅGAR

År 1711 kan tre sågar återfinnas på kartan, varav två i Domneån. De senare ligger i Hornån, en bit ovanför en ett par mjölkvarnar.

4.1.2.3 HAMMARSMEDJA

Strax väster om Hornåns nedersta kvarn ligger en hammarsmedja och strax intill denna en smedjestuga. Bäckan från hammarsmedja och ner till Vättern kallas i den gamla kartan för Hammarsmedsbäckan.

4.1.2.4 VÄGNÄTET

Kartan från 1711 redogör inte för hela sockens vägnät. Det är huvudvägarna och de vägar som kommer som nummer två i vägghierarkin som redovisas. Huvudvägarna är de två kommunikationsådror som har sin sträckning i N–S riktning genom Habo socken och 4–5 vägar som går i Ö–V riktning bl.a. den förbi Habo kyrka. Under denna hierarki redovisas vägar mellan byar och större gårdar, men de flesta gårdar, torp och backstugor redovisas utan tillfartsväg. Vägen har givetvis funnits, men hört till en lägre hierarki som lantmätaren inte funnit det rimligt att redovisa. Därför finns heller inga mindre körvägar markerade som leder till kvarn eller såg. Icke desto mindre ligger kvarnarna ofta vid en vägsträckning och

här kan man givetvis börja diskutera lokaliseringsfaktorer. Kvarnarna var givetvis avhängiga av ett distributionsnät, så frågan kan ställa sig om vägen sökte sig till kvarnen eller kvarnen till vägen. Eftersom de hydrologiska faktorerna bestämde läget för kvarnarna, är det rimligt att tänka sig att där en huvudväg eller en mindre sockenväg har lagts så att de passerar kvarnarna. På gränsen mellan Habo och Bankeryds socken finns flera mindre vägar som passerar sockengränsen och vid flera av passagera är kvarnar belägna. Vid kvarnkongregationen vid Knipån möts två huvudvägsträckor och även kvarnarna längs med Hökesån ligger nära huvudvägar och huvudvägskäl.

- Åar
- ★ Kvarn
- ⊕ Säg
- Hammarsmedja
- Fiske
- ✚ Kyrka
- Väg
- - - Mindre väg
- Kavelbro
- Bro

Vattenkraften måste ha varit av avgörande betydelse för socknens försörjningsstrategi med tanke på de många kvarnarna som dessutom låg mycket tätt i vissa av åarna. Sannolikt var det endast vid de stora vår- och höstflöden som samtliga kvarnar kunde vara igång samtidigt. Resten av året var vattenföringen kanske stark nog att driva en eller två kvarnar.

4.1.2.5 FISKET

Vid utloppet av Svedån i Vättern finns en räfseliknande symbol och anteckningen Cronofiske. En liknande symbol finns vid Gagnåns och Hökesåns utlopp där det på båda ställena anges att kronofisken är belägna. Ytterligare ett kronofiske är beläget längst söderut i socknen, uppströms i Domneån på gränsen mot Bankeryds socken. Bynamn som Stora och Lilla Fiskebäck visar på att fiske i socknens bäckar borde ha en mycket lång historia. Däremot kan det förefalla som om fisket inte är den viktigaste resursen kring 1700-talets början.

Utdrag ur kartan från 1711 som visar kronofisken nedanför Suttrans utlopp.

4.1.3 Sammanfattande kommentar

Sammanfattningsvis kan konstateras att vattenbruket i Habo socken har varit omfattande vid 1700-talets ingång. Närmare 70 kvarnar kan identifieras i kartan från 1711, förutom tre vattendrivna sågar och en hammarsmedja. I Vättern har tre kronofisken markerats ut och uppströms i Domneån finns ett fjärde.

De många kvarnarna i Habo vid 1700-talets början bör spegla en omfattande spannmålsodling, vilket kan förefalla förbryllande med tanke på att de sandiga, lättgenomsläppliga jordarna i Habo inte var de bästa ur odlingshänseende. Ortnamn som indikerar svedjeverksamhet förekommer frekvent och visar på ett stort inslag av dels svedjeodling på utmarken, dels att gårdarna tagit upp sin senare permanentade åkermark genom svedjande. I kartan görs skillnad endast mellan kvarn och såg. Dock kan man tänka sig att en del av kvarnarna har varit stampar eller på annat sätt drivit någon protoindustriell verksamhet. Härom ger kartan inget besked, utan man måste gå till andra källor.

4.2 Häradsekonomiska kartan från 1877–1882

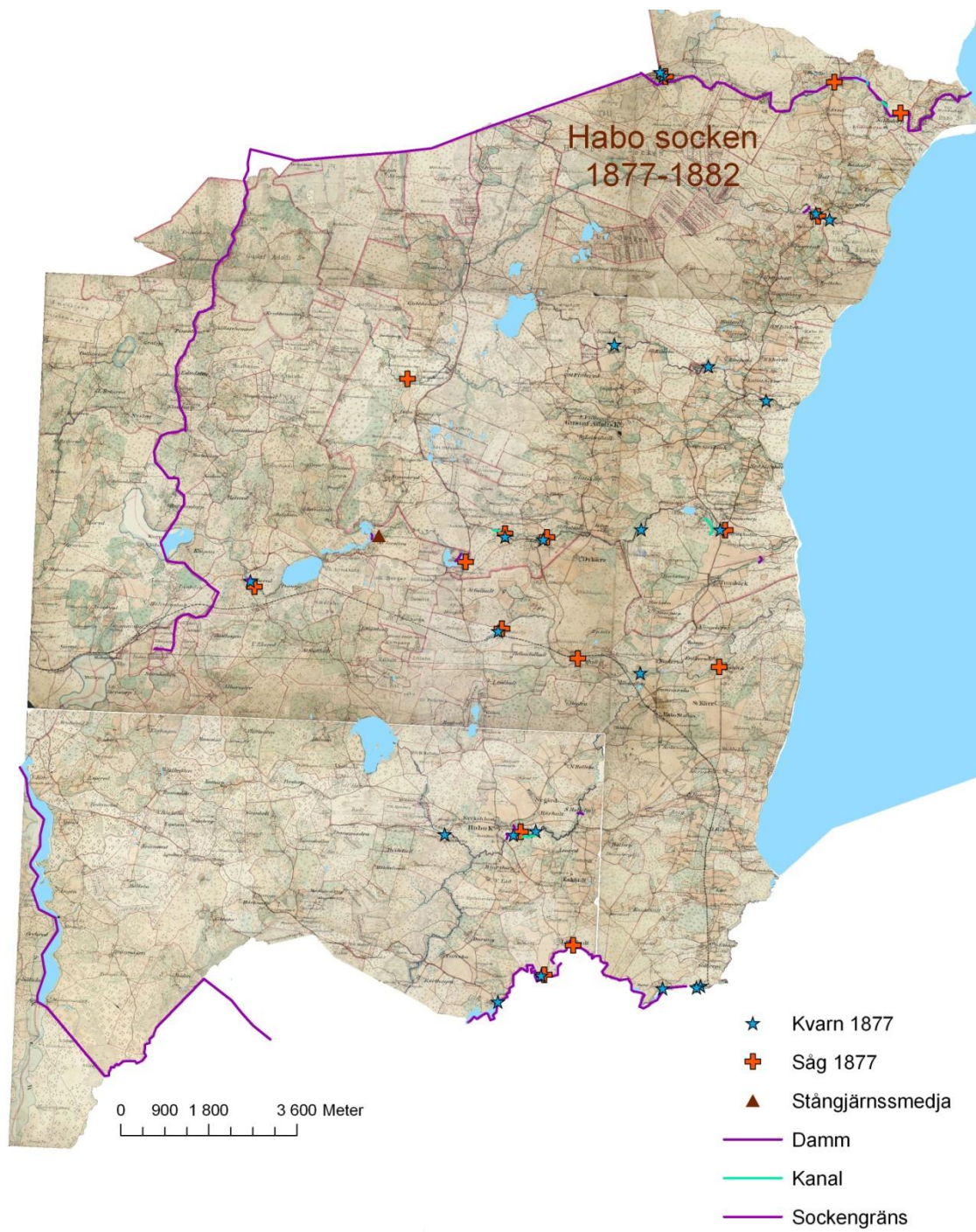
Strax innan den agrara revolutionens genombrott karterades stora delar av Sverige för den Häradsekonomiska kartan i skala 1:20 000. För Jönköpings län finns häradsekonomiska kartor endast för de kommuner som är belägna i Västra Götalands län: Habo och Mullsjö. Kartorna är mycket detaljerade vad gäller redovisning av olika markslag, bebyggelse, vege-

tationstyp samt anläggningar som kvarnar och sågar. Den häradsekonomiska kartan gjordes innan de stora utdickningsprojekten påbörjades för Habo sockens del, varför vi i kartorna ser ett arkaiskt landskap när de gäller hydrologiska förhållanden. Tyvärr är det svårt att i kartan skilja på mindre gränslinjer och eventuella utdickningsdiken – en del projekt kan ha genomförts när kartan tillkom – men generellt redovisas stora områden med oreglerad moss- och kärrmark. De hydrologiska förhållandena bör således inte ha skilt sig så mycket från läget 170 år tidigare. Dock har en förändring skett och det är anläggandet av flera dammar i åarna. Mot bakgrund av detta kan det vara intressant att konstatera att andelen vattendrivna anläggningar ca år 1880 var mycket färre än vid 1700-talets början. Endast 21 kvarnar fanns registrerade men antalet sågar hade ökat till 15. Även en stångjärnsmedja fanns angiven i Knipåns västra del.

4.3 Kvarnar och sågar 1880

År 1880 har mycket av vattenindustrin koncentrerats till Knipån och Hökesån med biflödet Kvillabäcken samt Domneån. Enstaka kvarnar och sågar fanns även i Svedån, Hornån och Gagnån. I Knipån har antalet anläggningar ökat sedan år 1711 då åtta kvarnar redovisades i ån. År 1880 fanns fem kvarnar, fem sågar och en stångjärns hammare. En del av förklaringen till ökningen av vattenindustrier här är anläggandet av dammar och mindre rännor eller kanaler för vattenföringens underlättande. Koncentrationen av kvarnarna och sågarna bör knytas till en ökad marknadsintegration av ekonomin vid denna tid. Anläggandet av dammar och kanaler bör ha varit relativt stora och eventuellt kostsamma projekt som troligen tarvade att flera intressenter gick ihop för att genomföra projektet.

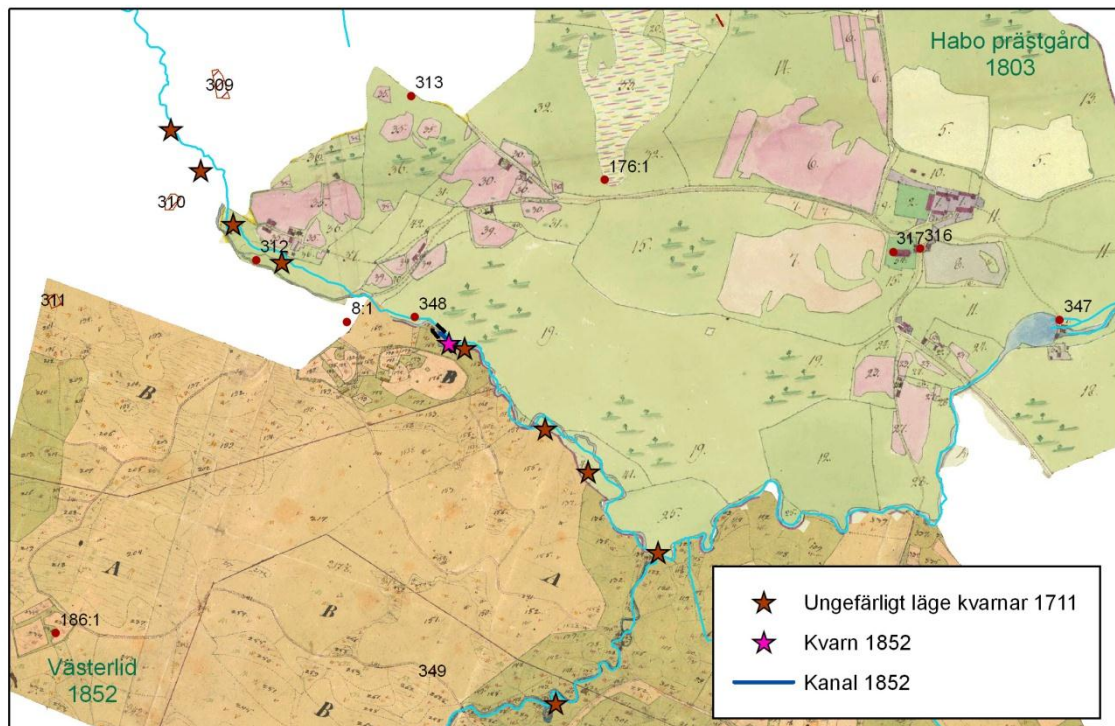
Det går att utläsa en klar koppling till det sena 1800-talets ekonomiska historia i kartan från 1880. Under 1800-talets senare del ökade skogens marknadsvärde markant. Den i norr liggande staden Hjo fick ett ekonomiskt uppsving i takt med att skog avverkades och transporterades från Hjos hamn, troligen i form av sågat virke. Den stora ökningen av sågar i Habo socken speglar med stor sannolikhet en ökad satsning på skogsvaror och anläggandet av dammar i framför allt Knipån kom efter 1880 att få genomslag i resten av socknen. Tiden för kartans upprättade sammanfaller med innovationsfasen för satsningen på skogsprodukter. Mjölkvárnarna kom nu att koncentreras till områden med sågar och sambandet såg – kvarn är tydligt utom på ett par ställen. I Hornån finns inga sågar belagda 1880 utan endast tre kvarnar och i Domneåns nedre lopp ligger liksom tre kvarnar utan tillhörande sågar. Detta kan bero på att vattenflödena här inte var tillräckligt stora för att hålla sågar igång men det kan tilläggas att flera dammar tillkom i Domneån efter kartans upprättande.

Habo socken kring år 1880. Antalet kvarnar har mer än halverats och de flesta tidigare kvarnar var omgjorda till sågverk. Under 1800-talets andra hälft skedde ett kommersiellt uppsving för träråvara vilket ledde till att lönsamheten blev större för sågverksamheten än för kvarndriften. Att driva ett sågverk krävde ofta kostsamma investeringar i dammar och grävda rännor, vilket delvis kan förklara minskningen av antalet vattendrivna anläggningar.

4.4 Kvarnarna som försvann och en möjlig järnmölla

På den Hjäradsekonomska kartan redovisas inga kvarnar i Tidan. En del ensamliggande kvarnar i 1711 års karta över Habo är borta ca 170 år senare. Koncentrationen till åar där man har anlagt dammar och den mer storskaliga satsningen på sågverk spelar troligen en viktig roll för avvecklandet av mindre enheter. Vad som dock är slående är avvecklandet av de åtta kvarnar som år 1711 var belägna i Hökesåns övre lopp, öster och söder om Habo kyrka. Vid storskiftet av Habo prästgård år 1803 finns inga kvarnar redovisade i ån. Åtta kvarnar som tidigare låg på rad i samma bäck har således lagts ner mellan 1711 och 1803. För att driva åtta kvarnar bör vattenföringen ha varit mycket god i denna del av Hökesån. Det förefaller likaledes troligt att bäcken hade använts för kvarndrift under en lång period innan 1711-års karta upprättades.

År 1852 fanns bara en vattendriven anläggning kvar i bäcken söder om Habo prästgård mot nio stycken år 1711. Det är svårt att avgöra vad som ledde till en närmast total nedmontering av kvarndriften, men troligen var kapaciteten nu så hög på den kvarvarande kvarnen att den kunde tillgodose behoven. Längre nedströms hade såg – och kvarnverksamhet med tillhörande dammar och grävda kanaler istället etablerat sig vid 1800-talets början.

En del av den kvarndrift som fanns kring 1700-talets början bör ha medeltida anor. Det är i detta sammanhang intressant att studera kvarnarnas rumsliga samvariation med slaggvarp och kolningsanläggningar. Kan en vattendriven "järmölla" ha funnits i området?

Fornlämningsbilden i området är i sambandet mycket intressant. RAÄ nr 309–313 består av områden för smide samt kolningsgröpar. Kan utnyttjandet av vattenkraften i den övre delen av bäcken, där kvarnarna ligger strax intill fornlämningarna, ha haft någon koppling till smidesverksamheten? Att vattenkraft har använts vid järnframställning i så kallade järnmöllor är känt. Dels har vattenkraft använts till att driva masugnar, dels har vattenkraft används för att framställa smidesjärn.¹² Den järnmölla som är mest känd i Sverige är de komplex av järnframställning och smidesplatser som har undersökts vid Sandabäcken i Tvååker socken i Halland under 1990-talet. Här hittades spår efter bl.a. vattendrivna smideshammare¹³ och flera andra anläggningar som haft med järnframställning att göra längs med och i bäckfåran. Den förhärskande tolkningen kring järnmöllan i Halland var länge att cistercienserklostret i Söro var innovatörer när det gällde avancerad järnframställning i Halland genom att de anlade järnmöllor inom sina domäner i Tvååkerstrakten. En omläsning av medeltida dokument gör att man numera knyter järnmöllornas verksamhet till bönderna i Tvååker med omgivande bygd, snarare än till Söro cistercienserklostrets verksamhet.¹⁴

Utän att dra några paralleller i övrigt kan konstateras att det både i Tvååker och i Habo socknar finns ett klosterinnehav av mark samt gårdar vid namn Munkagården/Munkaskog. Varken i Tvååker eller i Habo ligger dock järnmöllan resp. den högst hypotetiska järnmöllan på klostrens mark. Även om järnmöllorna drevs av bönder kan man tänka sig att avsättningen för järn var betydande i ett område där ett större kloster hade markintressen.

Den hypotetiska, men klart möjliga, kopplingen mellan kvarnar och smideslämningar i Hökesån leder fram till dateringsfrågan för kvarnanläggningarna i Habo socken. Att en del av dessa har medeltida ursprung torde stå klart. Förekomsten av en järnmölla i Hökesåns övre del, nära Habo sockencentrum är kanske att dra för stora växlar på den rumsliga samvariationen mellan kvarnar på 1700-talskartan och förekomsten av smidesslagg, men det bör hållas i bakhuvudet att en koppling kan finnas. En fördjupad detaljinventering i området kunde vara ett första steg för att se om ytterligare indikationer framkommer.

4.5 En möjlig ödegård vid Suttran

Ett av syftena med föreliggande studie var att belysa markanvändningen intill kvarnarnas läge för att se om några mönster kunde utläsas. Det förefaller som om ängar och beteshagar har varit de vanligaste markslagen i områden längs med åarna beroende på om marken dominerades av fukt eller varit torr och högre belägen. Kartstudierna har med större framgång kunnat användas för att belägga försvunna bebyggelseenheter. Ett exempel är en möjlig övergiven bebyggelseenhet vid Suttran.

I brev från 1332 och framåt omtalas fisket i Suttran. Suttran betecknar den nedre delen av Hökesån, strax ovanför utloppet i Vättern och finns med på samtliga kartor från området från 1720 och framåt. Betecknar Suttran endast fiskeområdet eller fanns det även i området en bebyggelseenhet? Här finns vissa indikationer i de äldre kartorna som kanske kan kasta ljus över bilden.

¹² Magnusson 2004 s. 9 ff.

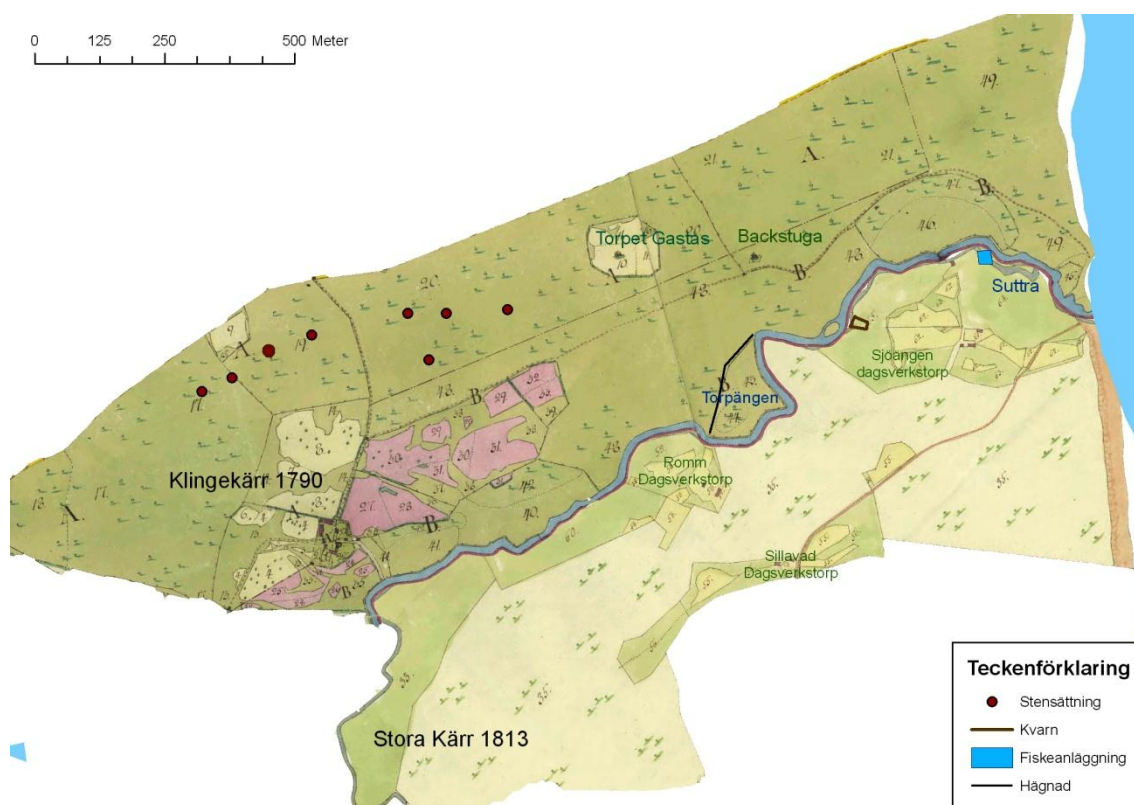
¹³ Vellef (red) 2004.

¹⁴ Olsen 2004, s. 29 ff.

Torpet Suttran tillkommer mellan 1711 och 1748 och är beläget tämligen nära Vättern och Suttrans utlopp. Troligen skall torpet knytas till vattenburen verksamhet som fiske i sjön och ån.

I den äldsta kartan över området från 1711 är Suttran med som namnet på ån, vilket stämmer med de medeltida belägen på att ån eller det aktuella avsnittet av ån kallades Suttran/Sutro. Det finns inga belägg för bebyggelse vid Suttran år 1711. Kartan är annars mycket detaljerad vad gäller redovisning av gårdar, torp och backstugor. I storskifteskartan över socknens skog och utmark från år 1748 redovisas ett torp intill åns södra sida och det betecknas som *Intag, torpet Suttran* vilket troligen betyder att det är nyligen upptaget när kartan gjordes. Strax norr om ån redovisas ett särhägnat intag utan bebyggelse och namn. Området låg vid denna tid under säteriet Stora Kärr, även om fastigheten på storskifteskartan är benämnd Högsbäck (en bebyggelseenhet som lades under Stora Kärr när säteriet etablerades). Genom att sammanställa storskifteskartan över Klingekärr från 1790 och den karta som 1813 upprättades över säteriet Stora Kärr kan följande utläsas: torpet Suttran beskrivs som dagsverkstorp under Stora Kärr, vilket troligen också var tillfället 1748. Flera andra dagsverkstorp har tillkommit i området och sammantaget fanns ca ett dussin dagsverkstorp under Stora Kärr vid 1800-talets början. Detta torp finns också med i den häradsekonomiska kartan från 1877.

Kring sekelskiftet 1800 har torpet Suttran bytt namn till Sjöängen och ytterligare fyra torp och backstugor finns nu i området. Vid en krök i ån finns ägan "Torpängen". Begreppet torpäng kan tolkas som tidigare inägor till en övergiven eller ödelagd gårdsenhet. Ett tunt men dock hypotetiskt stöd för en tidigare gård i området.

Fanns det då ingen bebyggelse på platsen före 1748 då torpet Suttran etablerades söder om ån? Jo det är möjligt. På Klängekärrs ägor, norr om ån finns på kartan från 1790 ett område intill ån som kallas torpängen. Ängen ligger särhägnat och skulle kunna tolkas som en äng under torpet Gastås som ligger några hundra meter åt norr. Dock redovisas ägan under byn Klängekärrs ängar och inte under torpets. Torpäng är ett av de många synonyma begrepp som används om ägor där tidigare bebyggelse funnits, t.ex. gårdar som lades öde under den senmedeltida agrarkrisen. I detta område kan således lämningar efter äldre bebyggelse finnas. Det här aktuella området ligger dock ganska lågt i terrängen, men på en avsats i sandmarken ner mot ån. Troligen är inte själva torpängen läget för en äldre gård, men den kan vara en indikation på att en övergiven gårdsenhet finns i området. Det är således möjligt, men långt ifrån bevisat, att en bebyggelseenhet funnits vid Suttrans laxfiske under gången tid, alltså före 1711 års kartas upprättande.

4.6 Avslutande diskussion

Den omfattande kvarnverksamheten i Habo socken kring 1700-talets början är intressant då socknen inte räknas till de stora spannmålsbygderna i Västergötland. Däremot har man haft goda förutsättningar för vattenkraft genom de många åarna och socknens höjdskillnader mellan väster och Vättern i öster. Ortnamnsbelägg från 1560-talet som Julared (troligen syftande på kvarnhjul) samt Mölekullen indikerar kvarnverksamhet åtminstone tillbaka till denna tid, men troligen har kvarndrift pågått i socknen sedan medeltid. Har kvarnarna använts till annat än malande av säd?

5. Referenser kapitel 1-4

Länsstyrelsen i Jönköpings län. Kultur Aqua System för kulturvärdesbedömning av sjöar och vattendrag. Meddelande 2009:46. 2009.

Länsstyrelsen i Jönköpings län. Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län. Meddelande 1998:36. 1998.

Länsstyrelsen i Jönköpings län. Minnen vid vattnet. Inventeringar av kulturmiljöer längs vattendrag inom projekt Kultur Aqua – Årån och Solgenåarna. Meddelande 2011:26, 2011.

Magnusson, Gert, 'Järnmöllan i Tvååker. Inledning och projektets bakgrund', Hikuin 31. Järnmøllen i Halland. Jens Vellev (red), s. 9–22, 2004.

Olsen, Rikke Agnete, 'Söro i Tvååker'. Hikuin 31. Järnmøllen i Halland. Jens Vellev (red), s.29-36, 2004.

Vellev, Jens (red). Hikuin 31. Järnmøllen i Halland .

5.1.1 Kartor

Lantmäteriet i Gävle

www.lantmateriet.se

<http://arkivsok.lantmateriet.se/arken/>:

P74-1:1 Habo socken. Geografisk karta. 1711. Mårten Bosell.

P74-55:1 Habo socken, Kyrkeryd m.fl. Laga delning 1748. Sven Leffler, Jakob Bredberg.

P74-49:1 Habo socken, Klingekärr 1, Ägodelning, 1790. Per Nylandh.

P74-70:1 Habo socken, Prästebolet 1-4, Ägoavmätning 1803. Per Nylandh.

P74-57:1 Habo socken, Stora Kärr 1. Ägoavmätning 1813. Erik Vilhelm Aurell.

6. Nykyrkebäcken

Nykyrkebäcken. Gränsbäck mellan Västra Götalands län och Jönköpings län. Skala 1:50 000.

Nykyrkebäcken bildar gräns mellan Jönköpings län och västra Götalands län. Vattendragets upprinningsområde är mossarna öster om gårdarna Siggahemmet och Målareskogen i Södra Fågelås socken, Hjo kommun, Västra Götalands län.¹⁵ Nykyrkebäcken är 4,8 kilometer lång.¹⁶ Huvudavrinningsområde är Motala Ström och delavrinningsområde är Vättern. Avrinningsområdet är ca 5,1 km² stort. Närmiljön består till stora delar av skogsmark (72 %) med lövträd som dominerande trädslag, med visst inslag av ädellövträd. 3 % utgörs av myrmark, 4 % är hed- och gräsmark.¹⁷ Bäckens saknar sjöar inom sitt avrinningsområde, därtill är tillflödena små och få till antalet. Bäckens kan sommartid ha mycket låg vattenföring och bäckfårans nedre del vid Rinkabäcken kan då vara i det närmaste helt torrlagd. Fallhöjden från upprinningsområdet (235–240 m ö h) till dess utlopp i Vättern (88,5 m ö h) är ungefär 151 meter. Längs bäckens nedersta del faller Nykyrkebäcken 25 meter på en sträcka av ungefär 200 meter ut mot Vättern, utför förkastningsbranten av yngre sedimentär bergart (den s.k. Visingsöformationen)¹⁸ som här stupar brant ned mot Vättern strax öster om riksväg 195.

Nykyrkebäckens östra del strax väster om väg 195. Nykyrkebäcken har genom historien utgjort gränsbäck. Den bildar t.ex. häradsgräns, sockengräns, kommungräns och sedan 1988 länsgräns mellan Västra Götalands län och Jönköpings län. Foto fr. V.

¹⁵ <http://www.gis.lst.se/vattenkartan/htm/viewer.asp>

¹⁶ www.wiss.lst.se

¹⁷ Länsstyrelsen 2007, s. 224.

¹⁸ Karta över Sveriges berggrund. Sveriges geologiska undersökning 1957.

Kultur Aqua inventeringen av Nykyrkebäcken har utförts längs en 1,5 kilometer lång sträcka, omfattande östra delen av bäcken från dess utlopp i Vättern och en dryg kilometer uppströms. Merparten av bäckens närområde längs inventeringssträckan består av naturskön betesmark på delvis sank sandmark, beväxt med glesa bestånd av björk och ädellövträd. En äldre historisk karta över hemmansklyvning av Rinkabäcken år 1877 anger betesmark på sank sandmark beväxt med gammal björk närmast ån. Ovanför bäckravinen, på dess ömse sidor är åker och ängsmark. Från Skämmingsfors och södra Fågelås i söder börjar ett vidsträckt strandbälte utmed Vättern med goda odlingsjordar som sträcker sig närmare fem mil norrut mot Karlsborg.

6.1 Natur

Nykyrkebäcken ingår i Västra Vätterstranden, riksintresse för naturvården. Bäcken är utvärderad som regionalt särskilt värdefullt vattendrag ur natursynpunkt och är bedömt som nationellt potentiellt värdefullt för fiske.¹⁹

6.2 Kultur längs Nykyrkebäcken

6.2.1 Namnet Nykyrkebäcken

Namnet Nykyrkebäcken har sitt ursprung i *Nykyrke*, den medeltida kyrka/kapell som uppges ha legat strax norr om Nykyrkebäcken, drygt 250 meter öster om landsvägen mot Hjo. Kyrkplatsen är registrerad som RAÄ Södra Fågelås 26:1. Kyrkan uppges i ett dokument från år 1541 då vara ”aflagd”.²⁰ Inga lämningar synliga på den eventuella kyrkplatsen.

6.2.2 Nykyrkebäcken som gränsbäck

Delar av Nykyrkebäckens östra del bildar härads-, kommun- och sockengräns och är också del i år 1998 tillkomna länsgränsen mellan Jönköpings och Västra Götalands län. Motsvarande sträckning har även utgjort del i den nordöstra gränsen till Hökensås häradsallmänning, fastslagen år 1690.

En karta över häradsallmanningen Hökensås finns upprättad från år 1692. Kartan visar var allmanningens gränstenar står placerade. Vissa är namngivna; som t.ex. stenen vid Nykyrkebäcken, markerande allmanningens NÖ hörn. Stenen har fått sitt namn efter den kyrkbyggnad som stått placerad strax nordöst därom. Lantmätaren beskriver stenen enligt följande: Kiörkaröret En crönter steen med Allmanningens längd o bredd uthuggen. Kartan är mycket informativ, utöver allmanningens gränser, visar den också bebyggelseenheter, vägar och stigar samt sjöar och vattendrag med kvarnar inprickade.²¹

¹⁹ Länsstyrelsen 2009, s. 422.

²⁰ Gustafsson 1972; Se även RAÄ Södra Fågelås 26:1.

²¹ Allmanningen Hökensås 1692. Akt P6:13.

Ytterligare en gränssten längs Nykyrkebäcken markerande häradsallmanningen har stått placerat ungefär 3,5 kilometer längre uppströms, den benämndes enligt 1692 års karta för *Lillemoröret*. Stenen är dock försvunnen.²²

Gränssten markerande Hökensås allmänning i NÖ. Stenen står rest utmed Nykyrkebäckens södra sida, strax öster om väg 195. Den benämns för *Kiörkeröret* på karta upprättad år 1692 över Hökensås häradsallmänning. På stenen står inhugget följande inskrift under tre kronor: Hökens Åhs allmenning är 2 $\frac{3}{4}$ mil lång och 1 $\frac{5}{8}$ mil bred 1690. Foto från S.

6.2.3 Rinkabäckens såg och kvarn

I bäckens östra del, på Rinkabäckens marker, finns lämningar efter kvarn, såg och kvarndamm.²³ Såg- och kvarnverksamheter finns angivna på en karta över hemmansklyvning av Nedre Rinkabäcken 1887.²⁴ Enligt uppgift ska här även funnits en benstamp. Knappt 200 meter uppströms är en övre dammvall som utgjort hålldamm till 1800-tals kvarn- och sågverksamheterna nedströms.²⁵ Kvarn- och sågplatsen har lång historisk tradition. På en avmätningsskarta från 1686 över Nedre Rinkabäcken finns på motsvarande plats både såg och kvarn inritat.²⁶

²² RAÄ Södra Fågelås 27:1.

²³ RAÄ Södra Fågelås 32:1.

²⁴ Rinkabäcken. Hemmansklyvning 1887. Akt 16-söa-181. Damm och vattenhjul i bäcken finns även utsatt på häradsekonomiska kartan från 1877-1882. Akt J112-44-21.

²⁵ RAÄ Brandstorp 174:1.

²⁶ Rinkabäcken. Arealavmätning 1686. Akt 16-söa-10b; Rinkabäcken nedre nr 1. Avmätning 1686. Akt P205-50:1.

7. Utvärdering och karaktärisering

7.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Rinkabäckens kvarn och såg. Lämningar. RAÄ Brandstorp 174; Södra Fågelås 32. Nykyrkebäcken nr 1, 3.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		1600-talsbelägg (1686). Bevakningsobjekt
Summa	20	

Plats med lång tradition av såg- och kvarnverksamhet. Lämningar i form av husgrunder, murar och dammvallar efter kvarn- sågverksamhet främst från 1800-talet. Verksamheterna finns dock belagda genom historiskt kartmaterial från 1686, tillhörande Nedre Rinkabäckens. Verksamheterna finns också belagda i yngre kartor från 1800-talets senare del. På platsen ska enligt uppgift även en benstamp ha funnits åtminstone under senare tid. Två fördämningsmurar, dels till en övre hålldamm, dels till en nedre kvarn-/sågdamm. Dammarna är numera tömda, fördämningsmurarna är delvis utrasade och bäcken har därmed återtagit sitt naturliga flöde. Platsen med rötter i kvarn- och sågverksamhet sedan 1600-talet är en mycket värdefull länk i Rinkabäckens och bygdens historia. Naturskön miljö, betesmark med glesa bestånd av äldellövträd. Kulturhistoriskt värdefull fornlämningsmiljö.

Aqua Kultur II. Gränssten. RAÄ Brandstorp 18:1. Nykyrkebäcken nr 4.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	4	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		1690. Fast fornlämnning.
Summa	31	

Gränssten från år 1690, benämnd *Kjörkeröret*. Står på ursprunglig plats, historiskt markerande nordöstra hörnet av Hökensås häradsallmänning som geografiskt kartlades på Karl XI:s initiativ. Nykyrkebäcken har därtill en historisk anknötning som gränsbäck med rötter i medeltid. Här är gräns för län, socken, kommun, härad. Stenen behöver vårdas genom slyröjning samt skyltas. Kulturhistoriskt värdefull.

7.2 Karaktärisering

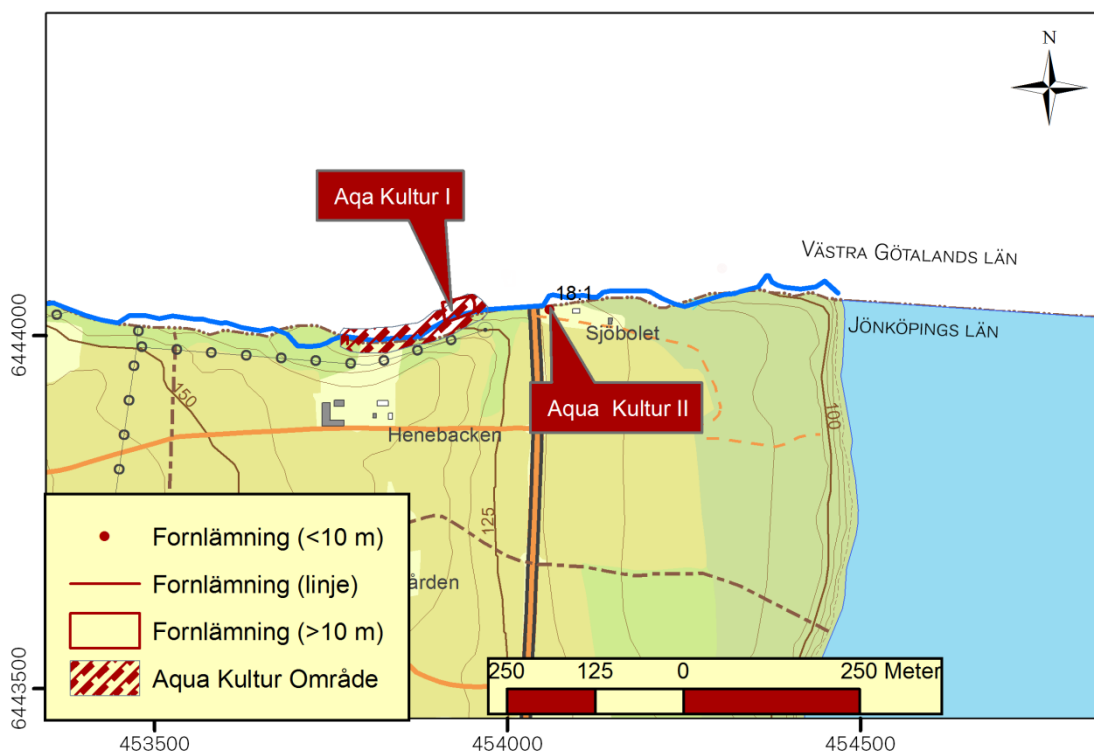
Nykyrkebäckens nedre forssträcka innan branten mot Vättern har nyttjats för småskalig kvarn- och sågverksamhet, känd i äldre historiskt kartmaterial från 1686.

Nykyrkebäcken har lång tradition av gränsbäck. Delar av bäckens östra sträckning utgör härads-, kommun- och sockengräns och är också del i den år 1998 tillkomna länsgränsen mellan Jönköpings och Västra Götalands län. Motsvarande sträckning har även utgjort del i den nordöstra gränsen till Hökensås häradsallmänning, fastslagen år 1690.

7.3 Typvattendrag

Vattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

7.4 Karta Nykyrkebäcken. Prioriterad kultur.

Prioriterade och utvärderade kulturplatser längs Nykyrkebäcken.

8. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Nykyrkebäcken

Nykyrkebäcken 1)

Fördämningsmur till tidigare hålldamm till Rinkabäckens kvarn och såg. Fördämningsmur av sten, ca 12 meter lång och 1,1 meter hög, intill ett 0,9 meter högt fall. Fördämningsmuren är raserad i bäckfåran. Dammen är tömd och bäcken har återgått till sitt naturliga lopp. Ingår i utvärderat objekt/miljö Aqua Kultur I.

Fiskevårdsåtgärder vidtagna 2006. Omplockning av raserad sten från fördämningsmur.²⁷

Ny: RAÄ Brandstorp 174. Bevakningsobjekt
N:6443993 E:453773 (SWEREF 99 TM).

Hålldamm till kvarn- och sågplats. Junebäcken i det närmaste torrlagd i september månad. RAÄ Brandstorp 174. Foto från Ö.

Nykyrkebäcken 2)

Pumphus, gjutet i betong till s.k. vädurspump anlagd utmed bäckens södra sida. Gjuten byggnad 1,5 x 2 meter med välvt tak. Pumpen (ej bevarad) lär försörjt två gårdar, Krokgård och Henebäcken med vatten från Nykyrkebäcken.

N:6443985 E:453790 (SWEREF 99 TM).

²⁷ Johansson

Pumphus som inrymt s.k. vädur. Nykyrkebäcken. Foto från N.

Nykyrkebäcken 3)

Rinkabäckens kvarn och såg. Plats med lämningar med stensatta husgrunder efter kvarn och såg samt en dammvall av sten, 20 meter lång, 1,5 meter hög, raserad i bäckfåran. I en av husgrundernas murar är två kvarnstensfragment. Dammen tömd genom att fördämningmuren över bäckfåran är raserad och bäcken har nu återtagit sitt naturliga lopp. Såg- och kvarnverksamhet på platsen kan genom historiskt kartmaterial beläggas till 1600-talets senare hälft. En arealavmätningsskarta över sätesgården Nedre Rinkabäcken från 1686 anger här kvarn och såg.²⁸ På en senare kartor från 1800-talet, bl.a. hemmansklyvning 1887, Nedre Rinkabäcken, är såg- och kvarnbyggnad markerat på platsen.²⁹

Ingår i utvärderat objekt/miljö Aqua Kultur I.

Fiskevårdsåtgärder vidtagna 2006. Omplockning av raserad sten från fördämningmur³⁰

Ny: RAÄ Södra Fågelås 32. Bevakningsobjekt.

N: 6444039 E:453930 (SWEREF 99 TM).

Fördämningmur till kvarn och såg vid Nykyrkebäcken. Fornlämning RAÄ Södra Fågelås 32. Foto från Ö.

²⁸ Rinkabäck. Arealavmätning 1686. Akt 16-söa-10b; Rinkabäcken nedre nr 1. Avmätning på ägor 1686. Akt P205-50:1.

²⁹ Rinkabäcken. Hemmansklyvning 1887. Akt 16-söa-181.

³⁰ Johansson.

Kvarn- och sågplats. Fornlämning RAÄ Södra Fågelås 32. Foto från SSÖ.

Nykyrkebäcken 4)

Gränssten med följande inskrift:

HÖKENS ÅHS ALLMENNIN ÄR 2 $\frac{3}{4}$ MIL LÅNG OCH 1 $\frac{5}{8}$ MIL BREED 1690.

Gränssten markerande gränsen för Hökensås häradsallmänning, fastställd 1690. Stenen utgör gränspunkt i nordöst vid Nykyrkebäcken. Den står strax söder om bäcken (ca 20 meter). Stenen bör skyltas och vårdas genom slyröjning.

Stenen benämns på karta över häradsallmänningen från 1692 som Kiörkeröret.

Utvärderat objekt Aqua Kultur II.

Ytterligare ett gränsmärke längre västerut utmed Nykyrkebäcken som ingått allmänningens nordgräns har funnits 3,5 kilometer uppströms (RAÄ Södra Fågelås 27:1).

RAÄ Brandstorp 18:1. Fast fornlämning.

N:6444037 E:454060 (SWEREF 99 TM).

Gränsstenen Kiörkeröret markerande Hökensås häradsallmänning från 1690. Stenen står på ursprunglig plats och markerar allmänningens nordöstra hörn. Foto från S.

Nykyrkebäcken 5)

Kapell. Uppgift om medeltida kyrka/kapell. Namnet Nykyrkebäcken stammar från en medeltida kyrka/kapell *Nykyrke* som enligt uppgift ska ha legat ca 150 meter väster om norra sidan av bäckens utlopp. Enligt excerpt fanns under medeltiden ett kapell vid Nykyrkebäcken, vilken Gustav Vasa ansåg skulle flyttas³¹. Kyrkan uppges enligt ett dokument från 1541 då vara ”aflagd”. Grundstenar från kyrkan uppges ha varit synliga vid sekelskiftet 1900.³² Sägner om kyrkan berättar att den uppfördes av ett par personer som råkat i sjönöd på Vättern och som i bön om räddning lovat helgonen att uppbygga en helgedom. I området fanns här vid sekelskiftet en mycket stor och gammal ask.³³ Inga synliga lämningar efter kyrkan.

RAÄ Södra Fågelås 26:1. Uppgift om.
N:6444095 E:454305 (SWEREF 99 TM).

8.1 Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

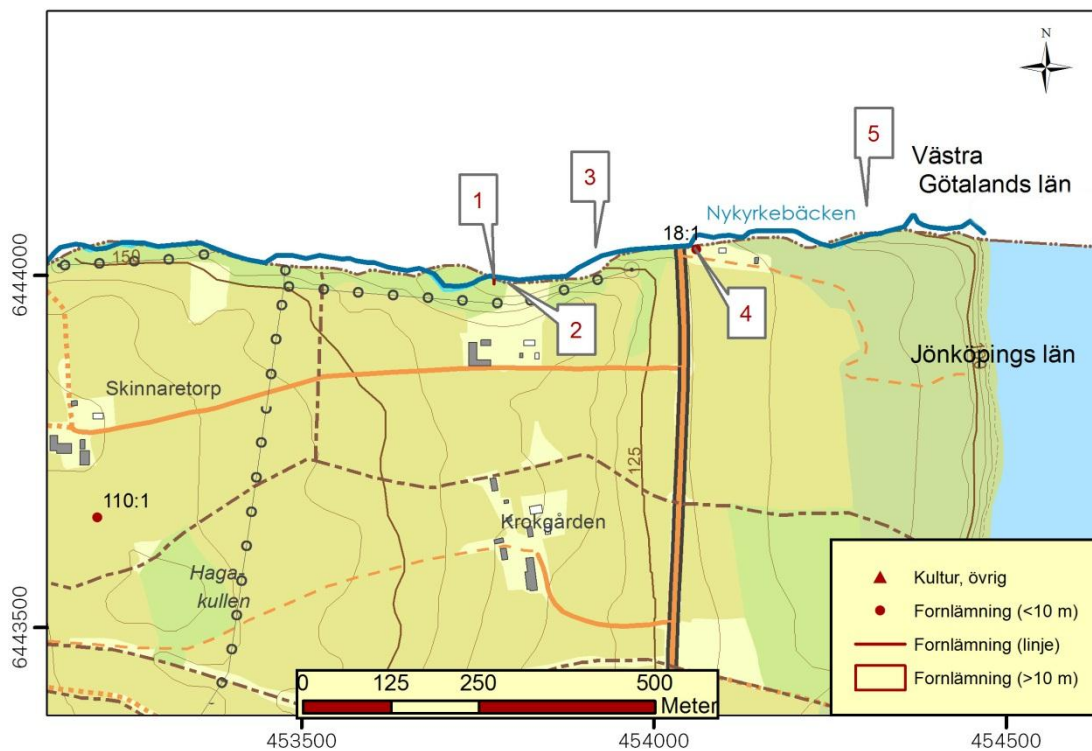
Nykyrkebäcken nr.	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Aqua Kultur. Utvärderat / objekt miljö
1	Dammvall	Brandstorp 174	X	Bevakningsobjekt	I
2	Pumpanordning				
3	Småindistriområde	Södra Fågelås 32	X	Bevakningsobjekt	I
4	Gränssten	Brandstorp 18:1		Fast fornlämning	II
5	Medeltida kyrka/kapell	Södra Fågelås 26:1		Uppgift om	

³¹ RAÄ inventeringsanteckningar; Skarabygden, Vätterstranden och Tiveden. Del 1, s. 105.

³² Colling, Frithiof s. 105.

³³ Skaraborgsbygden s. 104 f.

8.2 Karta, Nykyrkebäcken. Inventerade kulturplatser.

Inventerade kulturplatser längs Nykyrkebäcken.

9. Referenser Nykyrkebäcken

9.1 Litteratur

Colling, Frithiof (red.), Skaraborgsbygden, D. 1, Vätterstranden och Tiveden, Hjo, 1919.

Gustafsson, Arvid. Den gamla kartan berättar. Hökensås kommun. En minnesskrift. Utgiven av Hökensås kommun genom Barbro Jespersen, Vara, 1977.

Johansson, Peter. Anmälan om samråd enligt Miljöbalken samt Miljökonsekvensbeskrivning av åtgärder vid 4 vandringshinder i Nykyrkebäckens nedre del i Habo kommun. Emåförbundet. Habo kommun, (tryckår ej angivet).

Länsstyrelsen i Jönköpings län. Vätterbäckar i Jönköpings län. Naturvärdesbedömning av vattendrag 2007. Meddelande 2007:42.

Länsstyrelsen i Jönköpings län. Värdefulla vatten i Jönköpings län. Meddelande nr 29:26. 2009.

9.2 Kartor

9.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv/ Västra Götalands län

Rinkabäcken. Hemmansklyvning 1887. Akt 16-söa-181.

Rinkabäck. Arealavmätning 1686. Akt 16-söa-10b.

Lantmäteristyrelsens arkiv/Skaraborgs län

Rinkabäcken nedre nr 1. Avmätning på inägor 1686. Akt P205-50:1.

9.2.2 Lantmäteriet Gävle

Allmänning Hökensås 1692. Akt P6:13.

9.3 Webbreferenser

Riksantikvarieämbetet, RAÄ/Fornsök/FMIS www.raa.se/Fornsök och www.fmis.se
Viss-Vatteninformationssystem:
<http://www.gis.lst.se/vattenkartan/htm/viewer.asp>

10. Skämningforsån

Skämningforsån i Brandstorps socken, Habo kommun, Jönköpings län och i Daretorps socken, Tidaholms kommun, Västra Götalands län. Skala 1:50 000.

Skämmningsforsån med den imponerande ruinmiljön efter kvarn och såg vid Svärkefors. Foto Leif Henriksson.

Skämmningsforsån har sitt ursprung ur Stora Lummersjön i Daretorps socken, Tidaholms kommun och ur det omfattande våtmarksområdet Lummermossen som bl.a. omger Lummersjöarna som ingår i naturreservatet Hökensås. Huvudavrinningsområde är Motala Ström. Vattendelaren för huvudavrinningsområdena Göta Älv och Motala Ström skär genom Lummermossens västra del.³⁴ Skämmningsforsån har sitt flöde genom Hökensås och mynnar ut i Vättern, en knapp kilometer norr om Brandstorp i Habo kommun. Större tillflöden är bl.a. Vättersjöbäcken och Svartakällebäcken. Runnekärret ger också ett stort flöde till ån. Höjden över havet i åns källområde är omkring 230–235 meter över havet. Nivån i utloppet i Vättern är 88.5 m ö h. Ån är 8,6 kilometer lång.³⁵ Vattendraget domineras av strömmande sträckor (ca 83 %). Avrinningsområdet är ca 19 km² stort varav 76 % är skogsmark.³⁶ I terrängen syns spåren efter igenväxta odlingsmarker beväxta med tät bestånd av bl.a. hassel längs åns närområde, bl.a. från Svärkefors och nedströms Skämmningsfors säteris forna ägor. Längs denna åsträcka finns förutom igenväxta åkrar, även parkanläggning och kvarnskiften. Dominerande är här främst lövträdsbestånd.

Den inventerade åsträckan har berört Skämmningsforsån i Jönköpings län.

³⁴ www.vattenkartan.se

³⁵ www.wiss.lst.se

³⁶ Länsstyrelsen i Jönköpings län 2007, s. 213.

10.1 Naturreseptatet Skämmningsfors naturskog

Två kilometer nordväst om Brandstorps kyrka, väster om där Vättersjöbäcken rinner in i Skämmningsforsån är naturreseptatet Skämmningsfors naturskog, ett myrmarksområde med holmar av fastmark. Reservatet bildades år 1975 efter en donation av Alf och Tord von Essen på Skämmningsfors.

10.2 Kultur längs Skämmningsforsån

Inga förhistoriska gravar finns kända inom åns avrinningsområde.

Ett tiotal torp och torplämningar under Skämmningsfors finns i åns närhet, som t.ex. Fågelbo, Åbo och Hageby med omgivande odlingsmarker idag igenväxta med skog.³⁷ Flera av torpen under Skämmningsfors är idag bevarade och fortfarande bebodda. Strax söder om ån är Brandstorp kyrkby med hembygdsgård och den säregna Brandstorps kyrka. År 1626 flyttades först ett kapell hit från Häldeholm, vilket revs och ersattes med nuvarande kyrka, uppförd under åren 1694–1698 i liggtimmer på stensockel. Kyrkan vi idag ser är till utseendet från mitten av 1700-talet; en rödfärgsbemålad korskyrka med tjärat spåntak. Den omges av en timrad rödfärgsbemålad stockgärdesgård som bogårdsmur. Brandstorps hembygdsgård ligger här strax intill. En knapp kilometer längre nedströms ån är Skämmningsfors herrgård, etablerat som säteri under 1600-talets förra hälft.

10.2.1 Säteriet Skämmningsfors och ån i herrgårdsparken

Skämmningsfors är vackert belägen på en höjd över Vätterns nejder och strax intill huvudbyggnadens sydsida rinner Skämmningsforsån. Namnet Skämmningsfors är belagd från 1539 Skeffnyng. Namnets förled Skämning 'bistock', 'ihåligt träd' och efterledet är -fors efter vattendraget.³⁸ Skämmningsfors säteri etablerades i början av 1600-talet. Det ägdes inom släkten Hård fram till 1806. Senare inköptes gården av Lind af Hageby som åren 1813–1815 lät uppföra nuvarande huvudbyggnad i huggen sten i toskansk stil med framskjutna krönta flyglar. År 1861 köptes herrgården av Chr. Palm som året därpå lät bygga ny kvarn. Han lät också bygga en såg och en manufakturmedja. Familjen von Essen ägde herrgården fram till att den nya ägaren omvandlade herrgården till vårdhem.³⁹ Numera har huvudbyggnaden funktion som behandlingshem.

På ekonomiska kartan från 1959 syns trädgårdens utformning med rundlar, kvarter och slingrande gångar. Parken är numera till stora delar igenväxt. I söder har en engelsk park brett ut sig ned mot den slingrande ån. Öster och söder om huvudbyggnaden mot Skämmningsforsån finns spår av trädgårdsanläggningar i den igenväxande parkanläggningen som brett ut sig ned mot ån, vars vattenspegel, småforsar och holmar förhöjt herrgårdsparkens idyll. I den igenslyande parken, kan man dock se spår av bersåer och alléer med rik variation av olika busk- och trädarter. Under mossan skymtar stensatta terrasserings, trappor, trädgårdsgångar i kalksten och promenadstiger längs ån. I söder är tre dammar, anlagda i avsatser, troligen karpdammar. Ett grävt dike leder vatten från ån till dammarna som har

³⁷ RAÄ Brandstorp 116:1

³⁸ Ageritz 2008 s. 197.

³⁹ Nordisk Familjebok/spalt 1338/Uggleupplagan/Runeberg.

funnits här sedan 1600-talet. En fin stenbalksbro över ån har förr lett den gamla vägen mot kyrkbyn.

Skänningsfors huvudbyggnad. Foto från V.

Utsnitt av ekonomiska kartan från år 1959 visar Skänningsfors med parkanläggning samt tre dammar strax söder om ån. Den streckade vägen som i söder ansluter med nuvarande väg är gamla kyrkvägen. (Infälld N-pil)

Skänningfors säteri som en florentinsk villa. Avbildad åren före 1870 i Thersners "Fordna och närvarande Sverige". Idyllisk parkanläggning med slingrande gångar framför byggnaden. I bakgrunden skymtar Vättern. Till höger i bild skymtar Skänningforsån. En träbro leder här över ån och på en holme i ån ligger en byggnad som kan vara ett bränneri.

Dammanläggning med anor från 1600-talet i herrgårdsparken till Skänningfors. Foto från V.

10.2.1.1 SKÄMNINGSFORS OCH SKÄMNINGSFORSÅN I 1600-TALET KARTMATERIAL

Äldre kartor från 1686 och 1689 över Skämmningsfors säteri⁴⁰ visar att säteribyggnaden bör ha legat på ungefär motsvarande plats som den nuvarande, invid den S-formade kröken av Skämmningsforsån som både omsluter och manifesterar säteriet. På sydsidan av huvudbyggnaden och ån är två dammar. De finns inritade på en ägomättningskarta över Skämmningsfors säteri från 1689. På kartan beskrivs de som odugliga och förmodligen är de redan vid tidpunkten för kartans upprättande ålderdomliga. Vidare finns längs ån markerat två sågkvarnar och en mjölkvarn. En av sågkvarnarna låg omedelbart nedanför herrgården strax uppströms en bro med kyrkvägen. Längre nedströms utmed åns nedre brantare fall där ån förgrenar sig i två fåror fanns en mjölkvarn i den norra och en sågkvarn i den södra. På åns norra sida hade mjölnaren sin stuga med kålgård. Två gårdar söder om Skämmningsforsån benämns på kartan som kvarnäng.

Utsnitt ur ägomättningskarta över Skämmningsfors säteri 1689 med Skämmningsforsån (infälld N-pil). Nr 24 söder om säteribyggnaden anger sågkvarn. På södra sidan av ån är två rektangulärformade dammar. På motsvarande plats finns ännu dammar idag, drygt 300 år senare.

⁴⁰

10.2.2 Kvarnar och sågar

Vattenkraften i Skämmningsforsån har i äldre tid nyttjats för kvarn- och sågdrift. Ett av de äldre historiska beläggen för kvarndrift härrör från 1539 vari Skämmningsfors kvarn, Skeffnynghe quarn, finns omnämnd.⁴¹ Flera kvarnar och sågar är kända från 1600-talet; Kopparhults kvarn, Svärkefors kvarn samt Skämmningsfors mjölkvarn och sågkvarn.

Kopparhults kvarn är den enda kvarnbyggnad som finns bevarad längs ån, numera är den dock förändrad och ombyggd till bostadshus. Även kvarndammen finns kvar, f.ö. den enda intakta kvarndamm som finns bevarad längs ån. Kopparhults kvarn finns omnämnd 1697.⁴² På flera kartor från 1800-talet finns kvarnen eller dammen redovisad, bl.a. 1821 då uppges kvarnbyggnaden vara över hundra år gammal.⁴³ Senare, lär såg, smedja, spånhyvel och kraftstation ha etablerats här.

Kopparhults kvarn ombyggd till bostadshus. Foto Leif Henriksson. Foto från NV.

Längs Skämmningsforsåns nedre del där ån bildar starkare strömsträckor och kraftiga fall utefter förkastningsbranten ned mot Vättern har vattenkraften nyttjats till kvarn- och sågdrift. Vid slutet av 1600-talet har det funnits kvarnar vid Svärkefors och Skämmningsfors. Till Skämmningsfors hörde vid denna tidpunkt även två sågkvarnar. En såg byggdes till senare även vid Svärkefors vars ruiner ännu delvis finns bevarade.

Längs åns nedre fallsträckor från Svärkefors till åmynningen finns fem kvarn- och sågplatser, numera i form av ruinlämningar. Vid Svärkefors, *Surckofforsen* (1552) finns en kvarn-

⁴¹ Agertz, F-topo.

⁴² Dagman 2002, s. 28.

⁴³ Hökensås. Delning, laga skifte 1854. Akt 16-bra-56; Henebacken m. fl. Storskifte 1821. Akt 16-bra-11a; Kopparhults Qvarn. Arealmätning 1832. Akt 16-bra-13b.

plats belagd på en historisk karta över Hökensås Allmänning från 1692.⁴⁴ Verksamheten har här senare byggts ut med ett sågverk. Vattenkraften härifrån nyttjades senare även till drift av ett stensliperi. Längre nedströms utmed åns nedre fall, vid Stensfors, där ån delar sig bör motsvara ett äldre läge för kvarn och såg. Dessa anläggningar finns inprickade på kartor från åren 1686 och 1689 över Skämmningsfors. Kartorna visar lägena för kvarn och mjölnarstuga/kvarntorpet utmed norra åfåran och sågkvarn på den södra.⁴⁵ Skämmningsfors kvarn finns omnämnd redan 1539, Skeffnynghe quarn.⁴⁶

Vid åns nedersta fall uppfördes 1862 en ny kvarn under Skämmningsfors. Kvarnen var en tullkvarn som gav goda inkomster. Det s.k. ”mäldalaget” – kundkretsen – var stort. Det omfattade stora delar av Brandstorps socken, delar av grannsocknarna samt Visingsö. Kvarnen gick under högsäsong både dag och natt. Mälden transporterades på en vagn, en s.k. tralla på räls från kvarnbryggan och drevs med kraft från kvarnen. Kvarnen var en imponerande byggnad för sin tid. Den beskrivs i en kulturhistorisk inventeringsrapport av Julihn & Spade avseende Habo kommuns tidiga industrier som en av Skaraborgs läns mest intressanta kvarnanläggningar vad gäller arkitektur och teknisk utformning.

Historisk bild av den numera rivna Skämmningsfors kvarn från 1862. Mjölnarstugan till höger i bild finns dock kvar. Foto: Arkiv: Habobygdens Släktforskarförening. Foto från V.

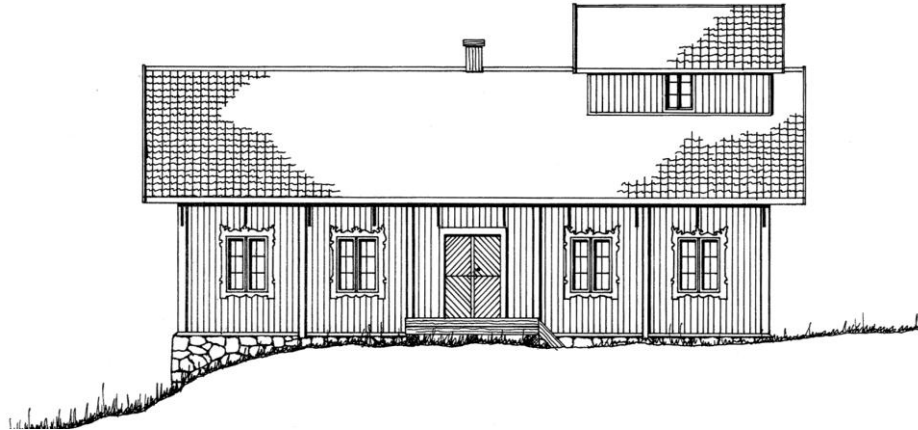
⁴⁴ Allmänningen Hökensås 1692. Akt P6:13; Dagman 2002, s. 29.

⁴⁵ Skämmningsfors. Arealavmätning 1686. Akt 16-bra-2a.

⁴⁶ Agertz. F-topo.

SKÄMNINGSFORS KVARN

FASAD MOT NORR
UPPMÄTT 1978-11-22 AV E. BJÖRKMAN
RITAD 1978-11-23

Skämmningsfors kvarn, en imponerande byggnad i schweizerstil. Den lanterninliknande takdelen härrör från 1939 i samband med att ett nytt kvarnverk tillkom. Uppmättningsritning av E. Björkman 1978.

Kvarnbyggnaden var timrad i ett plan, klädd i faluröd locklistpanel i schweizerstil med markerat takutsprång, utsirade konsoler och fönsteromfattningar. Källarvåningen var byggd i omsorgsfullt huggen kvadersten. Kvarnen hade fyra stenpar som drevs av var sin strålturbין via en av myrsmalm gjuten järntub som förde drivvatten från 16 meters fallhöjd. Kvarnen moderniserades 1939 och den var i bruk fram till 1974. Den revs dock ungefär samtidigt som den klassificerades som industriminne vid industriminnesinventering för Habo kommun.⁴⁷ – Det var skada att Skämmningsfors kvarn revs, den hade säkerligen blivit ett värdefullt kulturminne för bygden om den bevarats. Idag finns lämningar efter stengrunden/källaren och vattenrännan samt vägbank ned till Vätterstranden där också rester av lastageplatsen finns kvar i form av en stenpir med hopade stenblock som ännu motstått Vätterns vågor och ismassor. Mjölaren stuga med jordkällare samt utedasset finns bevarade intill kvarnplatsen. Från Stensfors, längre uppströms, finns rester efter minst en hålldamm varifrån vattentillförseln ned till kvarnen reglerades.

10.2.3 Historiskt fiske

En äldre uppgift från 1686 angående notfiske vid åmynningen finns angivet på en konceptkarta till avmätningsskarta över Skämmningsfors säteri. På kartskissen finns en notvarp utritad och antecknad. Kartan anger också notfiske längre norrut i Vättern, i viken norr om Askebouden.⁴⁸

⁴⁷ Julihn & Spade 1982, s. 52 f.; Lundberg, 1961, s. 134 ff.

⁴⁸ RAÄ Brandstorp 181 med vidare hänvisning.

10.2.4 Bryggor

Nedanför Skämmningsfors kvarn fanns förr en lastageplats. Den avtecknas idag som en rest av stenpir. Här anslöt förr båtar med mäld till kvarnen.

Drygt hundra meter längre söderut vid Brandstorps båtklubb är en stenpir som förr utgjorde del i en Skämmningsfors ångbåtsbrygga. Bryggan finns på Generalstabskartan 1884.⁴⁹ Anläggningen minner om den omfattande sjötransport och ångbåtstrafik som förr bedrevs på Vättern.

10.2.5 Tillgängliggörande

Brandstorps hembygdsförening har dels förtecknat Brandstorps sockens kulturplatser i Kulturkatalog över Brandstorps socken, dels skyltat de flesta av socknens fornlämningar som finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister från 1980-talet vari ingår flera vattenanknutna lämningar. Därtill har föreningen skyltat andra kulturhistoriska bebyggelseplatser och objekt som inte finns redovisade i registret.

⁴⁹ Generalstabens karta, Hjo 1884. Akt 1243-44-1.

11. Utvärdering och karaktärisering

11.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Kopparhults kvarn. Miljö. RAÄ Brandstorp 176 Skämningsforsån nr 1.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	5	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	22	

Kopparhults kvarn ombyggt till bostadshus. Privatägd tomtmark. På platsen ska enligt uppgift även såg, smedja och spånhyvel ha funnits samt en kraftstation. Kvarnen omnämnd 1697 och den finns även angiven på flera 1800-tals kartor. På tomten finns tre kvarnstenar utplacerade. Flera mindre byggnader ingår i nuvarande miljö, bl.a. mjölnarstuga. Dammvall av i huvudsak betong. Kopparhults kvarn är den enda bevarade kvarnmiljön längs Skämningsforsån. Privatägd. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening.

Aqua Kultur II. Stenbalksbro, Svärkefors. RAÄ Brandstorp 201. Skämningsforsån nr 2.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	2	Stängsel
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	27	

Stenbalksbro av tuktade stenblock med två spann över Skämningsforsån. Bron övergår i enstensatt vägbank. Bron är välbevarad, men är i behov av restaurering. Närmiljön utgörs av igenväxande åker- och hagmark till Svärkefors. Allteftersom närmiljön slyar igen minskar

brons betydelse som miljöskapande element i landskapet. Tillgängligheten från söder är reducerad genom bl.a. kreaturstängsel. Bron är utsatt för erosion och utfallande stenblock måste återplaceras för att bron långsiktigt ska bevaras. Kulturhistoriskt värdefull. Bron kan ingå i en framtida vandringsled längs Skämningsforsån.

**Aqua Kultur III. Svärkefors såg- och kvarnplats (lämningar).
RAÄ Brandstorp 94:1. Skämningsforsån nr 4.**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Bevakningsobjekt
Summa	22	

Lokalt centrum för vattenkraft alltsedan 1600-talet (troligen rötter i medeltid) i Skämningsforsåns övre branta fall i naturskön terräng med igenväxande odlings- och betesmark samt skogsmark. Imponerande ruinmiljö efter såg. Senare utbyggd linkraft till ett stensliperi vid Brandstorps gård. På platsen har även kvarn funnits. Platsen ligger 250 meter norr om Brandstorps kyrkby. Kan tillgängliggöras för allmänhet. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening. Kulturhistorisk värdefull miljö.

Aqua Kultur IV. Stenbalksbro, Skämningsfors. Skämningsforsån nr 8.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	2	Privat tomtmark
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		1600-tal
Summa	27	

Vägbank, äldre väg/kyrkväg till Brandstorps kyrka samt stenbalksbro över Skämningsforsån. Bron är uppbyggd av tuktade stenblock med ett spann över åfåran. Bron och vägbank ingår i igenväxande parkanläggningen till Skämningsfors säteri. Ingår i kulturhistorisk värdefull miljö.

Aqua Kultur V. Dammanläggning, Svärkefors. Skämningsforsån nr 9.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	2	Privat
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		1600-talsreferens
Summa	22	

Dammar i herrgårdspark strax söder öder om Skämningsfors huvudgård. Anläggningen består av två terrasserade dammar i östsluttning. Ett grävt dike är ämnat att förse dammarna med vatten från åns huvudfår. Dammanläggningen är förnyad under senare tid, men har rötter i 1600-talet. Söder och öster om huvudbyggnaden har parkanläggningen förr brett ut sig ned mot ån och dammanläggningen. Dammarna utgör ett vackert blickfång i åmiljön, men parkområdet är numera till stora delar igenväxt med sly och dammarna vårdas inte längre. Dammanläggningen representerar ett värdefullt kulturhistoriskt inslag med rötter i 1600-talets parkanläggning.

Aqua Kultur VI. Skämningsfors kvarn. Lämningar samt befintlig mjölnarstuga, jordkällare m.m. RAÄ Brandstorp 195; 175, 26:1, 197. Skämningsforsån nr 13,14,15,16.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	20	

Miljö med lämningar efter Skämningsfors kvarn byggd omkring 1862, hålldamm, brygg-lämning samt äldre kvarnläge. Kvarngrund/källare i väl utfört stenarbete. Bevarad mjölnarstuga och bl.a. jordkällare. Kvarnlämningen är belägen nedströms åns sista fall. Kvarnen var på sin tid en av Skaraborgs mest intressanta kvarnanläggningar genom dess arkitektoniska särdrag och tekniska utformning. Anläggningen revs 1979. Spår av transportväg till brygga i Vättern varifrån mälden utskleppades. Uppströms är en nu självreglerande hålldamm, vars regleringslucka är borttagen. Uppströms är också en äldre kvarnplats. Miljön representerar en värdefull historisk länk i Skämningsforsåns betydelse som kraftkälla.

**Aqua Kultur VII. Ångbåtsbrygga. Lämning. RAÄ Brandstorp 185.
Skämningsforsån nr 18.**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	22	

Vid Vätterns stränder har funnits 65–70 bryggor och lastageplatser. Flera av dem tillkom när Vättern trafikerades med ångfartyg. Det är oklart hur många som finns bevarade idag. Många har gått förlorade i Vätterstormar. Skämningsfors ångbåtsbrygga är förmodligen en av få bevarade bryggor/hamnanläggningar.

Värdefull kulturlämning som minner om forna tiders omfattande Vättersjöfart.

11.2 Sammanfattande analys

Kopparhults kvarn, enligt beläget på Hökensås, representerar den enda bevarade kvarnmiljön längs Skämningsforsån, dock i förändrat skick, numera bostadshus. Genom århundradena har åns nedre del vid Svärkefors och Skämningsfors nyttjats för en rad olika verksamheter, främst kvarn- och sågdrift. Längs den ca två kilometer långa sträckan till utloppet i Vättern finns 17 noterade kulturhistoriska platser, vilka på olika sätt speglar åns funktion som kraftkälla, som förskönande inslag i herrgårdsmiljö och som näringsfång. Denna åsträcka, samt kvarnmiljön Kopparhults kvarn belyser kulturarv av historiska och materiella värden och bedöms som kulturhistoriskt värdefulla.

11.3 Karakärisering

Typvattendrag: Vattendrag med främst enstaka vattenanknutna miljöer.

11.4 Åtgärd

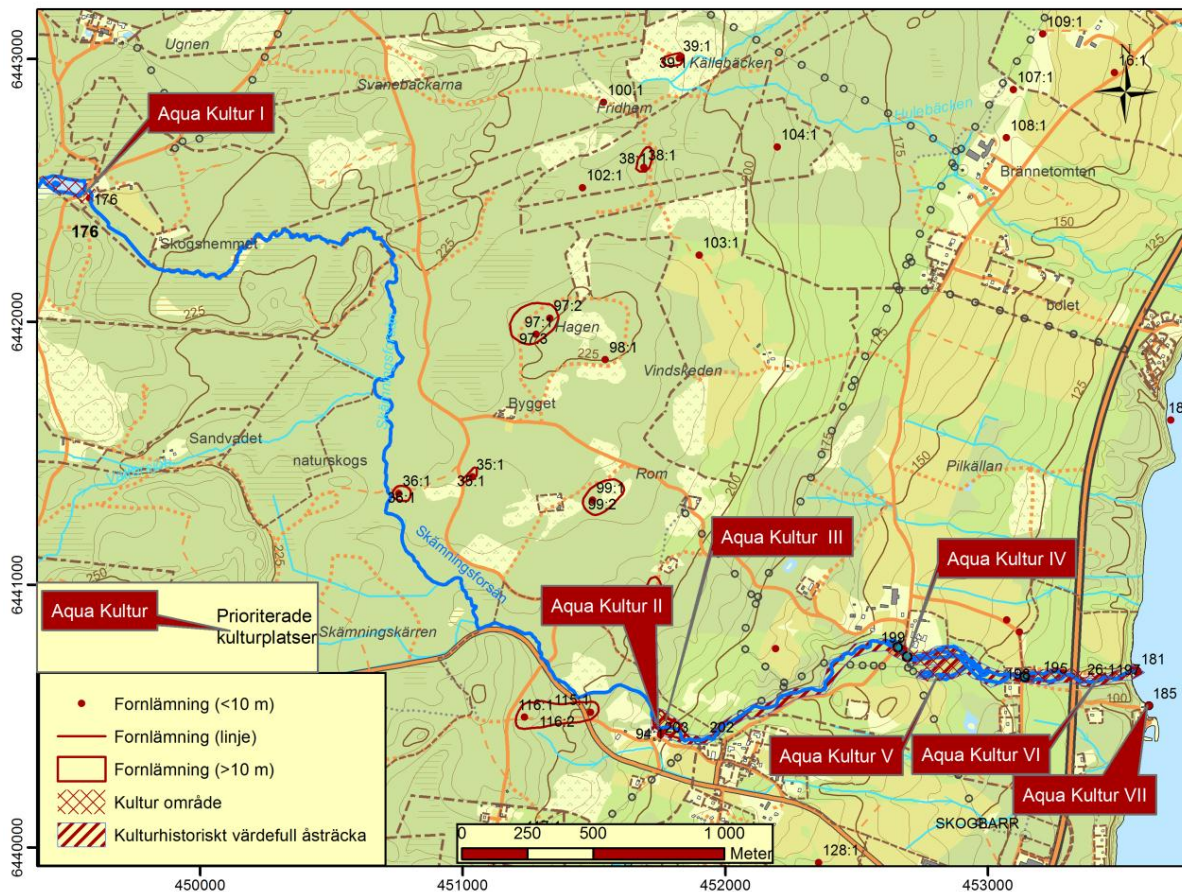
Skämningsforsåns åsträcka från och med Svärkefors till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt prioriterad åsträcka.

11.5 Tillgänglighet

En kultur/naturstig som följer ån från Brandstorps kyrka och Brandstorps hembygdsgård - Svärkefors – Skämningsfors ned till åmynningen kan anordnas med kulturplatser skyltade med samordnad information om kultur – åns vattenkraftsutnyttjande, ån i herrgårdslandskapet, fiske, Vättersjöfart och genomförda fiskevårdsåtgärder. Det går att utnyttja redan befintliga stigar vilka försiktigt spängas där så erfordras. Stigen är lätt åtkomlig från

Brandstorps kyrkby. Anordnas för ortsbor och turister. För närvarande finns några platser skyltade där fiskevårdsåtgärder vidtagits.

11.5.1 Karta Skämmningsforsån. Prioriterad kultur.

Karta utvisande prioriterade och utvärderade kulturplatser längs Skämmningsforsån samt förslag på prioriterad kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

12. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Skämmningsforsån

Skämmningsforsån 1)

Kopparhults kvarn. Befintlig kvarnbyggnad ombyggt till bostadshus. Flera byggnader till den gamla kvarnmiljön finns kvar, bl.a. mjölnarstuga. Damm, dammvall. I trädgården finns tre kvarnstenar. Kvarnen omnämnd 1697.⁵⁰ På flera kartor från 1800-talet finns kvarnen eller dammen markerade.⁵¹ I beskrivningen till en uppmätningsskarta från 1832 anges kvarnbyggnaden då vara över 100 år gammal. Såg, smedja, spånhyvel och kraftstation lär ha etablerats här senare. Enda bevarade kvarnmiljön längs Skämmningsforsån. Miljö med kulturhistoriska värden. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening.

Ingår i utvärderat objekt/miljö Aqua Kultur I.

Ny: RAÄ Brandstorp 176. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6442477 E449596 (SWEREF 99 TM).

Kopparhults kvarn, ombyggd till bostadshus.

⁵⁰ Dagman 2002, s. 28.

⁵¹ Hökensås. Delning, laga skifte 1854. Akt 16-bra-56; Henebacken m. fl. Storskifte 1821. Akt 16-bra-11a; Kopparhults Qvarn. Arealmätning 1832. Akt 16-bra-13b.

Kvarndammen till Kopparhults kvarn. Foto från Ö.

Kopparhults dammfall. Foto Leif Henriksson. Foto från SÖ.

Skämningsforsån 2)

Stenbalksbro, Svärkefors. Uppförd av flata stenhällar och försedd med två spann. Anslutande vägbank i brons ändar. Vägbanken närmast bron är kantad av sten längs sidorna som förstärkning. Bron är utsatt för erosionsskador och är i behov av restaurering. Utvärderat objekt Aqua Kultur II.

Ny: Brandstorp 201. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6440463 E:451740 (SWEREF 99 TM).

Stenbalksbro, Svärkefors. Foto från V.

Skänningsforsån 3)

Husgrund, Svärkefors. Grund av tuktad sten, senare utbyggd med betonggrund. På den ekonomiska kartan från 1959 fanns bebyggelsen kvar. Lämningen är skyltad av Brandstorps hembygdsförening med följande text: ”SAK 4. Skänningsfors. Sverkefors. Johan O Johansson. F. 1857. Klara Andersdotter. F 1860.” På ungefär motsvarande plats har bebyggelsen *Forsen* funnits enligt karta Allmänning, Hökensås 1692.⁵²

Ny: Brandstorp 203. Bevakningsobjekt.
N:6440429 E:451754 (SWEREF 99 TM).

Väl dold i gräs och sly skymtar i bildens förgrund lämning av husgrund efter Svärkefors under Skänningsfors. Foto från Ö.

Skänningsforsån 4)

Såglämning och kvarnplats, Svärkefors. Ruinlämningar inom ett ca 30 x 15–55 meter stort område utmed ån. Dammvall på ömse sidor av ån, ca 20 meter lång, 2 meter bred, 0,5–2 meter hög, nedbruten över ån. Längre nedströms är ett tre meter högt påbyggt fall och åtta meter nedströms fallet på åns södra sida är en husgrundsplatå, ca 15 meter lång och en meter hög, av kallmurade stenblock. Längs åns södra sida är fyra stenplintar, upp till 3,10 meter höga av kallmurad tuktad sten.

⁵² Allmänning Hökensås 1692. Akt P6:13.

Tidigare också kvarnverksamhet vid fallet. På karta från 1692 finns markerat här ett vattenhjul, förmodligen kvarn. Enligt uppgift drevs under senare tid ett stensliperi vid Brandstorps gård med linkraft härifrån.

Fornlämningsmiljö med högt kulturhistoriskt värde. Utvärderad miljö Aqua Kultur III.

Platsen kan bättre tillgängliggöras genom slyröjning och anordnande av en naturstig längs ån. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening nr SKK1. Längs huvudfårans norra sida anlades år 2005 en fiskväg, s.k. omlöp.

RAÄ Brandstorp 94:1. Bevakningsobjekt.
N:6440470 E:451773 (SWEREF 99 TM).

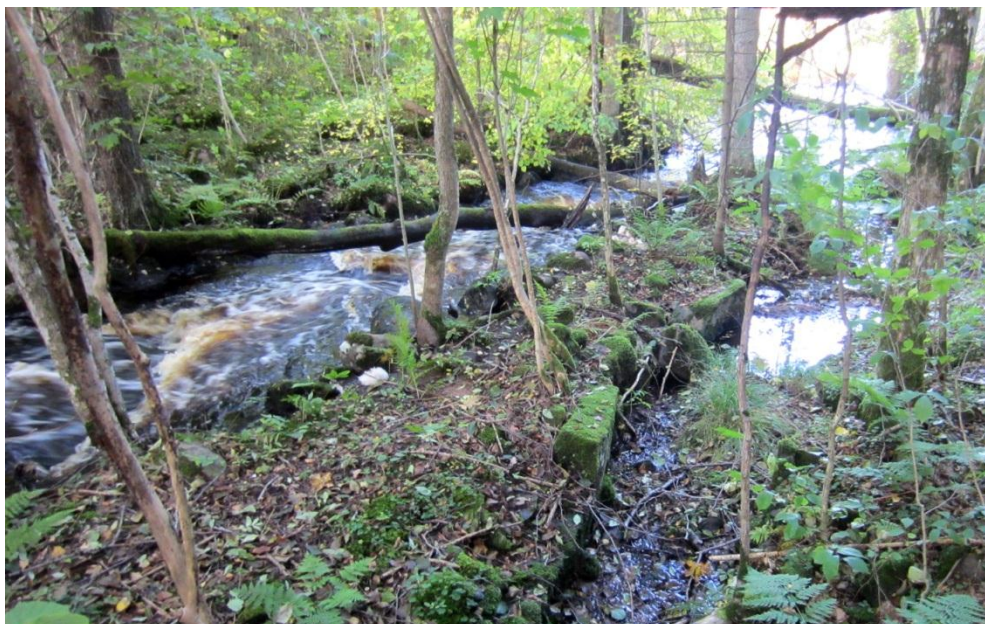

Svärkefors kvarn- och sågplats – en imponerande ruinmiljö vid Skänningsforsån. Foto Leif Henriksson.

Skänningsforsån 5)

Kvarnlämning? På åns sydöstra sida är ev. kvarnlämning inom ett 25 x 10 meter (SV-NÖ) stort område med en vattenhjulsränna, 12 meter lång, 1,2 meter bred, 0,5 meter djup, av i huvudsak tuktad sten. Öster därom är ett mindre stenfundament.

Ny: RAÄ Brandstorp 202. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6440456 E:451988 (SWEREF 99 TM).

Stensatt vattenhjulsränna till höger i bild. Till vänster syns Skänningsforsåns huvudfåra. Foto från SV

Skänningsforsån 6)

Eventuell rest av tidigare stenalvsbro eller fördämning. Nu betongtrummor under vägbank vid Skänningsfors.

N:6440763 E:452654 (SWEREF 99 TM).

Skämmningsforsån 7)

Sågkvarn på geometrisk avritning över Skämmningsfors säteri 1689 omedelbart uppströms bro (V om) på åns norra sida.⁵³ På motsvarande plats finns anhopning av raserad byggnadssten, såväl tuktad som natursten och en eventuell rest av vattenhjulsränna, 13 meter lång.

Ny: RAÄ Brandstorp 199. Uppgift om.
N: 6440766 E: 452641 (SWEREF 99 TM).

Utsnitt ur ägomätningsskarta över Skämmningsfors säteri 1689 med Skämmningsforsån till dess utlopp i Vättern. Vattenhjulet i ån (nr 24) söder om säteribyggnaden (nr 1) anger sågkvarn. Här över passerar kyrkvägen mot Brandstorps kyrka. Broläget motsvaras av allt att döma av den stenkalksbro som nu finns över ån och motsvarande väg syns i terrängen som en igenväxt, ungefär 50 meter lång brukningsväg. Mitt emot herrgårdsbyggnaden på åns södra sida är två rektangulärformade dammar. På motsvarande plats finns idag, drygt 300 år senare, tre dammar. Längre nedströms ån (höger i kartan (österut)) är kvarn och såg markerade på ömse sidor av ån (N resp. S). (Infälld N-pil).

Skämmningsforsån 8)

Stenkalksbro och vägbank över Skämmningsforsån, av allt att döma den gamla vägen till Brandstorps kyrka. Vägen finns markerad på ägomätningsskarta 1689 över Skämmningsfors. Motsvarande väg finns inprickad på ekonomiska kartan 1959 strax öster om nuvarande väg. Bron är uppbyggd av flata stenhällar. Den är utsatt för erosion och skador har uppkommit av rotvältor. Bron är i behov av vård och restaurering. Högt kulturhistoriskt värde. Ingår i parkmiljö. Utvärderat objekt Aqua Kultur IV.

N:6440732 E:452694 (SWEREF 99 TM).

Stenkalksbro över Skämmningsforsån vid Skämmningsfors herrgård. Foto från Ö.

⁵³ Skämmningsfors nr 1. Ägomätning 1689. Akt P19-47:2.

Skämmningsforsån 9)

Dammanläggning bestående av tre terrasserade dammar i östsluttning strax söder om Skämmningsforsån. Ett grävt dike leder vatten till anläggningen från åns huvudfåra. Damarna har ingått i parkanläggning till Skämmningsfors säteri. Troligen rör det sig om fiskdammar, t.ex. för karp. Sedan 1600-talet har en dammanläggning funnits på motsvarande plats. Vid denna tid fanns två större rektangulärformade dammar, vilket kan ses på en karta över Skämmningsfors från år 1689. Senare har dammarna omformats till tre mindre. Dessa finns med på ekonomiska kartan från 1959. På den yngre kartan från 1980-talet är två markerade, men tre finns i terrängen. Dammarna är idag kraftigt igenväxta. Utvärderat miljö Aqua Kultur V.

I en grusås omedelbart norr om dammarna finns täktgropar vilka vittnar om att material härifrån har tagits när dammarna under senare tid, troligen på 1800-talet, har blivit ombyggda. En del av täktgroparna förefaller därefter ha byggts om och nyttjats till förvaringsutrymme/jordkällare.

N: 6440665 E:452778 (SWEREF 99 TM).

Igenväxande dammanläggning i Skämmningsfors f.d. park. Foto från V.

Skämmningsforsån 10)

Grävt dike, vattenfyllt, ca 200 meter lång längs åns södra sida. Dikets flankeras på båda sidor av jordvallar. Okänd funktion. På den södra jordvallen är en stig som kan ingå i en kultur/naturstig från Brandstorps kyrka till åmynningen.

N:6440697 E:452918 / N:644065 E:453085 (SWEREF 99 TM).

Skämningsforsån 11)

Lämning efter ev. smedja till Skämningsfors. En större stengrund 14 x 10 meter av väl tuk-tad sten, ligger någon meter söder om Skämningsforsån. Förmodligen anlagt på 1860–1870-talet. Inga spår av slagg i närområdet. Smedjebostaden är enligt uppgift uppförd 1878 och är numera omgjort till bostadshus.

Ny: RAÄ Brandstorp 198. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6440641 E:453115 (SWEREF 99 TM).

Grunden till eventuell smedja. Foto från V.

Skämningsforsån 12)

Damm (f.d.), Stensfors. Rest av fördämningsmur i betong. Dammen utrivnen i samband med fiskevårdsåtgärder. Dammfästen finns kvar på ömse sidor av ån som här delar upp sig i två ågrenar.

N:6440645 E:453148 (SWEREF 99 TM).

Utriven mindre damm vid Stensfors där ån delar sig i två grenar. Betongfundament på ömse sidor av åfåroma.

Skämningsforsån 13)

Damm. Hålldamm till Skämningsfors kvarn. Fördämningsmur av tuktad sten, senare förstärkt med betong. Dammen är numera självreglerande och är till stora delar tömd genom fiskevårdsåtgärder. Ån har återgått till dess ursprungliga strömfåra. Här kan förmodligen en äldre fördämning funnits till en nedströms belägen äldre kvarnplats. Ingår i utvärderat objekt Aqua Kultur VI.

Ny: RAÄ Brandstorp 195. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6440672 E:453264 (SWEREF 99 TM).

Fördämningsmur av huggen kvadersten, förstärkt med betong. Härifrån reglerades Skämningsforsåns vattenflöde till Skämningsfors kvarn. Troligtvis har här funnits en dammanläggning redan på 1600-talet varifrån vatten reglerades till kvarn och såg nedströms. Dammen är numera tömd i samband med fiskevårdsåtgärder och ån har i stort sett återgått till sin naturliga fåra. Foto från Ö.

Skämningsforsån 14)

Skämningsfors kvarn. Lämning. På platsen finns spår av vad man ytterst preliminärt kan tolka som rester av vattenränna. Markområdet är dock förändrat, bl.a. med påförda jordmassor.

Vid åns näst sista större fall är ett troligt äldre läge för Skämningsfors kvarn *Skeffnyngbe quarn* (1539).⁵⁴ Enligt kartor från 1686 och 1689 har en damm, en mjölkvarn och mjölnarstuga funnits norr om ån och en såg/sågkvarn på södra sidan.⁵⁵

Ingår i utvärderat objekt Aqua Kultur VI.

Ny: Kvarn. RAÄ Brandstorp 175. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6440669 E:453284 (SWEREF 99 TM).

Utsnitt ur historisk karta, arealavmätning, Skämningsfors, 1686. Svart infälld pil markerar kvarnstuga och mjölkvarn på norra sidan och en sågkvarn på Skämningsforsåns södra sida. Säteriet ligger till vänster (västerut), på kartan markerat med A C. (Infälld N-pil).

Skämningsforsån 15)

Skämningsfors kvarn, anlagd omkring 1862. Kvarnlämning, inom ett ca 45 x 5-23 meter stort område (Ö-V), bestående av en grundmur till källarvåning en utloppsränna för drivvatten. Kvarngrunden är 13 x 9 meter stor och som mest ca 2,5 meter hög mur av kvaderstensblock med profilerade cementfogar. Stensatt utloppsränna av natursten, ca 23 meter lång. I kvarnmiljön ingår en bevarad mjölnarstuga med jordkällare samt ett gammalt utedass. Kvarnen var utrustad med fyra par stenar som drevs med fyra strålturbiner. Genom en gjuten järntub, inbäddad i lera och myrmalm fördes vattnet från 16 meters fallhöjd till turbinerna. År 1939 och under 1960-talet moderniserades kvarnen. Kvarnverksamheten avvecklades 1974. Numera återstår således ruin. Två dokumenterade kvarnstenar som troligen härrör från Skämningsfors ligger dels i parken till Skämningsfors herrgård, öster om huvudbyggnaden, mot ån, dels på tomten till den f.d. smedjebostaden till Skämningsfors. Från kvarnen leder en transportväg ned till en lastageplats vid Vätterstranden.

Kvarnen är dokumenterad med bl.a. uppmättningsritningar upprättade vid Julihns & Spades industriminnesinventering i Habo kommun. Skämningsfors kvarn beskrivs i rapporten som en av Skaraborgs läns mest intressanta kvarnanläggningar på sin tid, genom dess arkitekto-

⁵⁴ Agertz, F-topo.

⁵⁵ Skämningsfors nr 1. Ägomätning 1689. Akt P19-47:2; Skämningsfors nr 1. Geometrisk avmätning 1686, Akt P19-47:1.

niska särdrag och tekniska utformning. Kvarnen värderades i utredningen som varandes av betydande industrihistoriskt värde, klass 2.⁵⁶ Samma år som kvarnen dokumenterades och bedömdes som kulturhistorisk värdefull revs den.

Kvarnmiljöns ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur VI.

Kvarnplatsen är skyltad av Brandstorps hembygdsförening som omnämner att här har även en såg legat på 1600-talet. Samma uppgift finns även i Kulturkatalog för Brandstorps socken.⁵⁷

Fiskevårdsåtgärder i form av omlöp anlagt år 2005.

RAÄ Brandstorp 26:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N: 6440646 E:453432 (SWEREF 99 TM).

Ruinlämning efter Skänningsfors kvarn. Gavelsida mot Ö med utloppskanal. Väl utfört stenarbete, profilerade fogar. Foto från Ö.

Skänningsforsån 16)

Stenpir, lämning efter brygga i Vättern vid åmynningen för avlastning av mäld till Skänningsfors kvarn. Ca 15 x 10 meter (Ö-V), 1,2 meter hög, bestående av ansamling av större stenblock. Ingår i utvärdera miljö Aqua Kultur VI.

Ny: RAÄ Brandstorp 197. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6440675 E:453552 (SWEREF 99 TM).

⁵⁶ Julihn & Spade 1982, s 52 f., samt fem uppmättningsritningar.

⁵⁷ Dagman 2002, s.28, SKJK1.

Stenpir, rest av brygga/lastageplats till Skämningfors kvarn vid Skämningforsåns mynning i Vättern.
Foto Leif Henriksson. Foto från V.

Skämningforsån 17)

Fiskeplats. Historiskt fiske. Plats för notdragning/notvarp markerad utanför Skämningforsåns utlopp i Vättern på karta 1686.⁵⁸

Ny: RAÄ Brandstorp 181. Uppgift om.
N:6440669 E:453568 (SWEREF 99 TM).

Skämningfors mynning i Vättern. Till vänster i bild vid åmynningen skymtar lämningen efter lastageplatsen till Skämningfors kvarn. Vid åmynningen har förr bedrivits notfiske. Foto från V.

⁵⁸ Lantmäteriet Jönköping, Avmätningsskarta, 1686, akt 2 a, Skämningfors, Brandstorps socken; Dagman 2002, s. 38, SKÄ 2.

Skämningsforsån 18)

Hamnanläggning. Skämningsfors ångbåtsbrygga, ca 140 meter söder om Skämningsforsåns utlopp. Bryggan finns inritad och noterad som Ångbåtsbrygga på häradsekonomiska kartan 1877–1882.⁵⁹ Utvärderat objekt Aqua Kultur VII.

Ny: RAÄ Brandstorp 185. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6440539 E:453613 (SWEREF 99 TM).

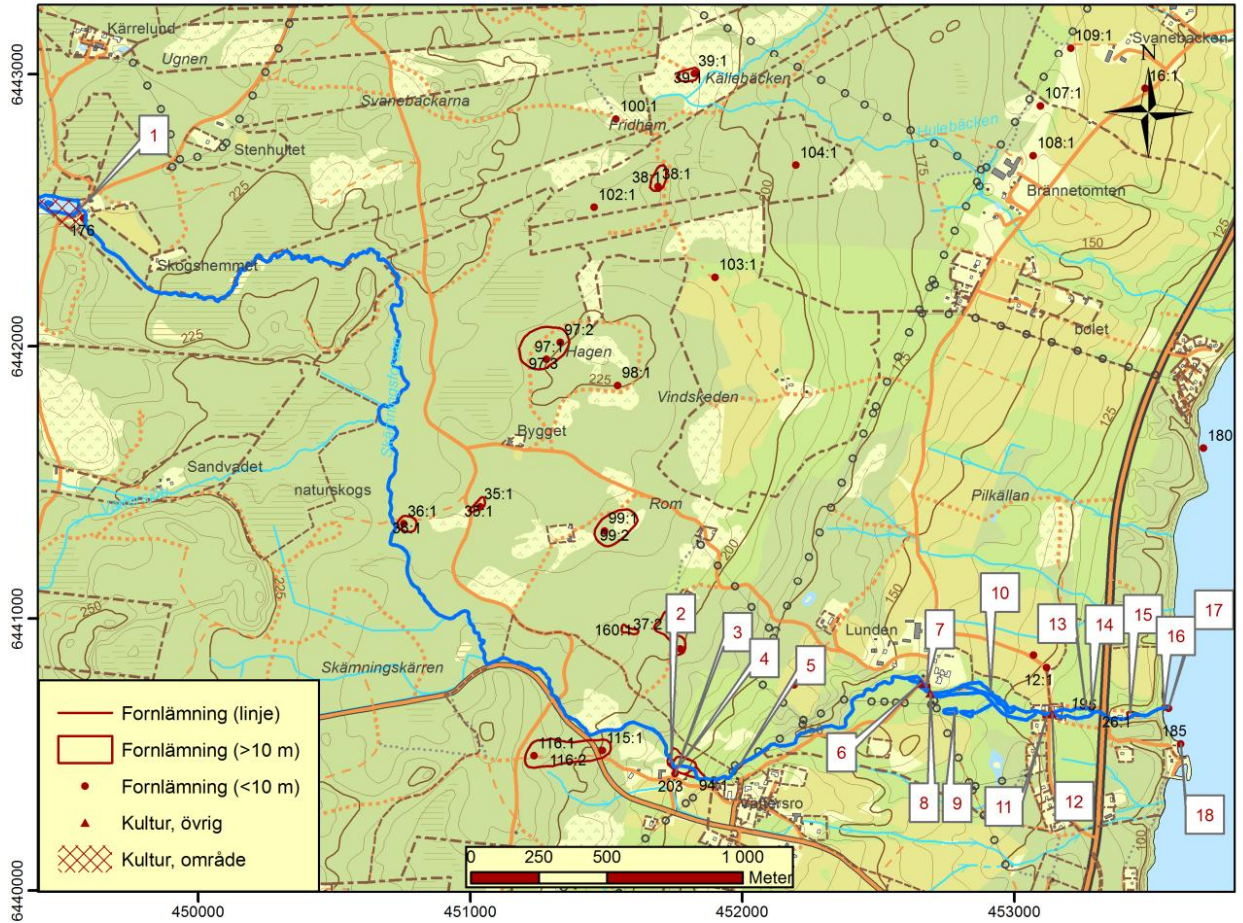
Gamla ångbåtsbryggan vid Skämningsfors. Foto från SSV.

⁵⁹ Konceptblad till ekonomiska kartan 1877-1882, Sved, Akt: J112-44-21.

12.2 Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Skämningsforsån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist/ Industrihist/ Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt/ miljö
1	Kopparhults kvarn	Brandstorp 176	X	Övrig kulturh. lämning		I
2	Stenbalksbro	Brandstorp 201	X	Övrig kulturh. lämning		II
3	Husgrund	Brandstorp 203	X	Bevakningsobjekt		
4	Såg o kvarn. Svärkefors.	Brandstorp 94:1		Bevakningsobjekt		III
5	Kvarnlämning?		X	Övrig kulturh. lämning		
6	Rest av stenvalvsbro?					
7	Sågkvarn	Brandstorp 199	X	Uppgift om		
8	Stenbalksbro/ Vägbank /Kyrkväg					IV
9	Dammanläggning					V
10	Grävt dike					
11	Smedja? lämning	Brandstorp 198	X	Övrig kulturh. lämning		
12	Dammfästen					
13	Fördämningsmur	Brandstorp 195	X	Övrig kulturh. lämning		VI
14	Äldre läge för Skämningsfors kvarn. Ä	Brandstorp 175	X	Övrig kulturh. lämning		VI
15	Skämningsfors kvarn	Brandstorp 26:1		Övrig kulturh. lämning		VI
16	Brygga	Brandstorp 197	X	Övrig kulturh. lämning		VI
17	Notdragningsplats	Brandstorp 181	X	Uppgift om		
18	Ångbåtsbrygga	Brandstorp 185	X			VII

12.3 Skämmningsforsån. Karta över inventerade kulturplatser.

Karta över inventerade kulturplatser längs Skämmningsforsån.

13. Referenser Skämmningsforsån

13.1 Litteratur

Agertz, Jan, Om ortnamn i Jönköpings län. 2008.

Agertz, Jan. F-Topo. Ortnamnsdatabas över Jönköpings län. Jönköpings läns museum.

Dagman, Eskil. Brandstorps historia. Kulturkatalog. 05/2002.

Dagman och Brandstorps hembygdsförening, Katalog över 400 kulturplatser inom Brandstorp socken. Brandstorps hembygdsförening, 2002.

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: en inventering utförd 1979, Kulturnämnden, Habo, 1982.

Lundberg, Knut. Glimtar från Brandstorp förr och nu, Del II, 1961.

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Vätterbäckar i Jönköpings län, Naturvärdesbedömning av vattendrag 2007, Meddelande nr 2007:42, 2007.

Thersner, Svenska Utsigter från åtskilliga provinser, Planschverk, 1870, / ur Fordna och närvarande Sverige.

13.2 Kartor

13.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv

/Jönköpings län/ (Skaraborgs län)

Henebacken m.fl. Karta över skogen och hemmanet, storskifte 1821. Akt 16-bra-11a.

Hökensås. Delning, laga Skifte 1854. Akt 16-bra-56.

Kopparhults kvarn. Arealavmätning 1832. Akt 16-bra-13b.

Skämmningsfors nr 1. Arealavmätning 1686. Akt 16-bra-2a.

Lantmäteristyrelsens arkiv

/Skaraborgs län/

Skämmningsfors nr 1. Ägomätning 1689. Brandstorps socken. Akt: P19-47:2.

Skämmningsfors nr 1. Geometrisk avritning 1686. Brandstorps socken. Akt: P19-47:1.

Rikets allmänna kartarkiv

Häradsekonomiska kartan/Konceptblad till ekonomiska kartan 1877–1882, Sved.

Rak-id J112-44-21.

Generalstabens karta Hjo 1884. Akt 1243-44.

13.2.2 Lantmäteriet Gävle

Allmänningen Hökensås 1692. Akt P6:13.

13.2.3 Lantmäteriet Jönköping

Skämningsfors. Avmätningsskarta 1686. Brandstorps socken. Akt 2.

13.3 Webbreferenser

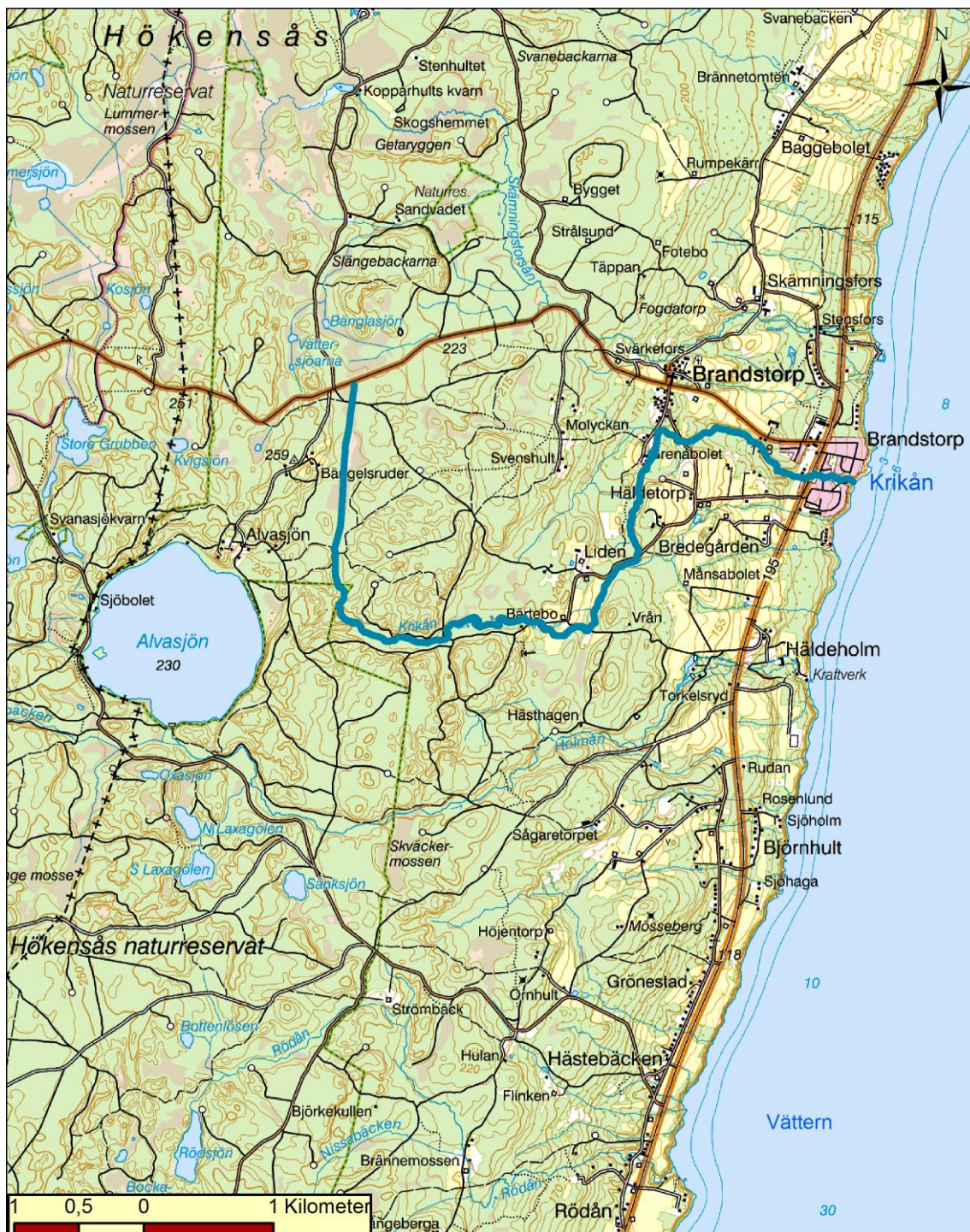
Nordisk Familjebok/spalt 1338/Uggleupplagan/Runeberg <http://runeberg.org>

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/FMIS/Fornsök. www.raa.se eller

www.fornsök.se

Vattenkartan www.wiss.lst.se

14. Krikån

Krikån i Brandstorps socken, Habo kommun, Jönköpings län. Skala 1:50 000.

Krikån har sitt källflöde ur Alvasjömossarna, nordväst om Alvasjön, i Hökensås naturreservat i nordvästra delen av Brandstorp socken, Habo kommun. Krikån är 6,5 kilometer lång.⁶⁰ Åns avrinningsområde omfattar 5,6 km² vilket till stora delar består av skogsmark. Närmiljön domineras av barrskog. Delar av ån är rensad, omgrävd eller uträtad. Huvudfåran rinner genom Brandstorps samhälle och mynnar ca 300 meter västerut ur i Vättern. Delar av denna sträcka samt del av huvudfåran fram till och med Bärtebo har ingått i Kultur Aqua inventeringen.

Krikåns mynning i Vättern. Visingsös flacka landremsa skymtar i Vättern i bakgrunden och längst bort syns siluetten av östra Vätterbranterna vid Gränna-Uppgränna. Foto från Ö

Krikån benämndes lokalt på 1700-talet ”Grenabolebäcken”.⁶¹ Namnet hade sitt ursprung efter gården Grenabolet, strax SSV om Brandstorp. Gården ligger här insnärjd i ett system av åns olika förgreningar. Förleden Grena- torde kunna förklaras med 'förgrening', dvs. åns komplicerade system av förgreningar ut mot Vättern.

14.1 Kulturspår längs Krikån

I fornminnesregistret finns en del torplämningar noterade i åns närområde. Vid Liden finns lämningar efter torpet Stenbrinken, Stenåsen, eller Enebacken med omgivande odlingsmark med röjningsrösen (RAÄ Brandstorp 120:1). Inga fasta fornlämningar finns noterade i åns avrinningsområde.

Liden och Bärtebo har haft var sin kvarn, den senare benämnd *Roma Qvarn* enligt en karta från 1692. En kvarn tillhörande Häldetorp, har vid mitten av 1800-talet legat strax upp-

⁶⁰ www.viss.lst.se

⁶¹ Belägg från 1744. Institutet för språk och folkminnen. Ortnamnsregistret.

ströms åmynningen.⁶² Inga lämningar efter dessa kvarnar finns bevarade. Området här på södra sidan av ån benämns som *Qvarnlägenhet* på laga skifte kartan över Häldetorp. Vid åns utlopp har även funnits en lastageplats.

Väster om Brandstorps samhälle, längs åns södra sida, i branterna ned mot ån finns spår efter lertäkt. Täkten finns angiven på laga skifteskarta 1858 (1860) Häldetorp. Förmodligen har här hämtats lera till tegeltillverkning.

14.2 Historiskt fiske – bilder från Brandstorps-trakten

Notfiske i Vättern. Bredegården, Brandstorp. Foto från 1936. Jm neg nr. 86/2 380.

⁶² RAÄ Brandstorp 179.

Sjöbod vid Vätterstranden. Bredegården, Brandstorp. Foto från 1936. Jm neg. nr. 86/2:377.

Sump vid Vätterstranden. Foto från 1936. Jm neg. nr. 86/2:378.

15. Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

15.1 Tillgängliggörande

Brandstorps hembygdsförening har dels förtecknat Brandstorps sockens kulturplatser i Kulturkatalog över Brandstorps socken, dels skyltat de flesta av socknens fornlämningar som finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister från 1980-talet vari ingår flera vattenanknutna lämningar. Därtill har föreningen skyltat andra kulturhistoriska bebyggelseplatser och objekt som inte finns redovisade i registret.

16. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Krikån

Krikån 1)

Plats för kvarn. Roma Quarn.⁶³ Bärtebo. På platsen finns sentida anläggning med omgrävd damm, ränna, remskiva av järn, överfallshjul. Rester av stockar i bäcken. Intill är torplämning med spisröse. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening.

RAÄ Brandstorp 122:1, 2. Uppgift om.
N:6438410 E:450603 (SWEREF 99 TM) Avser eventuell kvarnplats.

Krikån 2)

Plats för kvarn. Rest av ev. dammvall, vattendelare, vägbank. Platsen finns även angiven i Kulturkatalog, Brandstorps hembygdsförening.⁶⁴

Ny: RAÄ Brandstorp 196. Uppgift om.
N:6438843 E:451656 (SWEREF 99 TM).

Krikån 3)

Sentida lämningar efter fördämning av sten och träskivor. Finns även ett vattenhjul byggt i senare tid, nu raserat. I närheten är en byggnad som eventuellt är ett äldre brygghus. I anslutning till byggnaden finns en stensatt grund.

Anm. Fiske. En vägtrummas tröskel under vägen mellan Brandstorps kyrka och Bärtebo ligger troligen för högt för att fisken ska komma vidare uppströms.

N:6439870 E:451940 (SWEREF 99 TM).

Krikån 4)

Lertäkt söder om ån finns markerat på laga skifteskarta Häldetorp 1860 (nr 237).⁶⁵ Lertaget är minst 25-30 x 15 meter stort (Ö-V) med två större täktgropar, ca 6-10 meter stora. Ytterligare lertäkt kan ha bedrivits i området.

Ny: RAÄ Brandstorp 186. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6439525 E:452863 (SWEREF 99 TM).

⁶³ Dagman 2004, s. 75.

⁶⁴ Dagman 2002, s. 28, T17.

⁶⁵ Häldetorp. Laga skifte 1858,1860. Akt 16-bra-64.

Krikån 5)

Äldre vägbank, gamla landsvägen. Rest av vägbank och brofästen på ömse sidor av Krikån. Gjutjärnstolpe fäst i stor natursten, rest av broräcke.

Ny: RAÄ Brandstorp 178. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6439508 E:453038 (SWEREF 99 TM).

Krikån 6)

Uppgift om kvarnlägenhet, Häldetorp, på karta laga skifte 1860.⁶⁶ I åns nedre del, strax intill åmynningen är en rektangel inritad i ån som möjligen visar kvarnbyggnad. Inga synliga lämningar på motsvarande plats. (Kan möjligen röra sig om en fiskeanläggning). Platsen skyltad som kvarnplats.

Ny: RAÄ Brandstorp 179. Uppgift om.
N:6439506 E:453355 (SWEREF 99 TM).

Krikån 7)

Historiskt fiske. Notdragning, vid åmynning. Historiskt s.k. ”laxfiske” har bedrivits vid Krikåns åmynning.^{67,68}

Ny: RAÄ Brandstorp 177. Uppgift om.
N:6439473 E:453415 (SWEREF 99 TM).

16.1 Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning

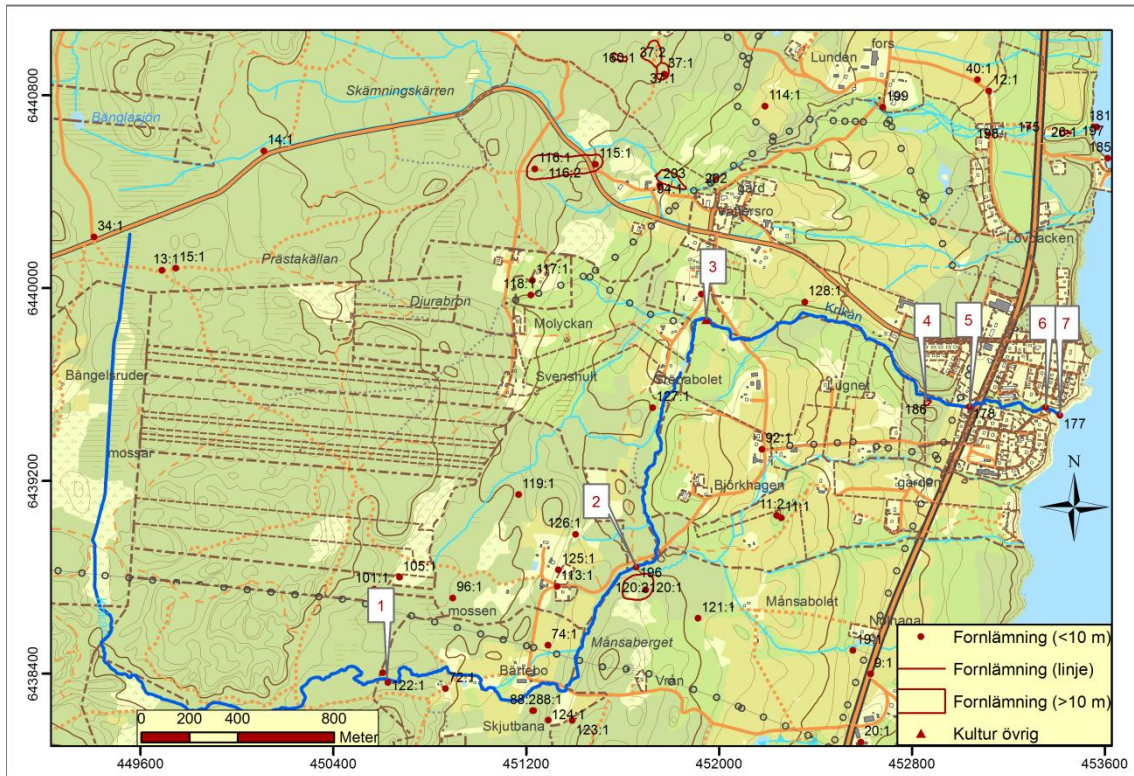
Krikån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist/ Industrihist/ Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat/objekt miljö
1	Lägenhetsbebyggelse o plats för kvarn	Brandstorp 122:1,2		Övrig kulturh. lämning		
2	Plats för kvarn	Brandstorp 196	X	Uppgift om		
3	Fördämning. Senfida					
4	Lertäkt	Brandstorp 186	X	Övrig kulturh. lämning		
5	Vägbank/bro	Brandstorp 178	X	Övrig kulturh. lämning		
6	Uppgift om kvarn	Brandstorp 179	X	Övrig kulturh. lämning		
7	Notfiske	Brandstorp 177	X	Uppgift om		

⁶⁶ Dagman 2002, s. 28, TJ6; Häldetorp. Laga skifte 1858,1860. Akt: 16-bra-64.

⁶⁷ Dagman 2002, s. 38, TÅ1.

⁶⁸ Häldetorp. Laga skifte 1858,1860. Akt 16-bra-64.

16.2 Krikån. Karta över inventerad och prioriterad kultur.

Inventerade kulturplatser längs Krikån.

17. Referenser Kirkån

17.1 Litteratur

Dagman, Eskil, Brandstorps historia. 2004.

Dagman, Eskil, Brandstorps historia. 2002.

17.2 Kartor

17.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Häldetorp. Laga skifte (1858) 1860. Skaraborgs län. Akt: 16-bra-64.

17.2.2 Lantmäteriet Jönköping

Lantmäteriet, Jönköping, Liden, Skaraborgs län, Wartosofta härad, Brandstorp socken, 1833.

Månsabolet 1863, Skaraborgs län, Brandstorp socken.

17.3 Webbreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/FMIS/Fornsök. www.raa.se eller

www.fornsök.se

Ortnamnsdatabasen www.sofi.se

Vattenkartan www.viss.lst.se

18. Rödån

Rödån i Brandstorps socken, Habo kommun, Jönköpings län. Skala 1:50 000.

Rödån har sin huvudkälla i Rödsjön (Natura 2000 område) och i sjön Bottenlösen i Hökensås naturreservat i Brandstorp socken, Habo kommun. Närmiljön domineras av barrskog/blandskog. Nivåskillnaden från åns källflöden (225–235 meter över havet) till åmynningen i Vättern (88,5 meter över havet) är ca 146,5 meter. Ån mynnar ut ca 300 meter väster om samhället Rödån (Brandstorp socken, Habo kommun). Avrinningsområdet är 11,9 km² stort varav 2 % utgörs av sjö och 86 % av skogsmark.⁶⁹ Ån är 5,411 kilometer lång.⁷⁰

Rödåns skönt meandrande åfåra vid utloppet i Vättern. Foto från SV.

Rödån skrevs 1413 *Rodba*.⁷¹ Namnet har sitt ursprung i den järnutfällning som färgar vattnet rött. Järn löses ur berggrund och via grundvatten når vattendragen. När järnet kommer i kontakt med syre faller järnoxider ut som kan innehålla upp till 30–40% järn, dessa bildar s.k. rödjord bl.a. en malmråvara för järnframställning. Ur rödjorden framställdes också rödfärg. Råmaterialet för färgframställningen var rödjord, myrmalm eller torv som innehåller järnvitriol och som togs från sjöar och myrar på Hökensås.

18.1 Kultur längs Rödån

Inom åns avrinningsområde finns ett fåtal kända fornlämningar enligt Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Mellan Brännemossen och Rödån finns en förhistorisk grav i åns närområde. Det rör sig om en ensamliggande stensättning (RAÄ Brandstorp 5:1), representerande tidsperioden järnålder. I övrigt finns inga förhistoriska gravar. I övrigt finns en del torplämningar. Drygt 50 meter sydväst om stensättningen har torpet Mäskabäcken legat (RAÄ Brandstorp 51:1). Här går en stig i öst-västlig riktning som leder ned mot Rödån och

⁶⁹ Länsstyrelsen 2007, s. 189.

⁷⁰ www.viss.lst.se

⁷¹ Ageritz 2008, s. 186.

utefter åns norra sida finns lämningar efter ett äldre vägsystem med hålvägar (RAÄ Brandstorp 44:1).

18.1.1 Tidig järnframställning

Myrmalm eller rödjord har i äldre tider utgjort huvudråvaror vid framställning av järn och längs ån uppströms finns naturliga förekomster av dessa råvaror. Tillgången till skog och malm har utgjort huvudbeståndsdelarna för järnframställning och flera fyndplatser med järnslag från järnframställning finns dokumenterade i Hökensåsområdet. En förhistorisk järnframställningsplats från äldre järnålder finns utmed ån vid Fjällböl.⁷² Lokalen saknar än så länge motstycke i länet vad gäller datering, läge och slaggutbredning inom ett större område, ca 60 x 40 meter. De centrala delarna av slaggförekomsten är på krönet av en åsrygg intill Rödån. Kol inneslutet i järnslagen har daterat slagen till äldre järnålder (130–470 e. KR (2 σ) och 20–180 e. KR (2 σ)).⁷³

18.1.2 Vattendrivna verksamheter

Åns vattenkraft har främst nyttjats för kvarn- och såg drift och till små gårdskraftverk. Utmed ån och dess förgreningar har funnits flera små elektricitetsverk anlagda under tidigt 1900-tal, omkring 1910–1930-talen för att försörja de närliggande gårdarna med elektricitet, bl.a. till Brännemossen, Långeberga och Strömbäck. Förr var dessa gårdskraftverk vanliga längs vattendragen. Nu finns enstaka sargade lämningar snart helt utplånade av tidens tand (t.ex. RAÄ Brandstorp 189).

18.1.2.1 RÖDÅNS VÄSTRA KVARN MED SÅG OCH WAROLINS SNICKERIFABRIK

I Rödån finns två kvarnar som har nyttjat åns nedre fallsträckor för vattenkraftsdrift. Rödåns västra kvarn är uppförd under 1800-talets senare hälft på en plats där tidigare en kvarn har legat redan på 1600-talet. Ett vattenhjul finns markerat på motsvarande plats på karta över Hökensås Häradsallmänning från 1692.⁷⁴ Rödåns Västra kvarn lär ha legat längre uppströms ån, knappt 400 meter väster om byn Rödån,⁷⁵ nedanför ett kraftigt fall, där berget blottas och som även visar spår efter stenbrytning. Kvarnen kom enligt Brandstorps hembygdsförening att flyttats på 1860-talet till en mer central plats i byn och benämns Rödåns Västra kvarn. Kvarnbyggnaden är en L-formad byggnad i panelad trä, falurödfärg med vita snickerier och plåtbelagt sadeltak. Kvarndelen inrymdes i 1 ½ plan samt källare. Vid sidan av kvarndrift drevs här även en sågverksrörelse åren 1905–1931. Vidare etablerades i kvarnbyggnaden en snickerirörelse – Warolins snickerifabrik – år 1919. Ett ram-sågverk låg på första våningen och snickeriet på det övre planet. Främst tillverkades byggnadssnickerier. Kvarnverksamheten lades ned år 1938. Sågverksdriften flyttades 1931 till nya lokaler. Där pågick rörelsen fram till 1967 då den såldes. All verksamhet upphörde sedan under 1970-talets förra hälft.

Rödåns Västra kvarn och f.d. snickerifabrik inrymmer ett hjulhus med vattenhjulet bevarat. Det är ett av de största överfallshjulen i Sverige, över åtta meter i diameter. I övrigt är det

⁷² RAÄ Brandstorp 148:1.

⁷³ Ua Labnr: 18501; 32769, ¹⁴C Laboratoriet Uppsala Universitet.

⁷⁴ Allmännings Hökensås 1692. Akt P6:13.

⁷⁵ Rödån. Laga skifte 1852. Akt: 16-bra-51.

mesta av maskinparken borta. Anläggningen är klassificerad som bevarandevärdt industriminne, värdering: 3, bland utvärderade industriminnen i Habo kommun.⁷⁶

Kvarnbyggnaden bedöms av Kultur Aqua-inventeringen ha högt kulturhistoriskt värde även om maskinparken till stora delar är borta. Bevarade kvarnbyggnader av detta slag är ovanliga bland inventerade Vätterbäckar. Kvarnen är ett minne från 1800-talets större utbyggda bykvarnar och senare utbyggd med såg och snickeri. Den är en kulturhistorisk pärla, centralt belägen vid gamla landsvägen och är väl synlig i byn. Kvarnbyggnaden hålls öppen sommartid för visningar och konstutställningar. Det stora vattenhjulet utgör en teknikhistorisk attraktion. Byggnaden är i ganska bra skick, men behöver exteriört underhåll.

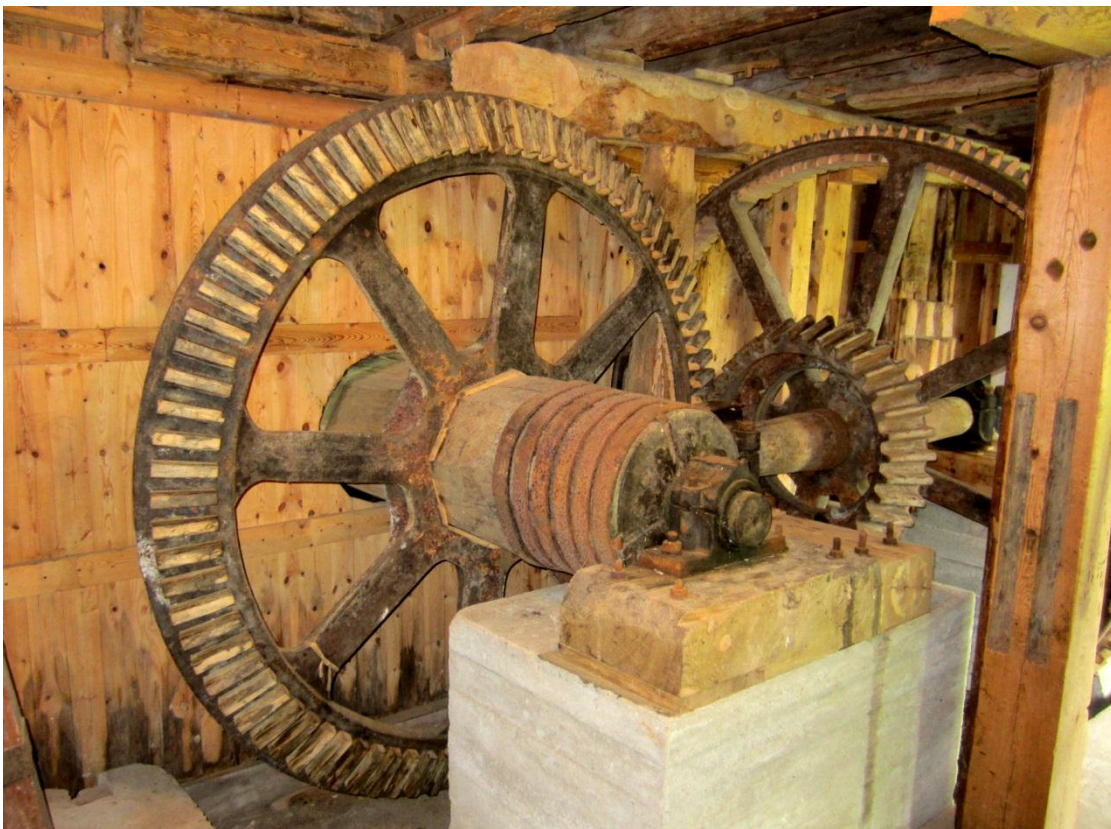

Rödåns Västra kvarn. Foto från Ö.

⁷⁶ Julihn & Spade 1982, s. 34 f.

Det åtta meter i diameter stora vattenhjulet inbyggt i ett hjulhus, Bild till höger visar tillloppsränna (sump) med överfall till kvarnhjulet.

Rödåns Västra kvarn och tidigare snickeri. Kugghjul bevarat.

18.1.2.2 RÖDÅNS ÖSTRA KVARN

Nedanför åns sista fall ut mot Vättern är Rödåns Östra kvarn/Rödåns nedre kvarn belägen, ca 150 meter nedströms ån från gamla landsvägen. Damm och fördämning är utstrangerade, men lämningar efter dessa finns kvar.

Rödåns Östra kvarn. Foto från SÖ.

Kvarnbyggnaden är en falurödfärgsbemålad timrad byggnad med stengrund, panelad mot åsidan, vita snickerier, eternittak. Vattenhjulet är borta, dock återstår rester efter hjulstocken. En kvarnsten ligger utmed byggnadens östra sida. Kvarnmaskineriet är till vissa delar bevarat.

Kvarnbyggnaden uppges vara tämligen nyrenoverad då Julihns & Spades industriminnesinventering genomfördes i Habo kommun genomfördes 1979. Rödåns Östra kvarn är utvärderad som bevarandevärdt industriminne, värdering: 3, i industriminnesinventeringen för Habo kommun.⁷⁷ Till kvarnen hör en ombyggd mjölnarstuga. Kvarnbyggnaden är välbevarad och till stora delar i originalskick, kulturhistoriskt värdefull, inte minst genom att den representerar en av ytterst få bevarade kvarnbyggnader längs inventerade Vätterbäckar. Privatägd.

⁷⁷ Julihn & Spade 1982, s. 52; Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori/Klass 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Värdering 2: Betydande Industriminne. Värdering 3: Industriminne.

18.1.3 Rödåns byabastu

Rödåns byabastu, ligger 30 meter nedanför gamla landsvägen, intill Rödån. Bastun användes under 1940–1970-talen av bybor, skolbarn och idrottsföreningens medlemmar. Byggnadens fasad är träpanelad, ofärgad, med gjuten grund. Bastubyggnaden är nu till stora delar tömd på inredning. Den är skyltad av Brandstorps hembygdsförening.

Byabastun i Rödån. Här bastade förr Ortsbor, skolbarn och idrottsföreningen. Bastun är skyltad av Brandstorps hembygdsförening. Foto från Ö.

18.1.4 Lertäkt

I åravinsens norra branter vid åmynningen finns gropar efter lertäkt. Leran har brutits för tegeltillverkning under 1800-talet.⁷⁸

18.1.5 Historiskt fiske

Nedströms Rödåns sista fall meandrar ån mjukt och här har förr fiskats öring. Ca 130 meter uppströms åmynningen fanns en fast fiskeplats av bl.a. öring som i arkiv- och kartmaterial benämnd ”lax”, här fiskades också sik och harr, detta angivet i akten till storskifteskartan över Rödån från 1807. Inga synliga lämningar av fiskeplatsen finns bevarade idag. I Vadstena klostrets jordebok (1300–1400-talen) berörs laxfisket i Rödån: *idem i Röddha några små laxar om hösten*.⁷⁹ och vid mynningen ut i Vättern har förr notfiske bedrivits. Här vid åmynningen ligger ett äldre båthus. I Rödsjön där ån har sin upprinning har notfiske förr också bedrivits.

⁷⁸ Dagman 2004, s. 80 FQ1./RAÄ Brandstorp182; Rödån, Storskifte 1807, Akt 16-bra-7a.

⁷⁹ Dagman 2004, s. 87, FÄ1.

19. Utvärdering och karaktärisering

19.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Järnframställningsplats (lämning). RAÄ Brandstorp 148:1. Rödån nr 3.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Fast fornlämning
Summa	27	

Järnframställningsplats, omedelbart intill och sydväst om Rödån. Kol i slagg har daterat lämningen till tiden ca 80–470 e. Kr. Omfattande slaggområde, unik för länet, vad gäller kombinationen datering – lokalisering direkt till vattendrag – omfattande utbredningsyta med flera slaggvarpar. Regionalt intressant lämning för södra Vätterbygden. Kulturhistoriskt värdefull lämning. Restriktivitet inom fornlämningsområde och dess närmiljö.

Aqua Kultur II. Rödåns Västra kvarn. Miljö. (RAÄ Brandstorp 200). Rödån nr 11 (10).

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Industriminne. Värdering: 3 (1982).
Summa	29	

Rödåns Västra kvarn ”Byakvarnen”, uppförd på 1860-talet i område för tidigare kvarn känd från år 1692. 1800-talets ”Byakvarn” är en välbevarad industribyggnad som inrymt kvarn-,

såg- och snickeriverksamhet, ”Warolins snickerifabrik”. Byggnaden är väl synlig från den intilliggande gamla landsvägen. En av få bevarade kvarnbyggnader bland inventerade Vätterbäckar. Den inrymmer ett av Sveriges största vattenhjul. Byggnaden är till stora delar i originalskick, merparten av den maskinella utrustningen är dock borta och invändigt har vissa förändringar gjorts. Till kvarnen hör en mjölnarstuga, vilken nyttjas till sommarbostad. Karaktärsskapande i by och bygd. Rödåns Västra kvarn/Warolins snickerifabrik är utvärderad som bevarandevärd industriminne, värdering: 3 i industriminnesinventering i Habo kommun.⁸⁰ I området kan finnas dolda lämningar efter äldre kvarnverksamhet. Kulturhistoriskt värdefull byggnad och miljö.

Aqua Kultur III. Rödåns byabastu. Rödån nr 13.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	5	
Representativitet	-	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	16	

Rödåns byabastu. Bastun är invändigt tömd på det mesta av inredning och inventarier.

Aqua Kultur IV. Rödåns Östra kvarn. Miljö. RAÄ Brandstorp 187. Rödån nr 15,16.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Industriminne. Värdering 3 (1982).
Summa	28	

Rödåns Östra kvarn, nedanför Rödåns sista fall, kvarnbyggnad med mjölnarstuga. Välbevarade byggnader. Kvarnmaskineriet till vissa delar bevarat. Vattenhjulet saknas. Utvärderad som bevarandevärd industriminne i Habo kommun, värdering: 3.⁸¹ Rester av fördämningar bevarade. Ingen damm finns kvar. En av få välbevarade kvarnbyggnader bland inventerade Vätterbäckar. Privatägd. Kulturhistoriskt värdefull byggnad och miljö.

⁸⁰ Julihn & Spade 1982, s. 34 f.; s. 39, 105.

⁸¹ Julihn & Spade 1982, s. 34 f.; s. 39, 105.

19.2 Sammanfattande analys

Rödåns vattenkraft avspeglar under historisk tid småskaliga verksamheter med gårdskraftverk, kvarn-, såg- och snickeriverksamheter. Elverken är i långt gånget förfall och kan inte räddas. Kvarndrift har förekommit sedan 1600-talet. Ovanligt för de inventerade Vätterbäckarna är två bevarade vattenhjuldrivna 1800-tals kvarnar, båda dessutom klassificerade som bevarandevärda industriminnen, varav ”Byakvarnen” Rödåns Västra kvarn utvecklades till en såg- och snickerirörelse under tidigt 1900-tal. Platsen har nyttjats för kvarndrift i slutet på 1600-talet. Nedströms åns sista fall är Rödåns Östra kvarn vars byggnad är välbevarad. Anläggningarna är karaktärsskapande för bygd och vattendrag. Rikt historiskt fiske i åmynningen. Rödåns byabastu, i bruk under 1940–1970-talen, speglar bygemenskapens fornstora dagar. Rödån har sitt namn från rödjord – den malmråvara som bl.a. nyttjats för järnframställning främst under förhistorisk tid. Vid Fjällböl finns en för Jönköpings län unik förhistorisk järnframställningsplats från romersk järnålder. Åsträckan från och med Västra kvarnen till åmynningen i Vättern representerar en rik variation av vattenanknutna verksamheter längs en koncentrerad forssträcka.

19.3 Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag med enstaka vattenanknutna miljöer.

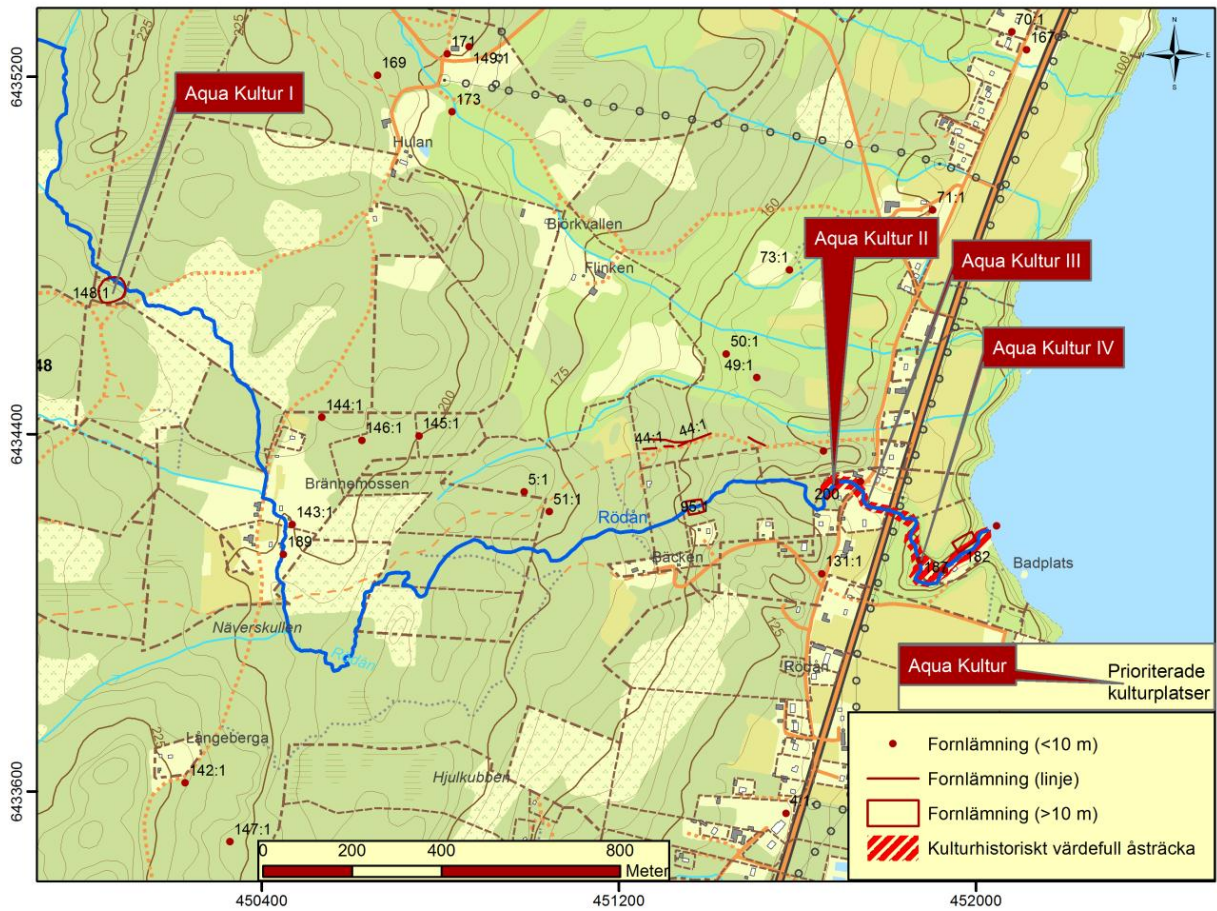
19.4 Åtgärd

Rödåns från och med miljön Rödåns Västra kvarnmiljö till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

19.5 Tillgängliggörande

Brandstorps hembygdsförening har dels förtecknat Brandstorps sockens kulturplatser i Kulturkatalogen över Brandstorps socken, dels skyltat de flesta av socknens fornlämningar som finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister från 1980-talet varin går flera vattenanknutna lämningar. Därtill har föreningen skyltat andra kulturhistoriska bebyggelseplatser och objekt som inte finns redovisade i registret.

19.6 Rödån. Karta prioriterad kultur.

Prioriterade och utvärderade kulturplatser längs Rödån samt förslag på prioriterad kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

20. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Rödån

Rödån 1)

Notfiske i Rödsjön. Skattebelagt historiskt notfiske till Brandstorps gård. Fiskerättigheterna löstes sedan ut när Hushållningssällskapet tog över Hökensåsområdet. Träbro över utloppet i anslutning till en stig.

N:6434329 E:448277 (SWEREF 99 TM).

Rödån 2)

Strömbäck. Elverk och dammvall samt uppgift om skvaltkvarn. Dammvall och en cementgrund som härrör från ett elverk. Löst liggande järndelar, bl.a. ett kugghjul finns i anslutning till grunden. Grunden är belägen på norra sidan av ån i sank mark. Troligen 1930-1940-tal. Strömbäck var skogvaktarbostället för Hökensås.⁸² Här har funnits en ”Enbenta Qvarn”.

Ny: RAÅ Brandstorp 190. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6435297 E:449863 (SWEREF 99 TM).

Lösa järndetaljer, bl.a. kugghjul. Foto Leif Henriksson.

⁸² Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 29, FM6.

Rödån 3)

Järnframställningsplats inom ett ca 50 x 50 meter stort område på Rödåns södra sida. Utbrett område med järnslag och med flera slagghvarpar. Fynd av ugnsdelar har framkommit vid provstick. Platsen ligger på en höjd med tämligen brant sluttning ned mot ån där också en del järnslag finns. Järnslaggen har daterats genom ^{14}C analys av kol inneslutet i slaggen till romersk järnålder – tidig folkvandringstid, 80–470 e. Kr. Skyltad av Brandstorp's hembygdsförening. Ingår i utvärderat objekt Aqua Kultur I.

RAÄ Brandstorp 148:1. Fast fornlämning.
N:6434723 E:450069 (SWEREF 99 TM).

Järnslag som krossas för provtagning för ^{14}C -analys. RAÄ Brandstorp 148:1.

Rödåns karakteristiska rödfärgade vatten syns särskilt i de lugnare flödena uppe på Hökensås. Bilden visar Rödån strax nedanför järnframställningsplatsen RAÄ Brandstorp 148:1.

Rödån 4)

Fyndplats av järnslag ca 20 meter öster om Rödån.

RAÄ Brandstorp 143:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6434202 E:450465 (SWEREF 99 TM).

Rödån 5)

Brännemossens elverk – gav ström till Brännemossen under 1930–1940-talen.⁸³ Vattenhjul, dammvall i betong. Ränna till vattenhjulet som drev generatorm. Kraftverksbyggnad av trä med cementgrundpelare för maskineriet. Tegeltak. Allt raserat. Uttorkad hjulbäck, gräsbeväxt. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening.

Ny: RAÄ Brandstorp 189. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6434131 E:450448 (SWEREF 99 TM).

Rödån 6)

Fördämning av träplank. Dammvall finns markerad på karta 1851, 1852 (nr 325).^{84,85} Intill är ett övergivet torpställe.

N:6434149 E:450842 (SWEREF 99 TM).

Rödån 7)

Fördämning. Damm. Läget markerat efter karta laga skifte Rödån 1852.⁸⁶
Ej besiktigad i fält.

N:6434140 E:451089 (SWEREF 99 TM).

Rödån 8)

Plats för kvarn och såg enligt Brandstorps hembygdsförening. Spår av eventuella stengrundar i terrängen. Spår av stenbrottsaktiviteter i området. På platsen är skylt uppsatt av Brandstorps hembygdsförening ”Gammal såg och Qvarn 1807”. Kvarnen ska finnas omnämnd i 1500-talets jordeböcker.⁸⁷ Läget markerat efter storskifte Rödån 1807 som här visar ett möjligt vattenhjul i ån.⁸⁸

RAÄ Brandstorp 95:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6434237 E:451370 (SWEREF 99 TM).

Rödån 9)

Stengrund och stensatt åfåra längs ca 20 meter, på ömse sidor av ån. En stensatt grund, eller möjligen rest av fördämning ca 4 x 3 meter stor och 0,4–0,8 meter hög på ömse sidor av ån. Platsen motsvaras av en byggnad som finns inprickad vid åns norra sida på storskifteskarta över Rödån 1807.⁸⁹ Ej markerad som kvarn på kartan.

N:6434270 E:451431 (SWEREF 99 TM).

⁸³ Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 29, FM2.

⁸⁴ Rödån. Laga skifte 1852. Akt: 16-bra-51 Nr 325.

⁸⁵ Rödån. Laga skifte 1852. Akt: 16-bra-51.

⁸⁶ Rödån. Laga skifte 1852. Akt: 16-bra-51.

⁸⁷ Dagman/ Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 27, FJK3.

⁸⁸ Rödån. Storskifte 1807. Akt 16-bra-7a.

⁸⁹ Rödån. Storskifte 1807. Akt 16-bra-7a.

Rödån 10)

Kvarnplats. På karta Allmänningen Hökensås från 1692⁹⁰ är ett vattenhjul inritat i området där nuvarande Rödåns västra kvarn är belägen. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur II.

Ny: RAÄ Brandstorp 200. Uppgift om.
N:6434293 E:451686 (SWEREF 99 TM).

Utsnitt av karta över Hökensås häradsallmänning 1692 utvisande ett inritat vattenhjul i Rödån, motsvarande den plats där nuvarande Rödåns Västra kvarn är belägen. (infälld N-pil).

Rödån 11)

Byakvarn/Rödåns Västra kvarn/Rödåns övre kvarn. Uppförd omkring 1860-talet nedanför ett fall där ån bryter igenom berget och bildar ett högt fall. Rödfärgad panelad byggnad i 1 1/2 plan. Kvarnen ägdes gemensamt av byborna. Vid sidan av kvarnverksamheten (avvecklade 1938) drevs även sågverksrörelse (1905–1931) samt snickeri från 1919; ”Warolins snickerifabrik”. Kvarnen inrymmer ett av de större överfallshjulen i Sverige, åtta meter i diameter.⁹¹ Maskiner är i övrigt borta, några axelledningar med remskivor finns bevarade.⁹² Rödåns åfåra går i en underjordisk kulvert i SSV och mynnar ut vid byggnadens västra gavel. Kvarnplatsen är ålderdomlig. På karta över Hökensås allmänning från 1692 finns ett vattenhjul markerat i detta område, möjligen på norra sidan av ån, som rimligen betyder kvarn.

Kvarnbyggnaden är utvärderad som bevarandevärdt industriminne, värdering: 3, i industriinventering för Habo kommun.⁹³ Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur II.

Kvarnen är privatägd. Kvarnen är sommartid öppen för allmänheten med konstutställning. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening.

I anslutning till kvarnfallet och kvarnen finns fiskvandringshinder.

N:6434313 E:451729 (SWEREF 99 TM).

⁹⁰ Allmänningen Hökensås 1692. Akt P6:13.

⁹¹ Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 27, FJK3.

⁹² Julihn & Spade 1982, s. 34-35.

⁹³ Julihn & Spade 1982, s. 34 f.

Rödåns västra kvarn, anlagd på 1860-talet. Foto från S.

Rödån 12)

Plats för smedja fram till 1843 då faktorismeden Petter Jönsson Rosengren flyttade till Nordanröjdan.⁹⁴ Inga synliga lämningar bevarade. Inget slag påträffades vid besiktning. På kartorna 1807 och 1851 finns en byggnad markerad på motsvarande plats.⁹⁵

Ny: RAÄ Brandstorp 188.

N:6434293 E:451742 (SWEREF 99 TM).

Rödån 13)

Rödåns byabastu. Bastun nyttjades av ortsbör, skola och idrottsförening under 1940–1970-tal. Träpanelad, ofärgad, grå byggnad. I behov av underhåll. Inventarier till stora delar bortförda. Bastun ligger omedelbart intill Rödån. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening.⁹⁶ Utvärderat objekt Aqua Kultur III.

N:6434248 E:451755 (SWEREF 99 TM).

Byabastun i Rödån skymtar i bakgrunden (grå, ofärgad byggnad) bakom skylten, uppsatt av Brandstorps hembygdsförening. Foto från SV.

⁹⁴ Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 25, FF5/FA10.

⁹⁵ Rödån. Laga skifte 1852. Akt: 16-bra-51; Rödån. Storskifte 1807. Akt: 16-bra-7a.

⁹⁶ Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 12, FA42.

Rödån 14)

Dopgrav. Gjutet betongkar, ca 1,5 x 3 meter i storlek, belägen strax SV om Rödån. En skylt uppsatt av Brandstorps hembygdsförening informerar att den byggdes av Gustaf Dagman. Från 1934 utfördes dop här.

N:6434239 E:451746 (SWEREF 99 TM).

Rödån 15)

Dammvall till Rödåns Östra kvarn. Belägen ca 38 meter uppströms kvarnen. Fördämning av sten, påbättrad med betong. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

Ny: Ingår i RAÄ Brandstorp 187. Övrig kulturhistorisk lämning.
(N:6434118 E:451875) (SWEREF 99 TM).

Utrangerad dammvall (till vänster i bild) till Rödåns Östra kvarn. Foto Leif Henriksson. Foto från Ö.

Rödån 16)

Kvarn. Rödåns Östra kvarn/Rödåns nedre kvarn. Bevarad byggnad i två plan, 8 x 6 meter, rödmålad träpanel. Grund av huggen sten. Över vattenhjulsrännan ligger stödstock till vattenhjulet vilket ej är bevarat. På östra sidan ligger en kvarnsten. Kvarnmaskineriet är till vissa delar bevarat. Damm och fördämning raserade. Välbevarad mjölnarstuga. Utvärderad som kulturhistorisk bevarandevärd industriminne, värdering: 3.⁹⁷ Kvarnbyggnaden finns markerad på laga skifteskarta från 1852.⁹⁸ Kvarnen är skyltad av Brandstorps hembygdsförening. I hembygdsföreningens kulturkatalog finns redovisat ägare och mjölnare som drev kvarnen under 1800-tal. Vidare anges att kvarnen förmodligen är markerad på karta från 1692, ”men har funnits tidigare”.⁹⁹ Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

N:6434118 E:451875 (SWEREF 99 TM).

⁹⁷ Julihn & Spade 1982, s. 39.

⁹⁸ Rödån. Laga skifte 1852. Akt: 16-bra-51.

⁹⁹ Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 27, FJ4.

Rödån 17)

Plats för laxfiske omedelbart norr om kvarnstugan där ån delar sig, 140 meter uppströms åmynningen. Platsen skyltad av Brandstorps hembygdsförening¹⁰⁰. På storskifteskarta över Rödån från 1807, finns noterat *Laxfiske* och markerat med en symbol tvärs över vattendraget (sik och harr finns omnämnt enligt not 5).¹⁰¹ Eventuell stensatt kant i södra sidan av ån. I övrigt inga tydliga lämningar.

Ny: RAÄ Brandstorp 184. Uppgift om.
N:6434096 E:451930 (SWEREF 99 TM).

Laxfiskeplats i Rödån strax uppströms åmynningen. Foto Leif Henriksson. Foto från Ö.

Rödån 18)

Lertåkt inom ett ca 50 x 25 meter stort område. Minst fem lertåktsgropar ca 7x7 meter – 4 x 10 meter stora. Spår efter ytterligare lertag i slänten finns ca 100 meter västerut. Enligt uppgift har även tegelslagning bedrivits här.

Platsen är skyltad av Brandstorps hembygdsförening.¹⁰²

Ny: RAÄ Brandstorp 182. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6434159 E:451974 (SWEREF 99 TM).

Rödån 19)

Uppgift om historiskt fiske. På karta från 1807, finns en symbol markerat vid Rödåns mynning ut mot Vättern som här tolkas som notdragningsplats/fiske.¹⁰³ Notdrag har också enligt uppgift bedrivits från berget nedanför campingplatsen i Brandstorp.¹⁰⁴

Ny RAÄ Brandstorp 183. Uppgift om.
N:6434194 452047 (SWEREF 99 TM).

¹⁰⁰ Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 38, FÅ1.

¹⁰¹ Rödån. Storskifte 1807. Akt: 16-bra-7a.

¹⁰² Dagman & Brandstorps hembygdsförening 2002, s. 32 nr FQ1 och 2004, s. 80 FQ1.

¹⁰³ Rödån. Storskifte 1807. Akt: 16-bra-7a.

¹⁰⁴ Muntlig uppgift Edvin Utas, Rödån.

Rödåns mynning i Vättern. Här utanför Rödåns utlopp i Vättern bedrevs förr notfiske. Foto från V.

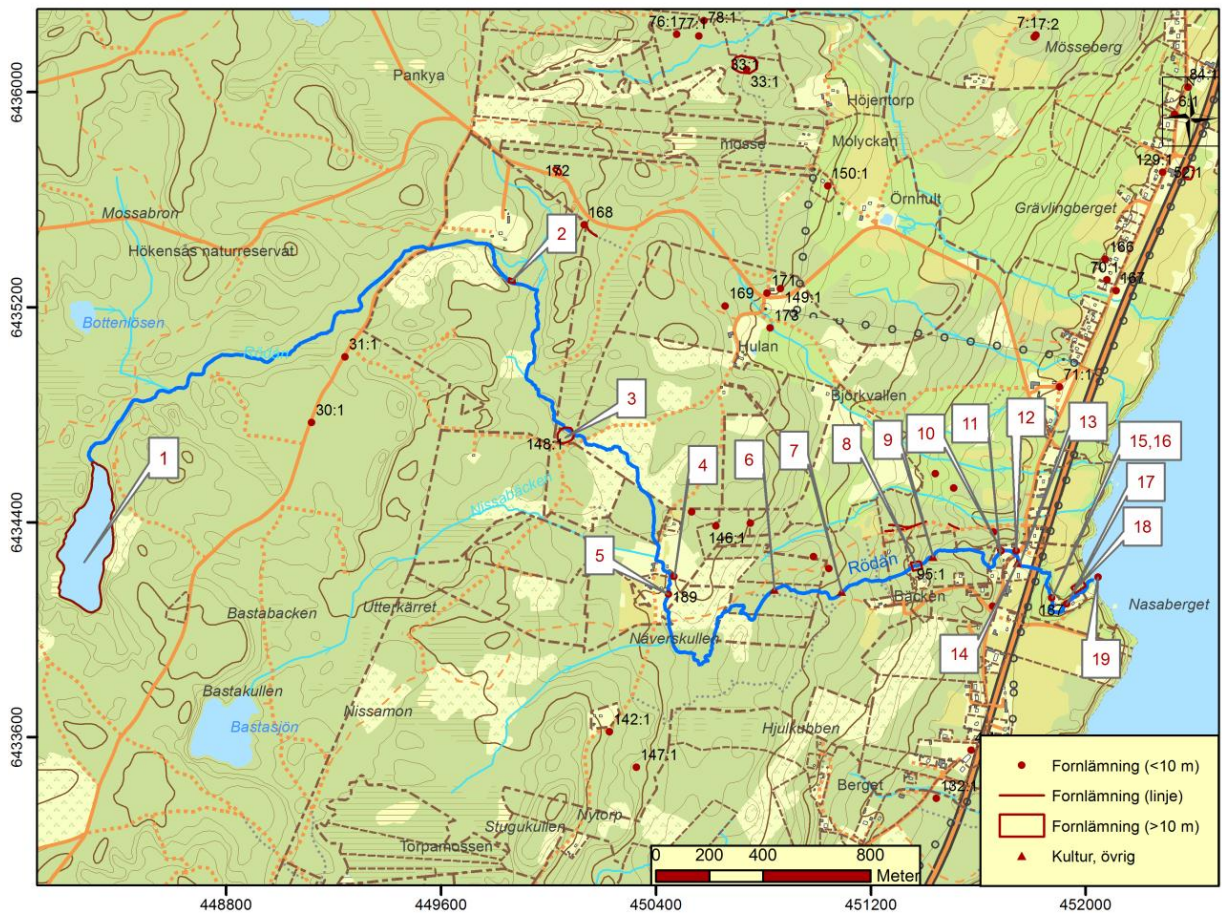
20.1 Tabell över inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Rödån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist/ Industrihist ¹⁰⁵ / Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt/miljö
1	Fiske					
2	Elverk, Strömbäck	Brandstorp 190	X	Övrig kulturh. lämning		
3	Järnframställningsplats	Brandstorp 148:1		Fast fornlämning		I
4	Fynd av järnslag	Brandstorp 143:1		Övrig kulturh. lämning		
5	Elverk, Brännemossen	Brandstorp 189	X	Övrig kulturh. lämning		
6	Fördämning. Lämning.					
7	Fördämning. Uppgift om					
8	Kvarn o sågplats.	Brandstorp 95:1		Övrig kulturh. lämning		
9	Stengrund					
10	Kvarnplats 1692. Rödån	Brandstorp 200	X	Uppgift om		
11	Rödåns övre/Västra kvarn/Byakvarn/ Warolins snickerifabrik				Industriminne Värdering: 3 (1982)	II
12	Uppgift om smedja	Brandstorp 188	X	Uppgift om		

¹⁰⁵ Julihn & Spade 1982. Kategori/Värdering 1,2,3 bevarandevärda industriminne efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori/Värdering 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Värdering 2: Industriminne med betydande värde. Värdering 3: Bevarandevärt industriminne.

Rödån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist/Industrihist ¹⁰⁵ /Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt/miljö
13	Byabastu					III
14	Dopgrav					
15	Dammvall, Rödåns Östra kvarn.	Brandstorp 187	X	Övrig kulturh. lämning		IV
16	Rödåns nedre/Östra kvarn			Övrig kulturh. lämning	Industriminne: Värdering: 3 (1982)	IV
17	Fast fiske	Brandstorp 184	X	Uppgift om.		
18	Lertäkt	Brandstorp 182	X	Övrig kulturh. lämning		
19	Fiskeplats, Nottfiske.	Brandstorp 183	X	Uppgift om		

20.2 Rödån. Karta över inventerade kulturplatser

Inventerade kulturplatser längs Rödån.

21. Referenser Rödån

21.1 Litteratur

Agertz, Jan, Om ortnamn i Jönköpings län, 2008.

Dagman, Eskil, Brandstorps historia. Kulturkatalog, 2004, Brandstorps hembygdsförening.

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: en inventering utförd 1979, Kulturnämnden Habo, 1982.

Länsstyrelsen i Jönköpings län. Vätterbäckar i Jönköpings län. Naturvärdesbedömning av vattendrag 2007, Meddelande nr 2007:42, 2007.

21.2 Kartor

21.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Rödån, Laga skifte 1852, Skaraborgs län, Akt: 16-bra-51.

Rödån, Storskifte 1807, Skaraborgs län, Akt: 16-bra-7a.

Rikets allmänna kartverks arkiv

Häradsekonomiska kartan, Sved Akt: J112-35-1.

21.3 Webpreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ/FMIS/Fornsök. www.raa.se eller www.fornsök.se

21.4 Övrig referens

Uppsala Universitet. Ångströmlaboratoriet, ¹⁴C-laboratoriet.

22. Svedån

Svedån. Gräns mellan Brandstorps socken (N) och Gustav Adolf socken (S), Habo kommun, Jönköpings län. Skala 1:75 000.

Svedån betyder 'svidande kall', till fornsvenska *svedber*. Äldsta skriftliga belägg är känt från 1399, då skrevs namnet *Sweedh aa*. Ortnamnet Sved har sitt ursprung i ånamnet.¹⁰⁶

Svedån har sitt upprinningsområde i Svedsjön med mossmarker och tillflöden i Hökensås-, Härja socken, Tidaholms kommun, Västra Götalands län. Ån avvattnar därifrån Lillesjön och de större sjöarna Bredsjön, Sydvattnet samt Nordvattnet på gränsen mellan Brandstorp socken i Habo kommun och Härja socken, Tidaholms kommun. Svedån är 17, 495 kilometer lång.¹⁰⁷ Ån rinner till stora delar genom naturreservatet Hökensås. Ån mynnar ut i Vättern vid Baskarps småbåtshamn knappt två kilometer ostnordost om Baskarp.

Svedåns utlopp i Vättern med Baskarps småbåtshamn. Foto från V.

Avrinningsområdet är ca 49 km² stort varav 72 % är skogsmark.¹⁰⁸ Höjdskillnaden från dess källflöde (240–245 meter över havet) till dess mynning i Vättern (88,5 meter över havet) är ca 156,5 meter. Vid Baskarp faller Svedån 90 meter längs en sträcka av en dryg kilometer. Den brantaste delen av åns fallsträcka är vid Sibbatorpets kraftstation (se nedan). Vattendragets strömtyper domineras av lugnflytande sträckor.¹⁰⁹ Närmiljön domineras av barrskog. Bebyggelse 1 %. Ån meandrar i sitt nedre lopp vid Sved genom djupa dälder omgiven av mäktiga sandavlagringar, upp till 50 meter höga, som under lång tid tagits i anspråk för utvinning av sand.

¹⁰⁶ Agertz 2008, s. 210.

¹⁰⁷ <http://www.viss.lsj.se/Waters.aspx?waterEUID=SE643510-139718>. 18,189 kilometer enligt Vätterbäckar...

¹⁰⁸ Länsstyrelsen 2007, s. 185

¹⁰⁹ Länsstyrelsen 2007, s.185

Utsnitt ur Karta över Hökensås Allmanning från år 1692. Sveudsröret med en cränter Steen är markerad vid Svedåns mynning. Längre uppströms är Öster Svebro röret och Väster Svebroröret inritade. Kartutsnittet visar också tre kvarnplatser i ån samt fiske vid åmynningen, markerat med ljuster. (Kartan är riktad mot N med infälld Norrpil). Hela kartan finns i avsnittet om Nykyrkebäcken.

22.1 Kultur längs Svedån

22.1.1 Svedån som gränså

Svedån bildar gräns mot Brandstorp socken i norr och Gustav Adolf socken i söder. Ån bildar även sydgräns för den år 1690 fastställda Hökensås häradsallmanning. Söder om ån vidtog Habo sockenskog. En gränssten med årtalet 1690 markerande den sydöstliga gränspunkten för Hökensås häradsallmanning finns bevarad. Den står placerad vid Svedåns utlopp i Vättern vid båthamnen.¹¹⁰ Den benämns *Sveudsröret* på karta över Hökensås häradsallmanning från år 1692.¹¹¹ Längre uppströms Svedån har funnits ytterligare två gränsstenar, namngivna efter de broar som då fanns över Svedån; *Väster svebroröret* och *Öster svebroröret*. Dessa gränsstenar är dock sedan länge borta.

22.1.2 Torplämningar

Vid åns nedre del finns lämningar efter torpen Karshålet, Södra respektive Norra.¹¹² I terrängen här längs ån syns äldre, numera igenväxta f.d. åkrar, sankängar, färdvägar och stigar.

22.1.3 Fornlämningar

Inga förhistoriska gravar finns dokumenterade i åns närområde.

¹¹⁰ RAÄ Brandstorp 48:1,3:1.

¹¹¹ Allmanning Hökensås 1692. Akt P6:13.

¹¹² RAÄ Gustav Adolf 46:1.

22.1.4 Kvarnar och sågar

Svedåns vattenkraft har sedan 1600-talet och in i 1800-talet främst utnyttjats för kvarndrift och sågverksamhet. I äldre kartmaterial från 1600- och 1700-talen finns en rad kvarnar längs ån. Tre kvarnar är markerade i ån på karta 1692 och tre på Habo sockenkarta från 1711. Senare under 1700- och 1800-talen etableras flera sågar och kvarnarna byggs ut, de flesta är anlagda utmed åns nedre del där ån bildar långa forssträckor och fall. Dessa verksamheter har dock senare fått ge vika för utbyggnad av kraftstationer under slutet av 1800-talet och under 1900-talet.

22.1.4.1 SVEDBROKVARN

Lämningar efter Svedbrokvarn, avlägset belägen på Hökensås, i sydvästra hörnet av Brandstorp socken, på gränsen mot Västra Götalands län, representerar Svedåns bäst bevarade kvarnmiljö, om än i ruin, med kvarnlämning och damm bevarade. Därtill finns i området tidigare bebyggelselämningar efter boningshus och uthus från hemmanet Helyckan (1800-tal). Den äldsta bebyggelsen Svedbrotorp, belagd från åtminstone 1688 och som under 1700-talet lydde under Sveds gästgiveri låg här i området, ungefär 150 meter sydväst om Svedån.¹¹³

Av Svedbrokvarn återstår en källargrund i sten som har fått en originell överbyggnad, men som samtidigt skyddar kvarnruinen. Färdämningsmuren är byggd i sten och betong. På ungefär motsvarande plats där nu ruinen efter Svedbrokvarn står har en kvarn funnits etablerad på 1700-talet enligt äldre kartmaterial. Ungefär 200 meter uppströms fanns en kvarn i slutet på 1600-talet enligt karta 1692 över Hökensås häradsallmänning.

Svedbro kvarnruin med damm och sentida överbyggnad. Foto: Leif Henriksson. Foto fr. V.

¹¹³ Svedbrotorp. Övrig karta 1762. Akt 16-gut-2; Svedbrotorp. Övrig karta 1786. Akt 16-gut-2b.

22.1.4.2 **FJÄLLBÖLS KVARN**

Nedanför Fjällbölsdammen finns lämningar efter två kvarnar, den s.k. ”Olof Anderssons privata kvarn” och längre nedströms vid gamla landsvägen är kvarnplatsen efter Fjällböls byakvarn. Här finns en stengrund och vattenhjulsränna. Platsen här vid bron över Svedån har enligt uppgift förr varit en samlingsplats för ungdomar. Kvarnplatsen är skyltad av Brandstorps hembygdsförening.

22.1.4.3 **EKEBÄCKENS SÅG OCH KVARN**

En av de större anläggningarna som nu är helt borta var Ekebäckens såg och kvarn. Sågen är bl.a. belagd från 1779 och kvarn från 1800-talet enligt historiska kartor.

22.1.5 Svedåns vattenkraft omvandlas till elkraft

22.1.5.1 **SVENSKA NAXOS**

Kulturhistorisk värdefulla industribyggnader från tiden med AB Svenska Naxos. I huvudsak härrör byggnaderna från 1920-1930-talen. Foto fr. SÖ.

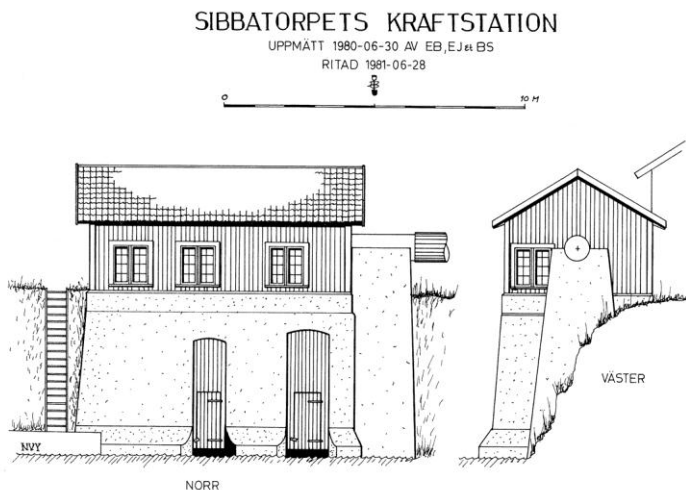
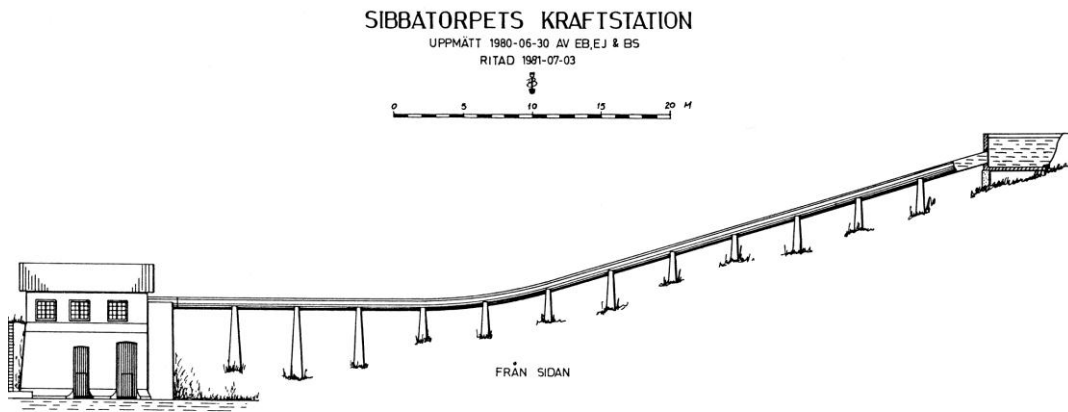
Sveriges första fabrik för tillverkning av slipduk och sandpapper anlades år 1895 av AB Svenska Naxos utmed Svedån i Baskarp. Råmaterialet, det hårda bergämnet till smärgeldukar, hämtades från den grekiska ön Naxos, därav namnet. Fabriken blev framgångsrik och byggdes ut under olika perioder och drevs fram till 1968 då verksamheten avvecklades. Numera finns här Habo Plast AB inrymt. Den gamla fabriken maskinella utrustning är borta. Vattenkraft från Svedån togs i anspråk för drift av fabriken. Den äldre industribyggnaden från Naxosepoken har utvärderats i flera industriinventeringar som kulturhistoriskt värdefull.¹¹⁴

¹¹⁴ Julihn & Spade 1982, s.13 ff.; Länsstyrelsen 1998, s. 173.

22.1.5.1.1 SIBBATORPETS KRAFTSTATION

Från slutet av 1800-talet började åns vattenkraft tas tillvara för elkraftproduktion. Svedåns goda förutsättningar med rik vattentillförsel och branta fall erbjöd goda möjligheter att utvinna elkraft - ett slags ”signum” för Svedåns vattenkraftutnyttjande under 1900-talet.

Vid Svedåns brantaste fall, vid Sibbatorpet, anlades år 1895–1896 en kraftstation avsedd för slipmaterialfabriken AB Svenska Naxos. Vid sekelskiftet 1900 infördes elektrisk belysning i fabriken sedan turbinhuset kompletterats med ett likströmsaggregat. Kraftstationen moderniserades 1935 med ett nytt maskineri. Sedan 1959 ägs den av Habo Kraft AB. Sibbatorpets kraftstation från 1935 bedömdes som ett kulturhistoriskt bevarandevärdt industriminne (klass 2) i Industriminnesinventering för Habo kommun (1982). ”...anläggningen bör uppmärksammas som en god representant för ett välvårdat och lättöverskådligt mindre kraftverk”.¹¹⁵ Den säregna kraftstationsbyggnaden, skönt belägen i den branta åravinen, är dock numera i ruin.

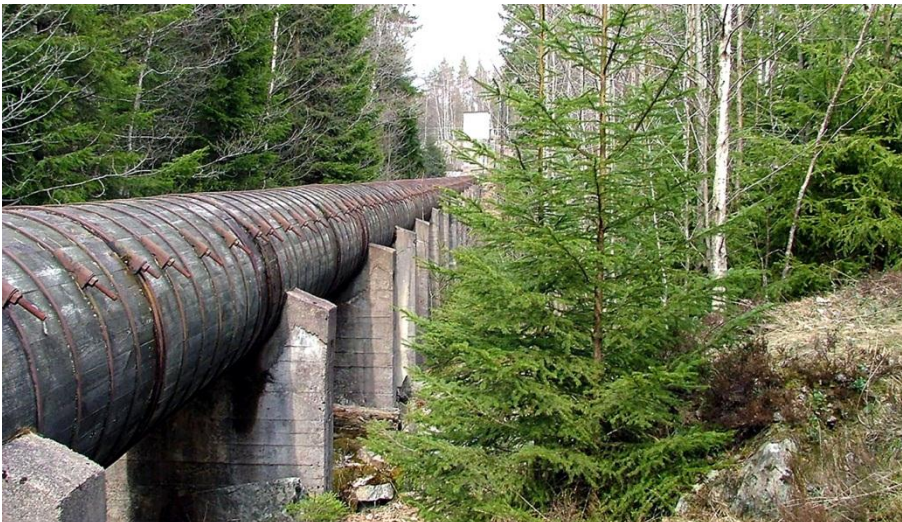
Sibbatorpets kraftstation. Uppmåtningsritning från 1980,1981. Publicerade i Julihn & Spade 1982.

¹¹⁵ Julihn & Spade 1982, s. 77. Uppmåtningsritningar i samma publikation; Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriminventering i Habo kommun. Kategori/Värdering 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Värdering 2: Betydande Industriminne: Värdering 3: Industriminne.

Ruinen efter Sibbatorpets kraftstation vid Svedån. Foto från N.

En ny kraftstation uppfördes på motsatt sida av ån. Den förses med drivvatten från Fjällbölsdammen. Från dammen leder en ungefär 900 meter lång tub drivvattnet till kraftstationen.

Den långa trätuben med Svedåns drivvatten från Fjällbölsdammen till Sibbatorpets nya kraftstation.

22.1.6 Slättens kraftstation – ett ofullbordat projekt

Nedströms vid Slätten finns resterna efter en betonggrund¹¹⁶ som minner om ett större kraftstationsprojekt från 1920- talet, vilket dock aldrig blev helt fullföljt. Regleringsdammen vid Fjällböl anlades, varifrån en tub planerades föra drivvatten längs hela fallhöjden till en enda kraftstation vid Slätten. Projektet blev dock aldrig slutfört, dammen anlades och del av maskinhuset blev uppfört men projektet nådde aldrig i mål. År 1926 inköptes det påbörjade kraftstationsprojektet med regleringsdammen av Habo Kraft AB.¹¹⁷

¹¹⁶ RAÄ Brandstorp 191.

¹¹⁷ Julihn & Spade 1982, s. 76.

22.1.7 Svedudden - industrier

22.1.7.1 AB BASKARPSSAND

I Svedudden, strax söder om Svedåns mynning i Vättern, finns stora förekomster av isälvsavlagrad sand, huvudsakligen bestående av kvarts. År 1904-1905 startade en omfattande försäljning av sand härifrån för gjuteriändamål, AB Baskarpssand. Verksamheten blev framgångsrik och utvecklades med det första sorteringsverket 1928 som moderniserades underhand. 1982 omnämns verksamheten som Skandinaviens största med en årlig produktion av 200 000 ton och idag hämtas årligen 350 000 ton sand i Baskarp.¹¹⁸

Sandutvinning vid Baskarp.

Förutom till gjuteri används sanden härifrån också till reningsverk, byggnadsindustrier, lekplatser, golfbanor. Anläggningen drivs idag av Sibelco Nordic AB. På Sveduddens södra sida anlades 1906–1907 AB Kalksandsten, en fabrik som tog sand till beredning av kalksandsten till murtegel, cementtaktegel. m.m. Driften lades ned vid tiden kring 1914. Senare under 1960-talet återupptogs produktionen bl.a. för tillverkning av den s.k. Maxi-stenen. På Svedudden anlades 1908 Smärgelskiffabriken Norden, med tillverkning av den mycket framgångsrika produkten av slipskivor som såldes världen över. Därtill tillverkades konstjorda kvarnstenar av bränd och härdad smärgelblandning. Verksamheten upphörde dock under 1920-talets senare del.¹¹⁹ Industrimiljön är utvärderat bevarandevärdt industriminne, värdering:3 i Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun.¹²⁰

¹¹⁸ www.baskarp.sand.

¹¹⁹ Julihn & Spade 1982, s. 18 f.

¹²⁰ Julihn & Spade 1982, s. 16 ff., s. 19.

22.1.8 Historiskt fiske

”Laxfisket” i Svedån har lång historisk tradition. År 1399 fastställde en dom att riddaren Sten Erikssons som förlorat rätt till en fjärdedel i laxfisket (Svedån) skulle återbördas honom och hans efterkommande, då släkten av ålder sedan ”hedendomen” och ”hedenhös” ägt denna rätt till laxfisket.¹²¹ I dokumentet omnämns *laxkar* i Svedån, vilket är Sveriges äldsta kända arkivaliska belegg på en fast fiskeanläggning.¹²² Ett laxkar kunde vara utformat som en bassäng med väggar av lodräta spjälor, vilka i nedströmsväggen bildar en V-formad ingång. Sidoväggarna kunde stödjas av stenkistor. Laxkista eller stenkisar var andra benämningar för laxkar.

Två s.k. *Laxkar* och en laxfiskeplats i anslutning till kärret vid åmynningen där skattlagt fiske har bedrivits finns noterat på ägomätningsskarta över Svedudden 1779.¹²³ Äldre kartor från 1692 och 1711 har angivet fiske vid Svedåns mynning, bl.a. notfiske för kronans räkning. Notfiske bedrevs närmast åmynningen utanför Ekebäckens strand och söder därom utanför Svedudden. Därtill finns även lämningar i form av betongkar/sumpkar intill ån. Laxöringsfisket i Svedån ägdes senare av Häldeholm. Fiskerättigheterna förvärvades i början av 1900-talet av ingenjör Frederiksen i Baskarp som anlade en fiskodlingsanstalt varifrån årligen släpptes 100 000 yngel, varav en del bl.a. såldes till Älvsborgs län.

Utsnitt ur Ägomätningsskarta över Svedudden från 1779. På kartan finns två fasta fiskeplatser markerade i Svedån med texten *Laxkar*.

¹²¹ Agertz, F-Topo.

¹²² Kulturhistoriskt Lexikon 1981, Vol. 5, s. 346.

¹²³ Svedudden nr 1,1. Ägomätning 1779. Akt P19-52:1; Svedudden. Arealavmätning 1779. Akt 16-bra-17a.

23. Utvärdering och karaktärisering

23.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Svedbrokvarn. (Lämning). RAÄ Brandstorp 27:1. Svedån nr 5.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	19	

Svedbrokvarn. Avsides belägen bebyggelseplats högt uppe på Hökensås. Helyckan, på gränsen mot Västra Götalands län. Avstyckad enhet, Svedbrokvarn. Kvarnlämning och kvarndamm med fördämning av sten förstärkt med betong. Kvarnverksamhet har bedrivits här sedan 1600-talet. Söder om ån har den äldsta bebyggelsen, Svedbrotorp (1688) legat. Enda bevarade kvarnmiljön med damm längs Svedån. Kulturhistoriskt värdefull kvarnmiljö.

Aqua Kultur II. Färgeri (lämning). RAÄ Brandstorp 57:1. Svedån nr 8.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	21	

Rödfärgeri. En halvcirkelformad husgrundslämning av natursten delvis ingrävd i terrängen. Den enda lämningen i sitt slag som dokumenterats vid Kultur Aqua-inventeringen. Fragmentariskt bevarad. Eskil Dagman och Brandstorps hembygdsförening har troligen mer

uppgifter om såväl anläggning som verksamhet. Kulturhistoriskt intressant lämning, om än fragmentariskt bevarad.

Aqua Kultur III. Kvarn (lämning). RAÄ Gustav Adolf 66. Svedån nr 9.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	14	

Kvarnlämning. Kvarngrund och vattenhjulsränna. Kulturhistoriskt intressant lämning. Kan möjligen ha samband med rödfärgeriet.

Aqua Kultur IV. Kvarn ("O. Anderssons") (lämning). RAÄ Brandstorp 56:1/Gustav Adolf 49:1. Svedån nr 12.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	18	

Kvarnlämning. Raserad grund efter kvarn. Vattenhjulsränna m.m. Kvarnplatsen kan vara ålderdomlig (1600-tal).

Aqua Kultur V. Kvarn ("Byakvarnen") (lämning). RAÄ Brandstorp 53:1/Gustav Adolf 50:1. Svedån nr 13.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	20	

Kvarnlämning. Raserad kvarngrund intill stenbro. Här samlades förr bybornas ungdomar till dans. Plats med tradition. Kvarnplatsen kan vara ålderdomlig (1600-tal).

Aqua Kultur VI. Stenvalvsbro. Svedån nr 14.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	27	

Stenvalvsbro med ett större valv. Byggt av huggen sten i kallmur. Välbyggd och välbevarad. Brobanan är belagd med grus. Enda stenvalvsbron som finns över Svedån. Bron troligtvis anlagd tidigt 1900-tal. Bron nyttjas för trafik, gamla landsvägen.

Aqua Kultur VII. AB Svenska Naxos. Industrimiljö. Svedån nr 16.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/ Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	2	Inom stängslat industriområde
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		(Industriminne. Värdering: 3 (1982); Industrihistorisk miljö. Klass 2 (1998).
Summa	32	

Första svenska fabriken för slipduk och sandpapper, anlagd 1985. Äldsta bevarade byggnader i huvudsak från 1920–1930-talen, möjligen kan någon del härröra från den äldsta epoken. Byggnaderna är om- och tillbyggda och omges av nyare industribyggnader, men representerar ändå ett genuint byggnadsbestånd från en genuin industriepok. Utvärderat som bevarandevärd industrimiljö av Julihn & Spade 1982 och Länsstyrelsen 1998.¹²⁴

¹²⁴ Julihn & Spade 1982, s. 3,105; Länsstyrelsen 1998, s. 9, 173.

**Aqua Kultur VIII. Sibbatorpets kraftstation (lämning). RAÄ Gustav Adolf 88.
Svedån nr 17.**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/ Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	19	

Sibbatorpets kraftstation. Ruinlämning. Kraftstation uppförd 1935. Utvärderad 1982 som bevarandevärdt industriminne, värdering: 2.¹²⁵ Därefter riven och ersatt med en ny kraftstation uppförd på motsatt sida av ån. Kulturhistoriskt värdefull lämning i kontext med Svedåns betydelse för elkraftsutvinning.

**Aqua Kultur IX. Fast fiskeplats. Svedudden (lämning). RAÄ Gustav Adolf 69.
Svedån nr 20.**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/ Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	16	

Fast fiske. Lämning efter fångstanläggning i form av stenvallar utmed åkanten. Plats med lång tradition av fiske. Platsen finns angiven på äldre historiska kartor, bl.a. arealavmätning av Svedudden 1779. Fiskeplatsen skyltad av Brandstorps hembygdsförening. Kulturhistoriskt värdefull i kontext med åns betydelse för fisket.

Utvärderat objekt Aqua Kultur IX.

¹²⁵ Julihn & Spade 1982, s. 77, 105. Kategori/Värdering 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Klass 2: Industriminne med betydande värde. Klass 3: Bevarandevärdt industriminne.

Aqua Kultur X. Kraftstationen vid Slätten (lämning). RAÄ Brandstorp 191. Svedån nr 22.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/ Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	16	

Lämning efter det aldrig slutförda kraftstationsprojektet vid Slätten. På platsen finns en gjuten, numera vittrad betonggrund från 1920-talet som utgör grunden till ett aldrig uppfört maskinhus. Kulturhistoriskt värdefull lämning i kontext med Svedåns betydelse för elkraftsutvinning.

Aqua Kultur XI. Gränssten. Svedudden. RAÄ Brandstorp 3:1. Svedån nr 26.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/ Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	4	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Fast fornlämning
Summa	31	

Gränssten från år 1690. Står på ursprunglig plats, markerar Hökensås häradsallmänning. Stenen bör vårdas och uppmärksammas bättre genom skyltning. Kulturhistoriskt värdefull.

23.2 Sammanfattande analys

Svedåns vattenkraft har rik industrihistoria med småskalig kvarn- och sågverksamhet främst belagd från 1600–1700- och 1800-talen. Från slutet av 1800-talet togs åns nedre fall i bruk för flera elkraftverksprojekt, bl.a. till kraftförsörjning av AB Svenska Naxos, samt senare utbyggd elkraftsutvinning av Habo Kraft. Samtliga äldre tiders byggnader från kvarn-, sågverk och kraftstationer är borta. Idag återstår husgrunder och ruiner efter dessa verksamheter. Bäst bevarad kvarnmiljö med kvarndamm är Svedbrohults kvarn på Hökensås. Inslag av bevarad och utvärderad industrimiljö, AB Svenska Naxos, från i huvudsak 1920–1930-tal. Välbevarad stenvalvsbro. Rikt laxfiske med lång tradition av fiske. Känt från 1399, Sveriges äldsta arkivaliska belägg på fast fiskeanläggning.

23.3 Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar under 1600–1800-tal (kvarnar, såganläggningar). I samband med utbyggnad av kraftstationsanläggningar får åns nedre del en annan industrihistorisk karaktär med utbyggnader för vattenreglering i större omfattning i form av Fjällbölsdammen till nedströms belägna kraftstationer i olika generationer. Denna del av Svedåns vattenkraftshistoria under 1900-talet kan karakteriseras som ett vattendrag där lämningar, industrier m.m. bildar ett system utifrån samma utgångspunkter – elkraftsutvinning.

23.4 Åtgärd

Svedåns åsträcka från Fjällbölsdammen till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefull åsträcka. Åsträckan är bitvis reglerad för kraftstationen vid Naxos, men vattendraget speglar ändå ett rikt historiskt vattenkraftsutnyttjande med kvarnar och äldre elkraftsutvinningar samt laxfiske.

23.5 Svedån. Karta prioriterad kultur.

Prioriterade och utvärderade kulturplatser längs Svedån samt förslag på kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

24. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Svedån

Svedån 1)

Gränssten. Uppgift om och plats för. Enligt karta över Hökensås häradsallmänning från år 1692 har en gränssten stått placerad strax öster om där en väg enligt kartan skär över ån.¹²⁶ Svedån har från sitt utlopp i öster till denna plats bildat sydgräns för allmänningen, fastslagen 1690. Härifrån lämnade gränsen ån och fortsatte i SV. Gränsstenen finns inprickad och beskriven på flera historiska kartor och benämns *Wester Svebroröret* (1692). Stenen är sedan länge försvunnen. Omedelbart väster om gränsstenen fanns en vägbro över ån. Vägsträckningen har under 1700-talet senare del ändrats till en östligare sträckning, motsvarande nuvarande.

Ny: RAÄ Brandstorp 204. Uppgift om.
N:6431878 E:445059 (SWEREF 99 TM).

Svedån 2)

Kvarnplats. Uppgift om. Enligt karta över Hökensås 1692 har en kvarn funnits på åns södra sida, markerat med ett vattenhjul.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 97. Uppgift om.
N: 6431852 E:445070 (SWEREF 99 TM).

Svedån 3)

Bebyggelsen Svedbrotorp söder om Svedån strax öster om landskapsgränsen. Belägg från 1688 i karta över Svedbrotorp 1762.¹²⁷

N:6431803 E:445019 (SWEREF 99 TM). Ungefärligt läge.

Svedån 4)

Helyckan. Bebyggelse lämningar efter boningshus, ladugård och uthus samt en del röjningsrösen (1800-tal).

RAÄ Brandstorp 27:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431790 E:445198 (SWEREF 99 TM).

¹²⁶ Allmänning Hökensås 1692. Akt P6:13.

¹²⁷ Svedbrotorp. Övrig karta 1762. Akt 16-gut-2a.

Svedån 5)

Svedbrokvarn. Kvarnlämning med kvarndamm, fördämningsmur av sten. Vad som återstår av kvarnen är en källargrund av tuktad sten med en sentida originell överbyggd. Kvarnplatsen kan följas tillbaka i det äldre kartmaterialet till 1700-tal (1768). Ungefär 200 meter längre uppströms strax nedströms den gamla vägbron och *Wester Svebroröret* fanns ytterligare en kvarn, etablerad redan i slutet på 1600-talet.¹²⁸ Efter 1768 försvinner den i kartmaterialet.¹²⁹ Svedbrokvarn är den enda återstående kvarnmiljön med kvarndamm längs Svedån. Utvärderad miljö Aqua Kultur I.

RAÄ Brandstorp 27:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431790 E:445198 (SWEREF 99 TM).

Fördämningsmur till kvarndammen Svedbrokvarn. Bäst bevarade kvarnmiljön längs Svedån, rötter i 1600-tal. Foto: Leif Henriksson. Foto fr. SÖ.

Svedån 6)

Sveds och Hulebos gemensamma såg- och kvarn (plats för). Spår efter en flack jordvall, 2 meter bred, förstärkt med sten på ömse sidor av ån (ev. rest av fördämning). I övrigt inga synliga bevarade lämningar. Samfällad mark enligt ekonomiska kartan 1959. Kvarnen vid Sveds söder om ån och sågen vid Hulebos norra sida av ån. På laga skifte karta Hulebo 1870–1872, kvarn markerad på södra sidan av ån. På norra sidan av ån är sågen markerad.¹³⁰ Samfällad mark enligt ekonomiska kartan från 1959.

RAÄ Brandstorp 58:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431682 E:448666 (SWEREF 99 TM).

Svedån 7)

Plats för gränssten *Öster Svebroröret*. Stenen har stått omedelbart norr om Svedån. Den finns inprickad och beskriven på flera historiska kartor och markerar sydgränsen för Hökensås häradsallmänning som fastställdes 1690. Gränsstenen stod strax öster om vägbron över ån enligt karta över häradsallmänningen från år 1692. På en yngre karta från 1711 över Habo sockensskog är stenen markerad väster om bron. Stenen är sedan länge försvunnen.

¹²⁸ Hökensås häradsallmänning 1692.

¹²⁹ Hökensås häradsallmänning 1692; Svedbrotorp 1762. Akt 16-gut-2a; Svedbrotorp 1786. Akt 16-gut-2b.

¹³⁰ Hulebo, laga skifte 1870-1872. Akt 16-bra-85.

RAÄ Brandstorp 48:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431696 E:448716 (SWEREF 99 TM).

Svedån 8)

Färgeri. Hulebo. Tillverkning av rödfärg. Grundstenar efter byggnad, ca 7 meters längd och 1,2–1,4 meter hög, strax norr om Rödån. Vägen från Krigskullen till rödfärgeriet vid Svedån benämns Färgvägen. Lämningen skyltad av Brandstorps hembygdsförening.¹³¹

En av vägarna över Hökensås benämns Färgarevägen. Råmaterial, rödjord, myrmalm och torv som innehåller järnvitriol togs från sjöar och myrar på Hökensås, bl.a. från Syd- och Nord-vattnet, Lersjön, Knaggen i Gälleberg, Nedre Älmeryd i Daretorps socken. Utvärderad miljö Aqua Kultur II.

RAÄ Brandstorp 57:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431735 E:448752 (SWEREF 99 TM).

Husgrund efter rödfärgeri.

Svedån 9)

Kvarnlämning. Grund (10 x 5 meter) och vattenhjulsränna (10 meter lång).
Utvärderat objekt Aqua Kultur III.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 66. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431703 E:448746 (SWEREF 99 TM).

Svedån 10)

Såg och kvarn. På karta laga skifte över Habo sockenskog 1843–1844 finns markerat en såg på norra sidan av ån och kvarn på södra, samt angivet "Gammalt sågställe" där ån förgrenar sig.¹³² Idag är området överdämt av Fjällbölsdammen. Vid tömning av dammen har enligt uppgift uppmärksammats rester efter en fördämning av trä i dammens norra sida där huvdfåran har runnit och varit som djupast.

¹³¹ Dagman 2004, FL1, s. 77.

¹³² Habo Sockenskog. Laga skifte 1844. Akt: 16-haj-175.

Ny: RAÄ Brandstorp 192. Uppgift om.
N:6431755 E:449273 (SWEREF 99 TM).

Svedån 11)

Fjällbölsdammen. Härifrån leder en vattentub drivvatten till Sibbatorpets kraftstation. Fjällbölsdammen är regleringsdamm, 5,5 meters fallhöjd. Byggd under 1920-talets förra hälft. Från dammen planerades vattnet föras via en trätub till kraftstationen vid Slätten. Istället för att utnyttja hela fallhöjden som ursprungsplanerna var, nyttjades vattenbyggnationen till Naxos kraftstation vid Sibbatorpet.

N:6431724 E:449331 (SWEREF 99 TM).

Fjällbölsdammen. Foto från NÖ.

Vattentub från Fjällbölsdammen. Flera generationers tubstöd. Foto från SÖ.

Svedån 12)

Kvarnlämning, kvarngrund. ”Oskar Anderssons privata kvarn”. Stensatt kvarngrund, 10 x 6 meter. I slänten finns fundament för övervåning, inklusive växelrum som inryms i kvarnbyggnadens västra del mot rännan för vattenhjulet. Gammal vattenhjulsränna, numera torrlagd. Kvarnplatsen finns angiven med inritad vattenhjulsränna mm på laga skifteskarta över

Sved 1859.¹³³ Kvarnplatsen kan vara ålderdomlig. Siste kvarnägaren var Oskar Andersson. Verksamheten lades ned senast 1930-talet. Skyltad av Brandstorps hembygdsförening. Utvärderat objekt Aqua Kultur IV.

RAÄ Brandstorp 56:1/Gustav Adolf 49:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431588 E:449365 (SWEREF 99 TM).

Lämningar efter "Oskar Anderssons privata kvarn". Foto: Leif Henriksson. Foto från N.

Svedån 13)

Fjällböl, "Byakvarn". Kvarnlämning, raserad, med huggna grundstenar utrasade i ån. Kvarnplatsen kan vara ålderdomlig. Enligt traditionen samlades bygdens ungdomar här vid kvarnen och bron för dans.¹³⁴ Skyltad av Brandstorps hembygdsförening. Utvärderat objekt Aqua Kultur V.

RAÄ Brandstorp 53:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431372 E:449506 (SWEREF 99 TM).

Svedån 14)

Stenvalvsbro med ett större valv. Byggt av huggen sten i kallmur (bron representerar ett senare skede och tillhör inte den ålderdomliga typen av stenvalvsbroar). Brobanan är belagd med grus. Välbyggd och välbevarad. Sällsynt, en av få bevarade stenvalvsbroar längs de Kultur Aquainventerade Vätterbäckarna. Gamla landsvägen. Utvärderat objekt Aqua Kultur VI.

N:6431357 E:449510 (SWEREF 99 TM).

¹³³ Sved, Laga skifte 1859. Akt 16-gut-84.

¹³⁴ Dagman 2004, s.74, FJ2.

Stenvalvsbro över Svedån. Gamla landsvägen. Foto Leif Henriksson. Foto från NÖ.

Svedån 15)

Fjällböls kraftstation (plats för). Kraftstationen är idag riven och borta. Den uppfördes i början på 1930-talet, togs i bruk 1933 och drevs av Habo kraft AB. Drivvattnet fördes i en tub från en regleringsdamm vid Fjällböl, uppförd på 1920-talet, för anläggande av en kraftstation längre nedströms vid Slätten – ett projekt som dock aldrig blev slutfört.¹³⁵ Fjällböls kraftstation klassificerades som industriminne, värdering 3, vid industriinventering i Habo kommun 1982 (1979). Senare riven. Platsen skyltad av Brandstorps hembygdsförening.¹³⁶

RAÄ Brandstorp 55:1. Uppgift om.
N:6431372 E:449601¹³⁷ (SWEREF 99 TM).

Svedån 16)

AB Svenska Naxos. Sveriges första fabrik för tillverkning av slipduk och sandpapper anlades år 1895 av AB Svenska Naxos utmed Svedån i Baskarp. Råmaterial – smärgel- hämtades från den grekiska ön Naxos. Fabriken blev framgångsrik och byggdes ut under olika perioder. Driften avvecklades 1968. Anläggningen drivs idag av Habo Plast AB. Den gamla fabriken maskinella utrustning är borta. De äldsta kvarvarande byggnaderna 'r från 1920-1930-talen. Möjligen kan någon del av byggnaderna härröra från 1895. Kraftstationen ägs av Habo Kraft med drivvatten från Fjällbölsdammen. Industrimiljön är utvärderad som industrihistoriskt och kulturhistoriskt värdefull (värdering 2) bland industriminnena i Habo kommun vid industriminnesinventering Spade & Julihn 1982 och i Länsstyrelsens Industriminnesinventering för Jönköpings län, 1998 (klass 2).¹³⁸ Utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

N:6430993 E:449707 (SWEREF 99 TM).

¹³⁵ Julihn & Spade 1982, s. 76.

¹³⁶ Dagman 2004, s.78, FM 5.

¹³⁷ Julihn & Spade 1982, s.76 f.

¹³⁸ Julihn & Spade 1982, s. 13 ff.; Länsstyrelsen 1998, s.173.

Kulturhistoriskt värdefulla industribyggnader från tiden med AB Svenska Naxos. I huvudsak härrör byggnaderna från tiden 1920–1930-talen. Foto från SÖ.

Svedån 17)

Sibbatorpets gamla kraftstation. Ruinlämning, ca 63 x 4–7 meter (SÖ-NV–ONO) stort område, bestående av en grund till kraftstation 9 x 2 meter, 5,5 meter hög, gjuten i betong med två dörröppningar mot norr. En mindre damm omedelbart nedströms med gjutna murar. Uppströms kraftstationsgrunden (NV) är en ca 35 meter lång kanal av kallmurad natursten. Plats med kontinuitet i elkraftsutnyttjande. Vid Sibbatorpet är den brantaste delen av Svedåns fallsträcka och på sydsidan på kanten av åravinen anlades Sveriges första slip-materialfabrik år 1895 av AB svenska Naxos. För fabriken drift inrättades en kraftstation 1896 som utnyttjade knappt 20 meter av fallhöjden. Kraftöverföringen skedde med direkt drift mellan turbinhus och fabrik. Vid sekelskiftet infördes elektrisk belysning i fabriken sedan turbinhuset kompletterats med likströmgenerator. Ny kraftstation med nytt maskineri anlades 1935, med utökad eldistribution till bygden. Elkraftverket övertogs 1959 av Habo kraft AB för att kunna drivas parallellt med det uppströms belägna Fjällböls kraftstation. Sibbatorpets kraftstation från 1935 var i drift vid industriminnesinventering i Habo kommun 1982 och bedömdes då som industriminne med högt bevarandevärde, klass 2, ”...anläggningen bör uppmärksammas som en god representant för ett välvårdat och lättöverskådligt mindre kraftverk”.¹³⁹ Den ursprungligen säregna byggnaden, skönt belägen i åravinen, är numera i ruin. En ny kraftstation är uppförd mittemot. Platsen för den gamla fördämningen uppströms kan ha utgjort en kvarnplats under 1600-talet. Utvärderat objekt Aqua Kultur VIII.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 88. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6431053 E:449697 (SWEREF 99 TM).

¹³⁹ Julihn & Spade 1982, s. 77. Se även uppmättningsritningar.

Ruinen efter Sibbatorpets gamla kraftstation. Foto från N.

Utrangerad fördämning till Sibbatorpets kraftstation. Foto Leif Henriksson. Foto från S.

Svedån 18)

Ekebäckens såg- och kvarnplats på följande kartor. I strömfåran där ån delar sig och bildar två öar finns en vägbank 2,5 meter bred, fem meter lång (SV–NO) som fortsätter över en holme från den sydvästra sidan av ån. Vid dess NNV sida står en gränssten (allmänning) mellan Svedudden och Ekebäcken – samfällighet. I området är röjda ytor, terrasskanter samt spår efter fragmentariskt bevarade husgrunder. Sågmarkering på häradsekonomiska kartan 1877–1882.¹⁴⁰ Platsen skyltad av Brandstorp hembygdsförening (skylt nr FK1).

RAÄ Brandstorp 63:1/Gustav Adolf 51:1. Uppgift om.
N:6431016 E:449967 (SWEREF 99 TM).

Svedån 19)

Fiskekar (sump) vid Svedån.

N:6431079 E:450004 (SWEREF 99 TM).

¹⁴⁰ RAK id J112-35-1.

Fiskekar/sump vid Svedån.

Svedån 20)

Fast fiske. Svedudden. Lämning efter fångstanläggning. Fiskeanläggning, inom ett ca 30 x 27 meter stort område (N-S), bestående av två stenvallar (SV-NO) på ömse sidor av Svedån. I vattenytans syns delar av stenkistor. I anslutning till sydöstra stenvallens östra sida finns plats för ev. fisksump. Ytterligare lämningar kan finnas i omedelbar anslutning till ån. På karta arealavmätning av Svedudden 1779 finns markering i ån som troligen anger laxfiskeplats. På laga skifte karta 1867 är platsen markerad med en trolig fångstanläggning i åkrökens västra sida.¹⁴¹ Platsen också markerad på karta 1829.¹⁴² Plats med lång tradition av fiske. Raserad sentida mindre bro omedelbart nedströms. Fiskeplatsen skyltad av Brandstorps hembygdsförening. Utvärderat objekt Aqua Kultur IX.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 69. Fast fornlämning.
N:6430748 E:450171 (SWEREF 99 TM).

Plats för fast fiske i Svedån. Svedudden.

¹⁴¹ Svedudden, Laga skifte 1867. Akt 16-bra-77.

¹⁴² Svedudden, Arealavmätning 1829. Akt 16-bra-17b.

Svedån 21)

Uppgift om fiske. "Laxkar" angivet och inprickat på karta, Ägomätning Svedudden, 1779.¹⁴³

Ny: RAÄ Gustav Adolf 98. Uppgift om.
N:6430820 E:450388 (SWEREF 99 TM).

Svedån 22)

Kraftstationen vid Slätten. Omedelbart söder om ån är en gjuten, betonggrund som utgör grunden till ett aldrig uppfört maskinhus till kraftstation. Området är ca 18 x 18 meter stort (Ö-V), och består av grund till kraftstation 13 x 11 meter i storlek samt en grävd utloppskanal, ca 12 meter lång som leder ut i Svedån.

Vid Baskarp faller Svedån 90 meter på en sträcka av drygt en kilometer. Vid mitten av 1920-talet initierades ett projekt som avsåg att utnyttja hela fallhöjden i en enda kraftstation. Från en regleringsdamm vid Fjällböl planerades en lång tub som skulle föra ned drivvattnet till en kraftstation för 900 hk vid Slätten. Projektet avvecklades på grund av ekonomiska problem trots att omfattande byggnadsarbeten utförts, bl.a. regleringsdammen, maskinhus vid Slätten samt vissa arbeten för tubens dragning. Den påbörjade kraftstationen och dammen vid Fjällböl köptes 1926 av Habo kraft AB.¹⁴⁴

Utvärderat objekt Aqua Kultur X.

Ny: RAÄ Brandstorp 191. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6430896 E:450398 (SWEREF 99 TM).

Gjuten grund efter det påbörjade, men aldrig avslutade kraftstationsbygget vid Slätten, Svedån. Foto från SV.

Svedån 23)

Sveduddens / Slättens fiskeplats. Inga synliga lämningar. Platsen sammanfaller med Slättens kraftstation, vilket medfört att fiskeanläggning förmodligen har undanröjts. En byggnad i åns norra sida finns inritad på laga skiftecharta 1867, Svedudden.¹⁴⁵

¹⁴³ Svedudden. Arealavmätning 1779. Akt 16-bra-17a.

¹⁴⁴ Julihn & Spade 1982, s. 76.

¹⁴⁵ Svedudden. Laga skifte 1867. Akt 16-bra-77.

Ca 100 meter uppströms från denna plats har det bedrivits s.k. nedgångsfiske. Denna plats motsvaras av en fiskeplats angiven med *Laxkar* i ägomätningsskarta över Svedudden 1779.

Ny: RAÄ Brandstorp 193. Uppgift om.
N: 6430942 E:450415 (SWEREF 99 TM).

Sveduddens/Slättens fiskeplats i Svedån. Här påbörjades ett kraftstationsbygge som aldrig blev fullbordat. Foto från VSV.

Svedån 24)

Plats för torpet Karshålet eller Svedjerödjan av vilket en slybeväxt, övermossad husgrund med spismurröse och källare återstår. Röjda marker i omgivningen. Rikligt med kulturväxter. Lämningen skyltad av Brandstorps hembygdsförening. Sista boende var skeppare Adamsson f 1830 och Clara Johansdotter född 1835. En byggnad på denna plats finns markerad på karta från 1776.¹⁴⁶ Adamsson rev huset, lastade det på sitt skepp och byggde upp det i Hjo. Anm: På platsen finns bäverfällda träd.

RAÄ Gustav Adolf 46:1/Brandstorp 65:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6430915 E:450456 (SWEREF 99 TM).

Plats för torpet Karshålet som inte syns bland all sly. Däremot fångades på bild de bäverfällda träden intill torpet.

¹⁴⁶ Dagman 2004, s. 9, FA3/4.

Svedån 25)

Uppgift om fiske ”Laxkar” angivet och inprickat på karta Ägomätning Svedudden 1779.¹⁴⁷

Ny: RAÄ Brandstorp 205. Uppgift om.
N:6431059 E:450646 (SWEREF 99 TM).

Svedån 26)

Gränssten för Hökensås allmänning, det s.k. ”Sveudsörret”. Stenen står placerad vid Svedåns mynning i Vättern. Under inhugget tre kronor står: ”HÖKENSÅHS ALLMENNIGH 1690”. På kartor 1692 och 1711 finns stenen inprickad och beskriven.¹⁴⁸ Kulturhistoriskt värdefull. Utvärderat objekt Aqua Kultur XI.

Anmärkning: Stenen är idag i behov av rengöring och uppmålning. Den är inhägnad med kätting fäst i jordfasta stenstolpar, men står en smula dold bakom en stor informationstavla om båthamnen. En text om stenens historik kan lämpligen anslås på redan befintlig informationstavla i samråd med ansvarig förening.

RAÄ Brandstorp 3:1. Fast fornlämning.
N:6431423 E:451310 (SWEREF 99 TM).

Gränssten för Hökensås allmänning. Stenen står vid Baskarps båthamn. Foto från NV.

Svedån 27)

”Cronofiske” markerat med ett ljuster i Svedåns mynning i Vättern på Habo sockenallmänningens karta från 1711.¹⁴⁹ Senare uppgifter från 1779 om skattlagt fiske vid kärret vid åmynningen.¹⁵⁰ Notfiske, vid Svedåns mynning, 80 alnar från åmynningen och norrut.¹⁵¹ Fiske vid åmynningen finns också angivet på karta över Hökensås Allmänning från 1692.

Ny: RAÄ Brandstorp 194. Uppgift om.
N:6431525 E:451366 (SWEREF 99 TM).

¹⁴⁷ Svedudden. Arealavmätning 1779. Akt 16-bra-17a.

¹⁴⁸ Allmänning Hökensås 1692. Akt P6:13; Geografisk karta, Habo socken, 1711. Akt P74-1:1.

¹⁴⁹ Geografisk karta, Habo socken, 1711. Akt P74-1:1.

¹⁵⁰ Svedudden nr 1, Ägomätning 1779, Akt P19-52:1.

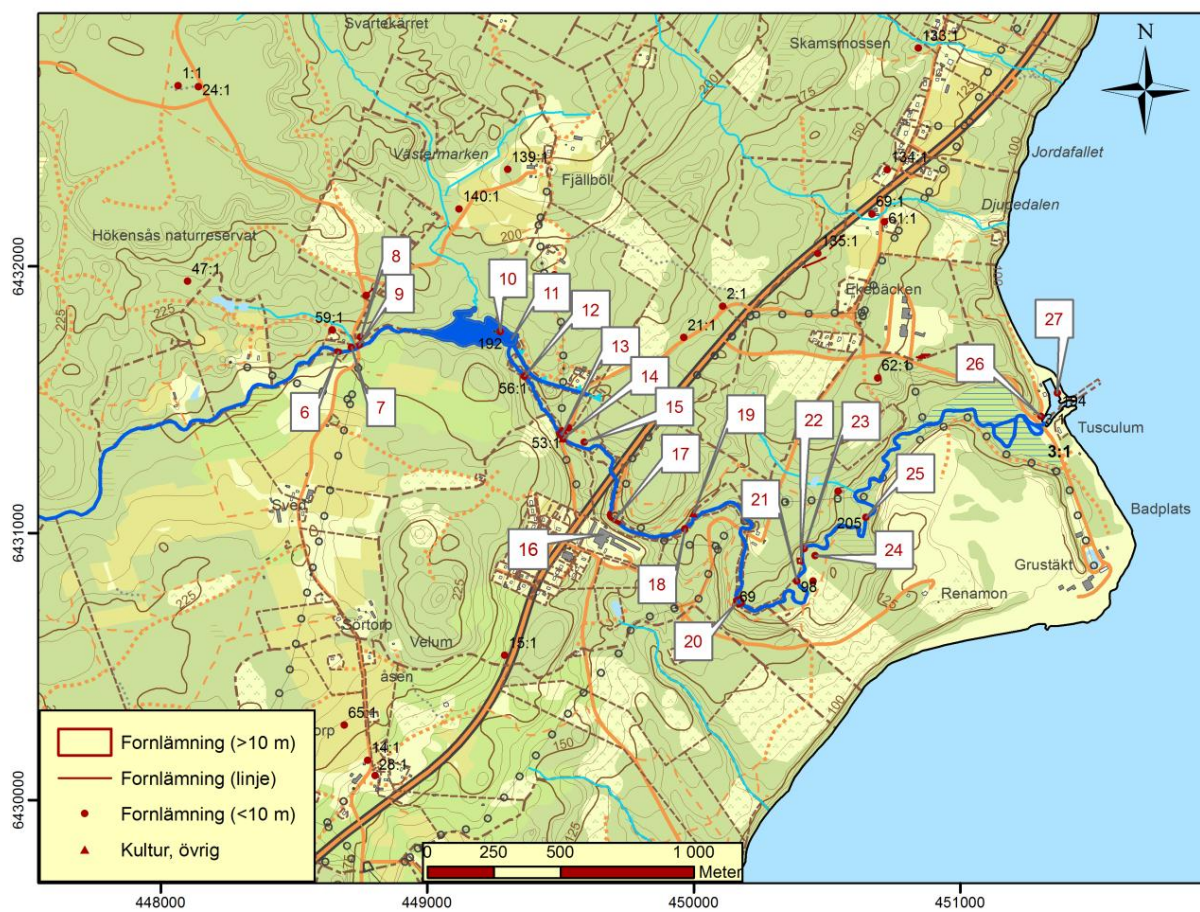
¹⁵¹ Ringqvist 1959, s. 443.

24.2 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Svedån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist ¹⁵² / Industrihist ¹⁵³ / Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt miljö
1	Gränssten	Brandstorp 204	X	Uppgift om		
2	Kvarn	Gustav Adolf 97	X	Uppgift om		
3	Svedbro- torp/Bebyggelse- plats	Brandstorp				
4	Helyckan. Lägen- hetsbebyggelse	Brandstorp 27:1		c		
5	Svedbrokvarn	Brandstorp 27:1		Övrig kulturh. lämning		I
6	Såg- o kvarnplats. Sved, Hulebo.	Brandstorp 58:1		Övrig kulturh. lämning		
7	Gränssten	Brandstorp 48:1		Övrig kulturh. lämning		
8	Husgrund. Färgeri	Brandstorp 57:1		Övrig kulturh. lämning		II
9	Kvarnlämning	Gustav Adolf 66	X	Övrig kulturh. lämning		III
10	Såg och kvarn	Brandstorp 192	X	Uppgift om		
11	Fjällbölsdammen					
12	Kvarnlämning	Brandstorp 56:1/Gustav Adolf 49:1		Övrig kulturh. lämning		IV
13	Kvarnlämning	Brandstorp 53:1		Övrig kulturh. lämning		V
14	Stenvalvsbro					VI
15	Kraftstation, f.d. Fjällböl.	Brandstorp 55:1		Uppgift om		
16	AB Svenska Naxos. Industri				Industriminne. Värdering: 2 (1982). Industrimiljö Klass 2 (1998).	VII
17	Kraftstation, Sib- batorp	Gustav Adolf 88	X	Övrig kulturh. lämning	Tidigare utvär- derad. Numera riven.	VIII
18	Såg- och kvarn- plats	Brandstorp 63:1/Gustav Adolf 51:1		Uppgift om		
19	Laxfiskekar					
20	Fast fiske.	Gustav Adolf 69	X	Fast forn lämning		IX
21	Laxkar	Gustav Adolf 98	X	Uppgift om		
22	Kraftstation	Brandstorp 191	X	Övrig kulturh. lämning		X
23	Fast fiskeplats	Brandstorp 193	X	Uppgift om		
24	Torplämning.	Gustav Adolf 46:1/Brandstorp 65:1		Övrig kulturh. lämning		
25	Laxkar	Brandstorp 205	X	Uppgift om		
26	Gränssten	Brandstorp 3:1		Fast forn lämning		XI
27	Fiske. Kronofiske vid åmynning	Brandstorp 194	X	Uppgift om		

¹⁵² Länsstyrelsen 1998.

¹⁵³ Julihn & Spade 1982.

Inventerade kulturplatser längs Svedån.

25. Referenser Svedån

25.1 Litteratur

Agertz, Jan, Om ortnamn i Jönköpings län. Jönköpings läns museum. 2008.

Dagman, Eskil, Brandstorps historia, 2004.

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: en inventering utförd 1979, Kulturnämnden Habo, 1982.

Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid, 1981, Vol. 5.

Länsstyrelsen i Jönköpings län. Vätterbäckar i Jönköpings län. Naturvärdesbedömning av vattendrag 2007. Meddelande nr 2007:42.

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län, Meddelande 1998:36. 1998.

Ringqvist, Karl, Habo: En sockens historia, 1959.

25.2 Kartor

25.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäteristyrelsens arkiv

Habo socken, Geografisk karta, 1711, Akt P74-1:1.

Svedudden 1:1. Ägomätning 1779. Akt P19-52:1. Skaraborgs län, Brandstorps socken.

Lantmäterimyndigheternas arkiv

/Jönköpings län/(Skaraborgs län)/Habo kommun.

Habo sockenskog. Storskifte, delning 1751. Akt 16-haj-1a.

Habo sockenskog. Laga skifte 1844. Akt 16-haj-175.

Hulebo. Laga skifte 1872. Akt 16-bra-85.

Sved. Laga skifte 1859. Akt 16-gut-84.

Svedbrotorp. Övrigt 1762. Akt 16-gut-2a.

Svedbrotorp. Övrigt 1786. Akt 16-gut-2b.

Svedudden. Laga skifte 1867. Akt 16-bra-77.

Svedudden. Arealavmätning 1829. Akt 16-bra-17b.

Svedudden. Arealavmätning 1779. Akt 16-bra-17a.

Rikets allmänna kartverks arkiv

Häradsekonomiska kartan Sved 1877-82. Rak-id J112-35-1.

25.2.2 Lantmäteriet Gävle

Allmänning Hökensås 1692. Akt P6:13.

25.3 Webbreferenser

Vattenkartan www.wiss.se

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller www.fornsök.se

25.4 Databas

Agertz, F-topo. Ortnamnsdatabas för Jönköpings län. Jönköpings läns museum.

26. Gagnån

Gagnån i Gustav Adolf socken, Habo kommun, Jönköpings län. Skala 1:50 000.

Gagnåns upprinningsområde är moss- och kärrmarksområden på Hökensås i Gustav Adolf socken, Habo kommun, i gränslandet mellan Jönköpings län och Västra Götalands län. Ett av källområdena är Stenamossen som ingår i Gagnåns naturreservat. Ån förgrenar sig här och en rad biflöden som t.ex. Gjutarbrobäcken (tidigare Barnebäcken) och Stenabäcken avvattnar här mossarna. Nordvästra spetsen av åns ytmässigt förhållandevis stora avrinningsområdet, 29,5 km², sträcker sig in i Västra Götalands län. 79 % av avrinningsområdet utgörs av skogsmark.

Gagnån är från Stenamossen (ca 240 meter över havet), ungefär 9,5 kilometer lång till dess utlopp i Vättern (88,5 meter över havet). Nivåskillnaden från källområdet till åmynningen är 151,5 meter. Åns brantaste forssträcka är från Fagerhult, här faller ån med ungefär 70 meter utför förhållandevis dramatiska bergssprång längs en knapp kilometerlång forssträcka. Ån bildar här sex fall och Kultur Aqua inventeringen har koncentrats till denna sträcka.

Det sköna Sågfallet vid Kvarnliden, dock i reglerad form, då Gagnåns vatten här nyttjas som drivvatten till Sågfallets kraftstation. Här nedanför fallet har i äldre tider funnits flera kvarnar, senare också sågkvarn med snickeri för tillverkning av pinnstolar och senare laggkärl. Foto från SÖ.

Längre nedströms avtar åns intensitet i forsar och fall. Ån övergår till ett stilla flöde med meandrande åkrökar. Denna del av åsträckan har knappast tagits i anspråk för vattendrivna verksamheter. Mot åmynningen syns dock spåren efter andra vattenreglerare, nämligen bävern som idogt fällt en mängd träd vilka här och var närmast bildar ett ”plocke pinn”.

Bäverns framfart vid Gagnån.

26.1 Kultur längs Gagnån

26.1.1 Fornlämningsbilden

Inga förhistoriska fornlämningar finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (Fornsök) i åns avrinningsområde, varken gravar eller boplatser. I åns nedre lopp, vid Bjälkebo, finns stenåldersartefakter funna, bl.a. en skafthålsyx och en flintskrapa,¹⁵⁴ vilka ändå indikerar människors närvaro i trakten under förhistorisk tid.

26.1.2 Kvarnar, sågar, snickeri

En rad verksamheter knutna till kvarn och sågverksamhet har funnits längs åns forssträcka från Fagerhult. Äldsta belägg på bebyggelseenheterna Fagerhult är *Fagbravlt* (1399) och Karstorp är *Karlstorp* (1488).¹⁵⁵ De medeltida beläggen för bebyggelseenheterna antyder att kvarn- och sågverksamhet kan ha förekommit i Gagnån tidigt. Åns forsar har erbjudit goda förutsättningar för kvarn- och sågdrift. På Habo sockenkarta från 1711 finns fem kvarnar där nu ån är reglerad för Fagerhults industrier. Laga skifteskartan från 1833 visar t.ex. nio vattenhjul uttritade som påvisar vattendrivna verksamheter, troligen mest kvarn- och sågdrift längs den ungefär 900 meter långa forssträckan där Gagnån, innan den reglerades för kraftstationer, ömsom forsade fram, ömsom föll brant utför nakna berghällar, bl.a. i Sågfallet.

Inga kvarnar eller sågbyggnader finns dock idag bevarade längs ån. Ett fåtal fragmentariska lämningar finns, som t.ex. rester efter fördämningsmur, damm, vattenhjulsränna och kvarnstenar. De anläggningar som utpekats med vattenhjul på laga skifteskartan från 1833 nedströms Sågfallet förefaller vara utplånade. Inga lämningar efter dessa påträffades vid fältinventeringen.

¹⁵⁴ RAÄ Gustav Adolf 24:1; 25:1.

¹⁵⁵ Agertz 2008, s. 135, 86.

Utsnitt ur karta laga skifte 1833, Karshult. Lantmätaren har ritat in nio vattenhjul som markerar kvarnar och någon såg längs den 900 meter långa forssträckan vid Fagerhult. Nr 172 anges som sågplats där nu fastigheten Kvarnlieden finns. Nr 173 anges som kvarnplats. (Infälld N-pil).

Utsnitt av karta laga skifte 1855 Fagerhult. Kartan visar en ansamling av kvarnar och sågkvarn längs Gagnåns fallsträcka där gamla vägen över Fagerhult och Karstorp passerar ån. Nr 423 vid Sågfallet anges på kartan som kvarnplats och längre nedströms har lantmätaren markerat sågkvarn. Lantmätaren har utritat hur drivvattnet har förts till anläggningarna. (Infälld N-pil).

26.1.2.1 VERKSAMHETER VID SÅGFALLET

Enligt laga skifteskartan från 1833 fanns här vid denna tid en såg och kvarn etablerade strax nedanför fallet. Vid mitten av 1870-talet lär en ny kvarn ha uppförts och som blev sammanbyggd med en snickerifabrik med tillverkning av pinnstolar. Senare kom även laggkärl att tillverkas här "Karstorps Mekaniska Laggkärlsfabrik". Fabriken anses ha varit ursprunget till den sedermera stora industrin Habo Laggkärlsfabrik. I början av 1940-talet uppfördes vid Sågfallet en ny såg och kvarn i samband med etablering av Sågfallets kraftstation. Verksamheten med kvarn och såg visade sig dock ha varit svårt att hålla i drift p.g.a. att kapaciteten från kraftstationen var otillräcklig. Rörelsen kom därmed att avvecklas på 1950-talet.¹⁵⁶

26.1.3 Kraftstationer

Gagnåns långa och branta forssträcka nedanför Fagerhult har under 1900-talets förra hälft också tagits i anspråk för elkraftsproduktion för distribution av el till industriverksamhet och närbelägna gårdar. Sammanlagt etablerades här tre kraftstationer under perioden 1918-1940-tal. Dessa finns ännu kvar, dock i olika grad av bevarande och sorgligt nog är den

¹⁵⁶ Julihn & Spade 1982, s. 78.

högst värderade vad gäller industri- och teknikhistoriskt värdefulla anläggningen i Habo kommun bortom all räddning.

26.1.3.1 FAGERHULTS KRAFTSTATION

Den överst belägna längs Gagnåns fallsträcka är Fagerhults kraftstation från 1918, uppförd av Fagerhults Kraft AB för eldistribution till gårdar och bebyggelse i Fagerhult. Kraftstationen var i bruk fram till 1950-talet. Då upphörde verksamheten därför att kraftverkets kapacitet inte längre räckte till. Verksamheten togs över av Habo Kraft AB. 1957 köptes den av en privatperson. 1978 rustades maskineriet upp. Kraftstationen är inte i bruk idag. Byggnaden är en liten anspråkslös rödfärgsbemålad träbyggnad med vita snickerier. Anläggningen utvärderades av Julihn & Spade som bevarandevärt industriminne, värdering: 3, vid industriminnesinventeringen i Habo kommun 1982.¹⁵⁷

26.1.3.2 SÅGFALLETS KRAFTSTATION

Längre nedströms etablerades på 1940-talet Sågfallets kraftstation vid foten av Sågfallet. Anläggningen uppfördes för bl.a. drift av en nyuppförd kvarn och såg, men på 1950-talet avvecklades verksamheterna. Kraftstationen inköptes av en privatperson. Kraftstationsbyggnaden är en mindre rödfärgsbemålad träbyggnad på betonggrund. Anläggningen utvärderades som bevarandevärt industriminne, värdering: 3, av Julihn & Spade.¹⁵⁸

Sågfallets kraftstation från 1940-talet. Foto från V.

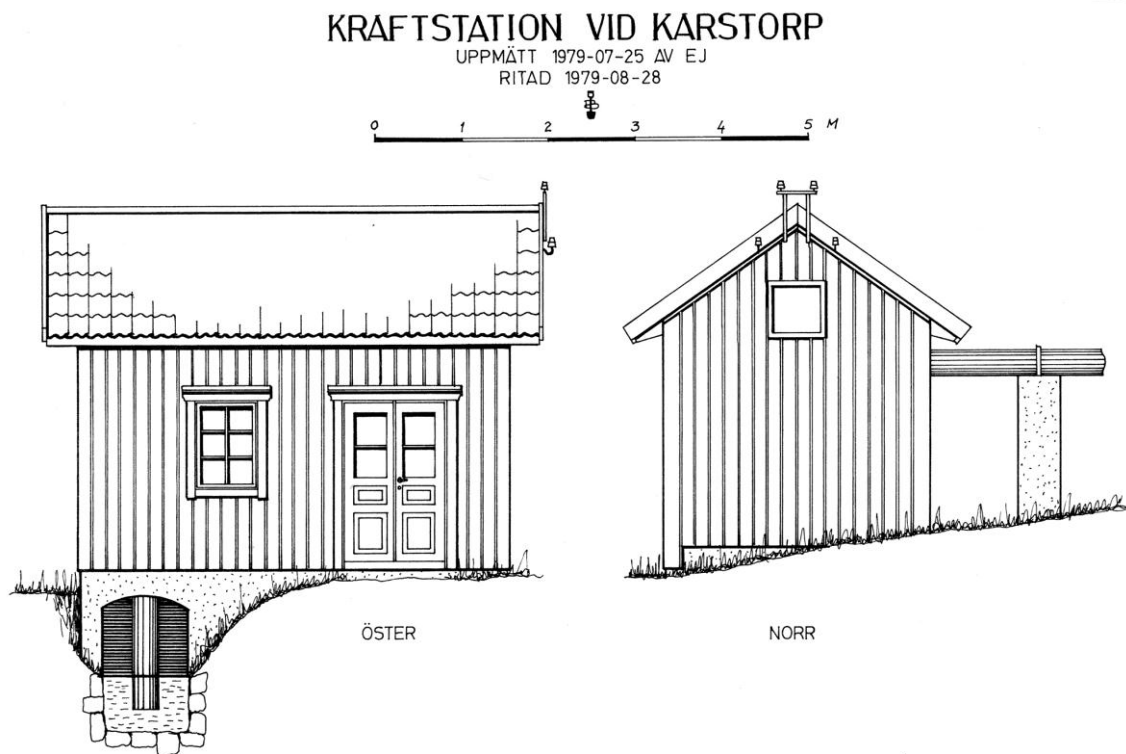
26.1.3.3 KARSTORPS KRAFTSTATION

Vid Karstorpafallet anlades en kraftstation på 1930-talet. Anläggningen kom att inrymma ett gammalt, begagnat maskineri som förvärvats från Baskarp. Den ålderdomliga utrustningen utgjorde ett komplett kraftverksmaskineri från den tidiga elektrifieringens historia.

¹⁵⁷ Julihn & Spade 1982, s. 77 f., 105; Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori/Värdering 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Värdering 2: Betydande Industriminne: Värdering 3: Industriminne.

¹⁵⁸ Julihn & Spade 1982, s. 78, 105.

Den bedömdes av Julihns & Spades industriminnesinventering i Habo kommun ha ett mycket stort teknikhistoriskt värde genom att det representerade det första utvecklingssteget i kombinationen vattenturbin – elektrisk generator, värdering: 1.¹⁵⁹ Verket ansågs som angeläget att det bevaras för framtiden. Anläggningen klassificerades som en av Habos kommuns mest värdefulla industrianläggningar.¹⁶⁰ Tyvärr mötte kraftstationen ett annat öde – den är idag i förfall och tömd på sin utrustning.

Karstorps kraftstation. Uppmått av Eric Julihn 1979 (1981).

¹⁵⁹ Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori/Värdering 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Värdering 2: Betydande Industriminne; Värdering 3: Industriminne.

¹⁶⁰ Julihn & Spade 1982, s. 78 ff.; s. 105.

27. Utvärdering och karaktärisering

27.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Stenbalksbro. Gagnån nr 2.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	29	

Stenbalksbro med två spann. Ingår i en kortare sträcka av gamla lansvägen. Bron är den enda i sitt slag längs Gagnån. Välbevarad. Kulturhistoriskt värdefull.

Aqua Kultur II. Fagerhults kraftstation. Damm. Miljö. Gagnån nr 3,4.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Industriminne. Värdering 3 (1982).
Summa	29	

Fagerhults kraftstation från 1920-talet (ej i bruk) med damm/vattenmagasin. Damm med betongfördämning, saknar dammluckor, självreglerande. Välbevarad, tämligen komplett miljö med damm, tub (moderniserad i polyetenplast) och kraftstationsbyggnad med maskineri bevarat. Moderniserad 1980. Fagerhults kraftstation representerar nu den äldsta bevarade av de ursprungligen tre kraftstationer som anlades i Gagnåns forssträcka vid Fagerhult och Karstorp. Representerar tidig och småskalig elkraftsutvinning. Anläggningen går nu i

sakta förfall, i behov av underhåll. Utvärderat som bevarande värt industriminne; värdering 3 i Industriminnesinventeringen över Habo kommun 1982.¹⁶¹

Aqua Kultur III. Kvarn- och sågplats. Lämningar. RAÄ Gustav Adolf 93. Gagnån nr 9

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	15	

Kvarn- och sågplats. Murlämningar, betonggrund, kvarnsten, vattenhjulsränna m.m., norr om Gagnåns huvudfåra. Betesmark.

27.2 Sammanfattande analys

Gagnåns forssträcka nedanför Fagerhult där ån sänker sig närmare 80 meter längs en knapp kilometerlång sträcka har utgjort centrum för vattenkraftsdrivna verksamheter förmodligen med rötter i medeltid. Här etablerades inledningsvis kvarnar och senare såg och snickeri. Här etablerades den laggkärlsfabrik som senare anses ha lagt grund för den stora industrin Habo Laggkärlsfabrik. Fallen har under 1900-talets förra hälft tagits i anspråk för elproduktion genom tre kraftstationer. Ån är här numera till stora delar uppdämd, men åsträckan speglar lång kontinuitet av vattenkraftsutnyttjande med skiftande verksamheter. Inga anläggningar efter kvarn, såg eller snickeriverksamhet finns bevarade, däremot två elkraftstationer.

27.3 Karaktärisering

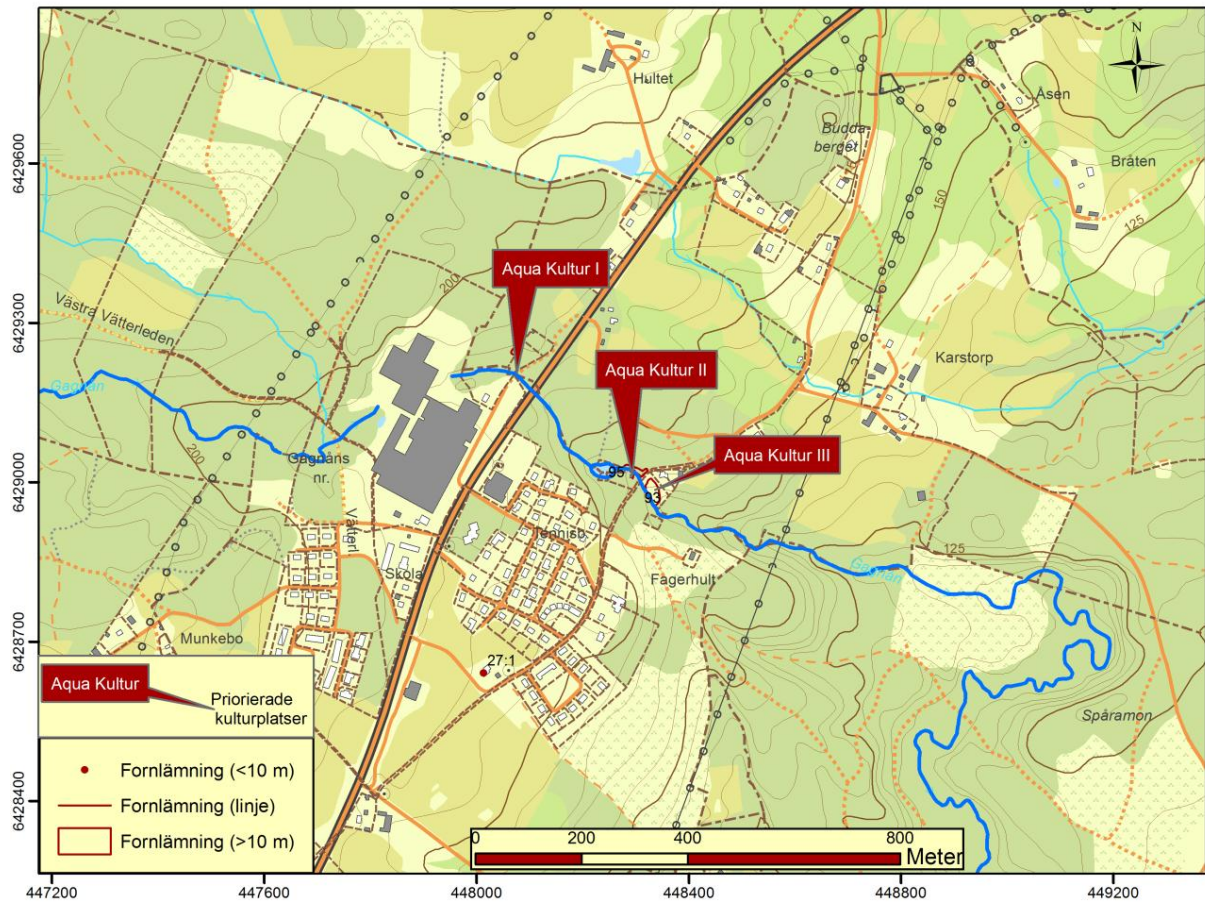
Typvattendrag: Vattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar. I samband med anläggande av kraftstationer får ån en annan industrihistorisk karaktär med utbyggnader för vattenreglering.

27.4 Information

En informationsskylt om Gagnåns vattenkraftshistorik kan lämpligen placeras vid bron intill Fagerhults kraftstation, vilken gärna röjs från sly och underhålls. Vägen här förbi är ett populärt vandrings- och promenadstråk.

¹⁶¹ Julihn & Spade 1982, s. 77 f.

27.5 Karta Gagnån. Prioriterad kultur.

Prioriterade och utvärderade kulturplatser längs Gagnån.

28. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Gagnån

Gagnån 1)

Dike vattenmagasin. Dike, grävt, 26 meter långt (SV–NÖ), 0,7 meter bred, 0,7 meter djup. Vidgas i SV till ett vattenmagasin, 9 x 6 meter 0,5–1,2 meter djupt. Torrlagda lämningar. I området syns fler spår av grävda gropar dike mm med oklar funktion. Ån är här delvis kanaliserad och har här ett mindre fall.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 94. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6429253 E:448075 (SWEREF 99 TM).

Gagnån 2)

Stenbalksbro över Gagnån. Utvärderat objekt Aqua Kultur I.

N:6429005 E:448307 (SWEREF 99 TM).

Stenbalksbro över Gagnån med till synes originalräckena bevarade. Bron är del av ett bevarat vägavsnitt av den gamla landsvägen, strax väster om nuvarande landsvägen. Foto från Ö.

N: 6429206 E:448069 (SWEREF 99 TM).

Gagnån 3)

Vattenmagasin, damm till Fagerhults kraftstation. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur II.

N:6429024 E:448258 (SWEREF 99 TM).

Regleringsdammen till Fagerhults kraftstation. Fördämningsmur i betong. Inga dammluckor i funktion. Dammen är nu självreglerande. Foto från NV.

Gagnån 4)

Fagerhults kraftstation. En liten diskret träbyggnad, rödfärgsbemålad med vita snickerier, belägen vid foten av det första av Gagnåns sex fall vid Fagerhult. Inrymmer turbin av enhjulig Francisturbin. Kraftstationen uppfördes omkring 1920 och ägdes av Fagerhults Kraft AB för drift av el till gårdar och bebyggelse i Fagerhult. Bolaget upphörde med verksamheten omkring 1950 då kapaciteten inte längre räckte till, trots köp av stödkraft. Anläggningen såldes 1957 till en privatperson som drev den vidare. 1978 rustades maskineriet upp. Överskottskraft såldes till Habo Kraft AB.¹⁶² Fallhöjd sex meter från regleringsdamm. Vattentub i glasfiberarmerad polyesterplast sedan 1980, tidigare i trä. Dammen självreglerande, saknar dammluckor, fördämning i betong. Anläggningen är inte i drift. I behov av underhåll. Utvärderad som bevarandevärd industriminne, värdering: 3, av Julihn & Spade 1982. Utvärderad miljö Aqua Kultur II.

N:6429011 E:448291 (SWEREF 99).

¹⁶² Julihn & Spade 1982, s. 77 f.

Inbäddad i grönska ligger Fagerhults kraftstation från 1920-talet. Foto från SSÖ.

Gagnån 5)

Fördämningsmur, ca 10 meter lång (N-S) på södra sidan av Gagnån, 3 meter lång på norra sidan, 2 meter bred, intill 1 meter hög, av natursten. Möjligen har den hört till en äldre, borttagen kvarn.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 92. Övrig kulturhistorisk lämning.
N: 6429016 E: 448290 (SWEREF 99 TM).

Rest av fördämningsmur. Foto från S.

Gagnån 6)

Dammvall. Tömd damm. Ca 40 x 6–15 meter (NV–SÖ), 2,5 meter hög, 6 meter bred, av i huvudsak jord. 1,5 meter bred öppning mot SV mot huvudfåran. Dammvall till ett vattenmagasin, numera torrlagt och skogsbeväxt.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 95. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6429023 E:448301 (SWEREF 99).

Gagnån 7)

Broläge. Gammalt.
N:6429002 E:448307 (SWEREF 99).

Gagnån 8)

Damm och fördämning av betong. Vattenmagasin till Sågfallets kraftstation.

N:6428994 E:448311 (SWEREF 99).

Fördämningen till Sågfallets kraftstation. Foto från SÖ.

Gagnån 9)

Kvarn- och sågplats. Område (48 x17 meter). Murlämningar, betonggrund, kvarnsten, vattenränna m.m., norr om Gagnåns huvudfåra. Utvärderad miljö Aqua Kultur III.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 93. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6428982 E:448333 (SWEREF 99 TM).

Mitt i bild syns konturen av en övermossad kvarnsten. Ytterligare en kvarnsten, finns på Kvarnlidens tomt. Till höger (Söder) är vattentub av trä, något mossbeväxt, till Sågfallets kraftstation, vars gavelspets skyms i bakgrunden. Foto från NV.

Vattenhjulsrännan till kvarn och såg, strax ovanför sågfallet på Gagnåns norra sida. Foto från NV.

Gagnån 10)

Fors med namn. Sågfallet.

N:6428965 E:448339 (SWEREF 99 TM).

Gagnån 11)

Kvarnplats enligt äldre kartmaterial.¹⁶³ Inga lämningar bevarade.

N:6428932 E:448523 (SWEREF 99 TM).

¹⁶³ Karstorp. Laga skifte 1833. Akt 16-gut-3b.

Gagnån 12)

Sågfallets kraftstation. Träbyggnad, rödfärgsbemålad med vita snickerier. betonggrund. Moderniserad. Uppförd på 1940-talet på plats för tidigare kvarn och såg. En ny kvarn och såg byggdes strax uppströms. Anläggningen planerades drivas med el från kraftstationen, men kapaciteten räckte inte till och rörelsen avvecklades under 1950-talet. Kraftstationen köptes av en privatperson. En trätub leder drivvatten från regleringsdammen. Fallhöjden är omkring 5–6 meter. Utvärderat som bevarandevärd industriminne, värdering: 3.¹⁶⁴

N:6428947 E:448344 (SWEREF 99 TM).

Sågfallets kraftstation.

Gagnån 13)

Vattenreglering till f.d. Karstorps kraftstation. Lämningar av intag med betongfördämning, grävt dike, tubintag, betongstöd till tub på norra sidan av Gagnåns huvudfåra.

N:6428913 E:448482 (SWEREF 99 TM). (Generell position)

Gagnån 14)

Karstorps kraftstation (f.d.). Uppförd på 1930-talet av ägaren till Karstorps gård. Ett be-gagnad, ålderdomligt kraftverksmaskineri från Baskarp installerades. En liten turbin av Francistyp direkt kopplad till en likströmgenerator. Turbinen var tillverkad av Arboga Me-kaniska Verkstad i Arboga år 1900. Generatoren tillverkad av ASEA i Västerås konstruerad efter Wennström en av elektronikteknikens stora pionjärer. Generatoren ingick i en serie om 1 312 maskiner, tillverkade fram till 1904. Anläggningen beskrivs av Julihn & Spade som en av få bevarade kraftstationer som representerade elektrifieringens barndom, det första ut-vecklingssteget i kombinationen vattenturbin – elektrisk generator. Anläggningen värderades som närmast omistlig, värdering:1, vid industriminnesinventering i Habo kommun.¹⁶⁵ Kraftstationen är idag tömd på maskineri och byggnaden är i förfall.

N: 6428910 E:448540 (SWEREF 99 TM).

¹⁶⁴ Julihn & Spade, 1982, s 78, 105.

¹⁶⁵ Julihn & Spade 1982, s. 78 ff., 105.

Karstorps f.d. kraftstation. Foto från NÖ.

Gagnån 15)

Uppgift om fiske. *Cronofiske* vid Gagnås mynning står noterat på Habo sockenkarta från 1711.¹⁶⁶ Vid åmynningen är också ett ljuster inritat på kartan. (Ej inprickad på karta).

N:6427906 E:449568 (SWEREF 99 TM).

Gagnås mynning i Vättern. Foto från N.

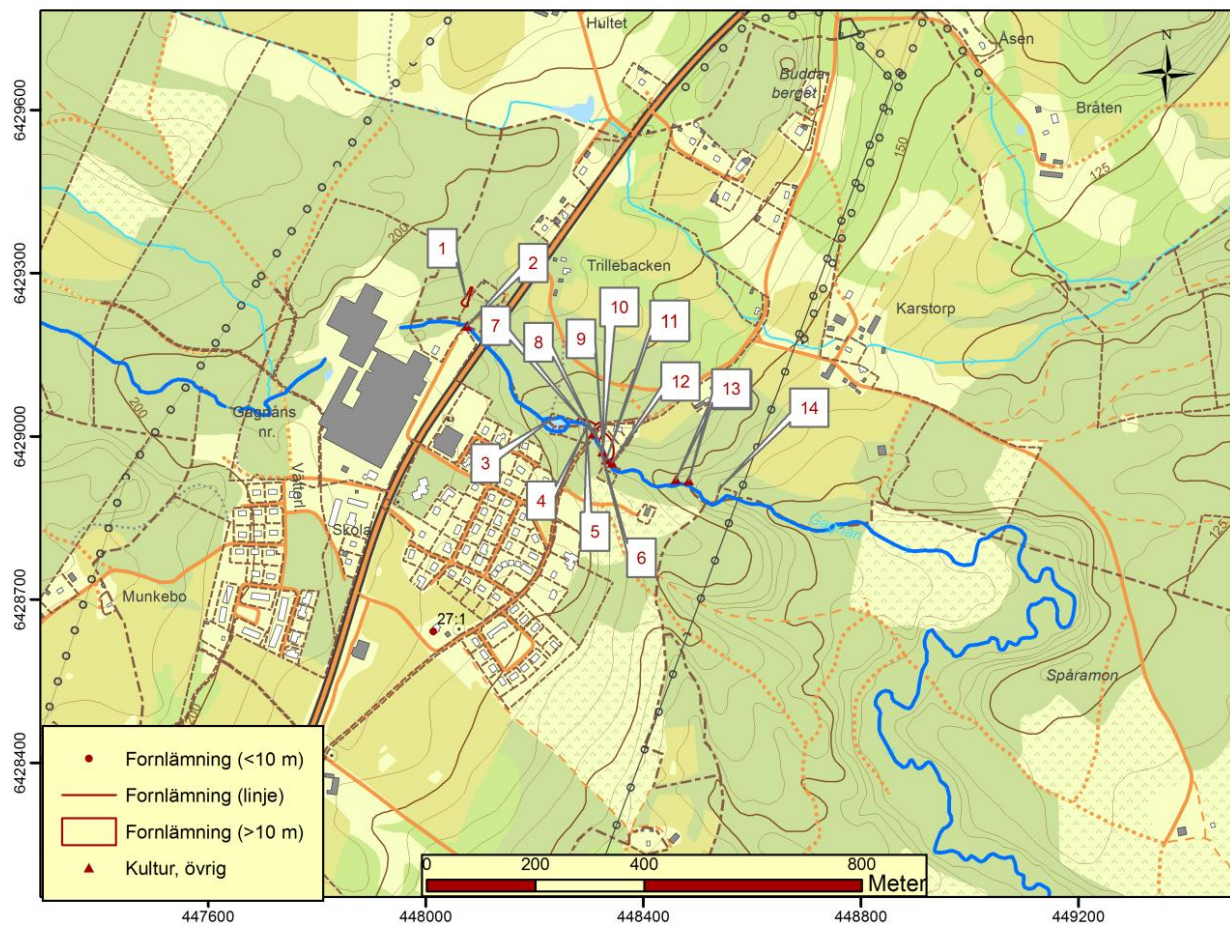
¹⁶⁶ Habo sockenkarta 1711. Akt P74-1:1.

28.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Gagnån nr.	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist/ Industrihist ¹⁶⁷ / Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt/miljö
1	Dike	Gustav Adolf 94	X	Övrig kulturh. lämning		
2	Stenbalksbro					I
3	Damm till Fagerhults kraftstation					II
4	Fagerhults kraftstation				Industriminne. Värdering: 3.	II
5	Fördämningsmur	Gustav Adolf 92	X	Övrig kulturh. lämning.		
6	Dammvall	Gustav Adolf 95	X	Övrig kulturh. lämning		
7	Broplats					
8	Damm till Sågfallets kraftstation					
9	Kvarn- sågplats	Gustav Adolf 93	X	Övrig kulturh. lämning		III
10	Sågfallet. Fors med namn			Uppgift om		
11	Kvarnplats			Uppgift om		
12	Sågfallets kraftstation				Industriminne. Värdering: 3.	
13	Vattenreglering till Karstorps kraftstation			Övrig kulturh. lämning.		
14	Karstorps kraftstation				(F.d. Industriminne Värdering:1). Numera i förfall.	

¹⁶⁷ Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori 1/Värdering: Industriminne med högsta bevarandevärde. Värdering 2: Industriminne med betydande värde. Värdering 3: Bevarandevärt industriminne.

28.2 Gagnån. Karta över inventerade kulturplatser.

Kulturplatser längs inventerad sträcka av Gagnåns nedre del, nr 1-14. Nr 15 utanför kartan.

29. Referenser Gagnån

29.1 Litteratur

Agertz, Jan, Om ortnamn i Jönköpings län, 2008.

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: En inventering utförd 1979, Habo, Kulturnämnden, 1982.

29.2 Kartor

29.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Skaraborgs län/Habo kommun/Gustav Adolf socken

Fagerhult. Laga skifte 1855. Akt 16-gut-70.

Karstorp. Laga skifte 1833. Akt 16-gut-3b.

Lantmäteristyrelsens arkiv

Habo sockenkarta 1711. Akt P74-1:1.

Rikets allmänna kartverk

Häradsekonomska kartan. Sved 1877-82. Akt J112-35-1.

29.3 Webbreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller www.fornsök.se

30. Hornån

Hornån i Gustav Adolfs socken i Habo kommun, Jönköpings län. Skala 1:50 000.

Hornåns källor härrör ur Baremosse (naturreservat), ca 12 kilometer nordväst om Habo i nordvästra delen av Gustav Adolf socken på Hökensås, i gränsområdet mellan Jönköpings län och Västra Götaland. Tvärs över mossen i öst-västlig riktning, skär gränsen för vattendelaren mellan huvudavrinningsområdena Göta älv och Motala Ström. Hornåns huvudavrinningsområde är Motala Ström. Delavrinningsområde är Vättern. Hornåns avrinningsområde omfattar 29 km² med bl.a. Hornsjön. Ån har få vattenackumulerande sjöar och vattendrag. Ån mynnar ut i Vättern vid Sjöbo, ca 3,6 kilometer VNV om Gustav Adolf. Åns närmiljö domineras främst av skogsmark, men också mossmark. Utefter ån finns även mindre arealer av odlad mark. Höjd över havet i åns källområde är 320 meter över havet och nivån i dess utlopp i Vättern är 88,5 meter över havet Höjdskillnaden är 231,5 meter. Vattendraget domineras av strömmande sträckor. Ån är cirka 16,8 kilometer lång.¹⁶⁸ Kultur Aqua inventeringen av Hornån har omfattat sträckan från Hornsjön till utloppet i Vättern.

Hornåns utlopp i Vättern.

Det äldsta skriftliga belägget av namnet Hornån är osäkert. Det kan möjligen vara *borna*, nedtecknat år 1240 i Svenskt Diplomatarium.¹⁶⁹ År 1744 skrevs *Horn-åen* och då benämndes den (eller del av den) även som *Hammarsmedsbäcken*.¹⁷⁰ *Hammersmedsbäcken* står angivet på Habo sockenkarta från år 1711.¹⁷¹ Namnet hör samman med den hammarsmedja som har funnits utmed åns södra sida vid Källebacken.¹⁷²

¹⁶⁸ www.viss.lst.se

¹⁶⁹ Ortnamnsdatabasen Sofi med vidare hänvisning till SD sid 294.

¹⁷⁰ Ortnamnsdatabasen Sofi.

¹⁷¹ Habo sockenkarta 1711. Akt P 74-1:1; RAÅ 606 Habo sn.

¹⁷² Källebacken. Laga skifte 1832. Akt 16-gut-5b,

30.1 Kultur längs Hornån

30.1.1 Fornlämningsbilden

I åns avrinningsområde finns enligt Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, Fornsök, ett fåtal fornlämningar och fornfynd kända. Två domarringar, gravar från äldre järnålder ligger ca 50 meter SSV om ån mellan Hallefors och Bostället.¹⁷³ En tunnackig yxa av grönsten är funnen i Hornsjön.¹⁷⁴ Vid åmynningen i Vättern löper en 120 meter lång hålväg i nord-sydlig riktning omedelbart söder om ån.¹⁷⁵

30.1.2 Kvarnar

Hornåns industrihistoria uppvisar ett brett och varierat register. Börjar vi med kvarnar så finner man på Habo sockenkarta från 1711 sex kvarnar och en såg noterade, den senare uppströms Ringborgs kvarn. Uppströms Myrebo på Hökensås finns fyra kvarnar markerade på en storskifteskarta över Haboskogen/Mölekullen från 1748–51.¹⁷⁶ I ån syns svaga spår av lämningar efter stensatta vattenrännor och stenfundament vilka förmodligen härrör från skvaltkvarnar. Ingen vattenreglering förefaller ha förekommit med fördämningar utan kvarnhusen har varit placerade på stenfot i åfåran. Denna åsträcka torde på sätt och vis vara unik eftersom inga efterföljande verksamheter förefaller ha stört ordningen efter att kvarnarna försvunnit. Åsträckan representerar en bevarandevärd miljö som speglar de naturliga förutsättningarna småskalig kvarndrift.

Stenfundament troligen efter skvaltkvarnar i Hornån.

Längre nedströms finns kvarnplats efter Ringborgs kvarn. Den beskrivs i en skattevärdering från 1736 som liten och ”av ringa eller intet värde, emedan på den ej kan malas oftare än då överflödiga flod infaller”.¹⁷⁷ Tidigt 1700-tal fanns här två kvarnar enligt Habo sockenkarta från år 1711. Längre nedströms vid Hornåns nedersta större fall fanns Starbäcks såg och kvarn.

¹⁷³ RAÄ Gustav Adolf 5:1, 5:2.

¹⁷⁴ RAÄ Gustav Adolf 35:1.

¹⁷⁵ RAÄ Gustav Adolf 40:1.

¹⁷⁶ Haboskogen 1:2, Mölekullen. Laga skifte 1748-51. Akt 1 a.

¹⁷⁷ Ringqvist 1959, s. 552.

30.1.2.1 OLOFSTRÖMS KVARN OCH SPÅNHVEL

Olofströms kvarn och spånhyvel - befintlig byggnad i två våningar, i regelverk, klädd med locklistpanel, plåttak. Kvarn och hyvel drevs av vattenhjul. Byggnad, damm och fördämning i förfall. Bevarandevärt industriminne värdering:3 i industriminnesinventering i Habo kommun 1982.¹⁷⁸

30.1.3 Källebäcken

Vid Källebäcken bildar Hornån en lång forssträcka som skapat ett centrum för vattenkraftsutnyttjande med flera olika industriverksamheter. De äldsta verksamheterna här, beläggs i kartmaterial till 1711, men troligen har dessa rötter i 1600-talet.

30.1.3.1 HAMMARSMEDJA OCH KVARN

I nedre fallet, utmed den äldsta landsvägsbron över Hornån, där senare en kraftstation anlades, fanns enligt Habo sockenkarta från år 1711 en hammarsmedja¹⁷⁹ som även fick ge namn till ån – ”Hammarsmedsbäcken”. Enligt kartan låg smedjan på åns norra sida väster om bron och öster därom låg en kvarn. Mitt emot hammarsmedjan, alltså på södra sidan ån, fanns en smedjestuga. Smedjan finns också inritad och angiven som ”hammarsmedjan” på laga skifteskarta Källebäcken 1832 med tillhörande protokoll över Källebäcken.¹⁸⁰

30.1.3.2 KÄLLEBÄCKENS SÅG

Senare anlades i området ett sågverk som från 1912 drevs med turbin och kraftöverföring med linhjul och linor. Senare installerades likström för belysning till sågen och omgivande bebyggelse. På 1956 uppfördes en ny såg. I dess undervåning finns rester efter den gamla sågens utrustning.

¹⁷⁸ Julihn & Spade 1982, s.52; Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriminventering i Habo kommun. Kategori/Värdering 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Värdering 2: Betydande Industriminne: Värdering 3: Industriminne.

¹⁷⁹ RAÄ Gustav Adolf 89.

¹⁸⁰ Källebäcken. Laga skifte 1832. Akt 16-gut-5b.

30.1.3.3 KÄLLEBÄCKENS KRAFTSTATION

Ett nytt kraftverk ersatte det gamla turbinhuset år 1930 och växelström installerades. Det nya kraftverket anlades strax uppströms den gamla anläggningen som då revs. På 1950-talets mitt såldes distributionen till Habo Kraft. 1956 uppförde kraftverkets ägare en ny såg i närheten som förbrukade det mesta av elkraften som producerades i kraftstationen. På grund av ojämn vattentillförsel lades kraftstationen ned i början på 1970-talet. Driften togs senare upp i ny regim. Drivvattnet fördes via en tub från intagsdamm nedströms landsvägsbron till kraftverket. Fördämning i betong och damm och rester av tub finns kvar samt en mindre f.d. damm för bevattning av virkesupplag. Åfåran från laggkärlsfabriken ned till kraftstationen är skodd med natursten, ett väl utfört stenarbete i kallmur som förefaller ha ålderdomlig karaktär.

Inne i kraftstationen är två Francisturbiner monterade enligt Industriinventering 1982. Maskinhuset är uppfört i tegel och tillbyggt strax efter andra världskriget för att ge plats för reservaggregat, en dieselmotor som nu inte finns kvar. Kraftstationsanläggningen värderades som bevarandevärd industriminne, värdering:3, vid Industriminnesinventering i Habo kommun 1982.¹⁸¹

Kraftstationen vid Källebäcken. Foto från Ö. Dammiljön vid Källebäcken. I bakgrunden gamla laggkärlsfabriken. I förgrunden har järnslag påträffats efter den smedja som har varit förlagd längs ån sedan förmodligen 1600-talet. Foto från SÖ.

30.1.3.4 KÄLLEBÄCKENS LAGGKÄRLSFABRIK

I fallets övre del, omedelbart uppströms nuvarande landsvägsbron, anlades Källebäckens laggkärlsfabrik, grundad 1920, med tillverkning av laggkärl, tvättbaljor, saltkärl, byckar m.m. Laggkärlstillverkning blev en särskild specialitet i Habotrakten med laggkärlstillverkning i Habo och i Källebäcken - att kunna svarva och lagga och snickra var ett sätt att förr dryga ut inkomsterna och senare utvecklades hantverket till industri. Laggkärlstillverkningen i Källebäcken var i drift fram till omkring år 2002. Industribyggnaderna härrör från 1938 efter att ha nyuppförts efter en brand. Fabrikslokalerna är två spritputsade stenbyggnader. En byggnad inrymde kontor, tillverkningslokaler samt vattenkraftstation och en inrymde pannrum och virkestork. 1945 sysselsatte fabriken 15 personer. Till fabriken hörde ett cirkel-

¹⁸¹ Julihn & Spade, 1982, s. 80 ff.

sågverk. Ångpanna med högt teknikhistoriskt värde (oklart om den finns kvar sedan industriminnesinventering 1982).¹⁸² En vattentub förde drivvatten från en damm ca 160 meter uppströms. Dammen är utriven för fiskevårdsåtgärder. Källebackens laggkärlsfabrik klassificerades som värdefull industrimiljö, värdering:2, vid industriminnesinventering för Habo kommun 1982¹⁸³ och vid Länsstyrelsens Industriinventering 1998, klass 2.¹⁸⁴ Idag inryms andra verksamheter i industribyggnaderna.

30.1.3.5 VÄGAR VID KÄLLEBÄCKEN

I området vid Källebacken finns tre generationers landsvägspassager över ån. Först passerade landsvägen ån i området för kraftstationen. På 1920-talet flyttades passagen över ån uppströms till nuvarande plats och förenades längre i norr med den gamla landsvägen som f.ö. markeras med milstolpe med inskrift 1 MIL 1707 under Karl XII:s namnchiffer på åns nordsida knappt 300 meter längre norr om ån.¹⁸⁵ Den senaste är stora huvudvägen, nuvarande landsväg 195. Vid åmynningens ömse sidor vid Vättern skär hålvägar genom branterna ned mot ån.

Stenbalksbro över Hornån strax nedströms gamla laggkärlsfabriken vid Källebacken vars byggnader skymtar i bakgrunden. Häröver går gamla landsvägssträckningen.

30.1.4 Såg-, snickeri- och träindustrier i Hornån

30.1.4.1 HALLEFORS

Hallefors småindustriområde.¹⁸⁶ På platsen ska även enligt uppgift en såg och kvarn samt vagnshjultillverkning med smedja funnits. Enstaka grunder och en kvarnsten finns bevarat.

¹⁸² Julihn & Spade 1982, s. 80 f.

¹⁸³ Julihn & Spade, 1982, s. 38.

¹⁸⁴ Länsstyrelsen 1998, s. 174.

¹⁸⁵ RAÄ Gustav Adolf 6:1.

¹⁸⁶ RAÄ Gustav Adolf 8:1.

30.1.5 Täljstensbrytning

Övrig industriell verksamhet längs ån representeras av ett täljstenbrott.¹⁸⁷ Täljsten bröts för tillverkning av täljstenskaminer vid Ebbes bruk i Huskvarna. Verksamheten i stenbrottet avvecklades år 1924. I området finns en äldre transportväg.

Täljstensbrott vid Hornån. Mitt i åfåran syns en kvarnsten efter Starbäcks kvarn. Arkivbild: Habo Släktforskarför-
ening.

30.1.6 Fiske

Starbäcks laxfiskeplats i Hornån har varit betydande och de äldsta uppgifterna vi hittills känner till härstammar från arkivhandlingar 1541, men också i senare dokument från 1600- och 1700-talen. Idag återstår lämningar med bl.a. en sentida timmervall över åfåran, vilken härrör från det fiske som senast bedrevs här under 1900-talet. Starbäcks fiskeplats¹⁸⁸ har högt kulturhistoriskt värde genom lång tradition av fiskeverksamhet.

Sentida lämning efter fiskdamm finns utmed åns nedre del, strax söder om Kilåsen, i form av en grävd dammanläggning (25 x 25 meter), numera torrlagd.

¹⁸⁷ RAÄ Gustav Adolf 67.

¹⁸⁸ RAÄ Gustav Adolf 71.

31. Utvärdering och karaktärisering

31.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Forssträcka med lämningar av kvarnplatser. RAÄ Habo 352. Hornån nr 3.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	21	

Fyra kvarnar (belagda i kartmaterial från mitten av 1700-talet), längs en ca 400 meter lång åsträcka som speglar de naturliga förutsättningarna för mindre kvarnar, troligen skvaltkvarnar. Spår av stenfundament och vattenrännor i åfåran. Sällsynta lämningar.

Aqua Kultur II. Olofströms kvarn och såg. Miljö. RAÄ Gustav Adolf 87. Hornån nr 7.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Industriminne Värdering:3 (1982).
Summa	25	

Mindre vattenkvarn med bevarad byggnad samt spånhyvel och äldre kross. Byggnad och miljö utvärderad 1982 som bevarandevärd industriminne, värdering: 3. Byggnad, fördämning, vattenränna m.m. är idag i förfall. Genuin anläggning i oexploaterad miljö, en av få kvarvarande kvarn/såganläggningar bland inventerade Vätterbäckar. I behov av underhåll. Bör dokumenteras. Den enda av sitt slag längs Hornån.

Aqua Kultur III. Hallefors. Småindustriområde (lämningar). RAÄ Gustav Adolf 81. Hornån nr 8.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	13	

Småindustriområde. Hallefors. Lämningar. Såg och kvarn samt uppgift om smedja samt vagnmakeri. På platsen har också ett elkraftverk funnits. Två vattenhjul drev verksamheten under 1900-talet. Dammvall påbyggd med natursten mellan två naturliga berghällar. Kulturhistorisk intressant miljö.

Aqua Kultur IV. Källebacken. F.d. Laggkärlsfabrik. Kraftstation. Industrimiljö. (Byggnader och lämningar) RAÄ Gustav Adolf 90,89, Hornån nr 11.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Laggkärlsfabriken Industriminne Värdering:2 (1982) Kulturhistorisk värdefull fabriksanläggning, klass 2 (1998) RAÄ Gustav Adolf 89 Bevakningsobjekt
Summa	20	

Källebacken. Kontinuitet av industriverksamhet, hammarsmedja och kvarndrift från tidigt 1700-tal (troligen äldre), senare sågindustri och laggkärlstillverkning samt elkraftsutvinning med kraftstation. Kulturhistoriskt värdefulla industribyggnader f.d. laggkärlsfabrik. 2/klass 2 (laggkärlsfabrikens industrimiljö) och värdering 3 (Källebackens kraftstation). Källebacken representerar Hornåns bäst bevarade vattenkraftsdrivna komplexa industrimiljö. Idag är verksamheterna nedlagda.

Bevakningsobjekt avser eventuell förekomst av under mark dolda kulturlager eller lämningar från hammarsmidesverksamhet och kvarndrift belagd från tidigt 1700-tal men troligen med rötter i 1600-tal (RAÄ Gustav Adolf 89). Vidtagna fiskevårdsåtgärder har medfört ut-

rivning av laggkärlsfabrikens övre damm. Under 2012 har ytterligare fiskevårdsåtgärder vidtagits inom området.

Aqua Kultur V. Källebacken. Stenbalksbro. Hornån 12.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	28	

Välbevarad stenbalksbro. Gamla landsvägen.

Aqua Kultur VI. Källebacken. Kraftstation. Hornån nr 14.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Kraftstation Industriminne Värdering:3 (1982).
Summa	21	

Källebackens kraftstation, anlagd omkring 1930 för drift av sågverk. Ersatte en tidigare turbin som med linkraft drev sågverk. Källebackens kraftstation är ej i bruk, men har maskineriet bevarat som består av två enhjuliga Francisturbiner. Tillhörande intagsdamm för drivvatten utriven 2012 för fiskevårdsåtgärder. Industriminne.

Aqua Kultur VII. Laxfiskeplats (lämning). RAÄ Gustav Adolf 71. Hornån nr 19.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	5	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Fast fornlämning
Summa	22	

Historisk laxfiskeplats. Lång kontinuitet av fiske.
Kulturhistorisk värdefull miljö.

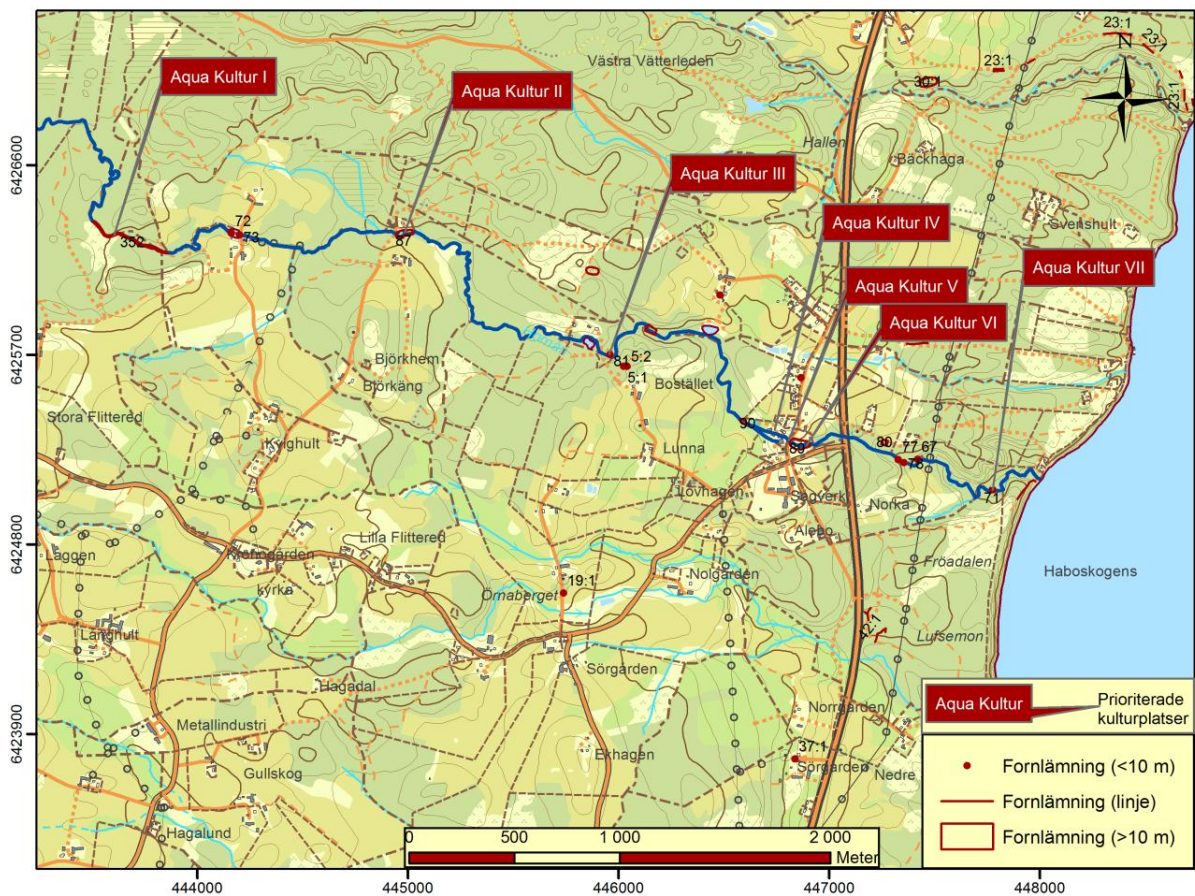
31.2 Sammanfattande analys

Mångfald av utvinning av vattenkraft från skvaltkvarnarnas småskalighet i till synes oexploaterad åsträcka till genuina bevarade industrimiljöer – Olofströms såg- och snickerifabrik samt Källebacken – centrum för vattenkraftsutnyttjande under minst 300 år med betydande industriverksamhet, som äldst hammarsmide och kvarndrift 1600–1700-tal, senare sågverksamhet och laggkärlstillverkning med bevarade industribyggnader samt kraftstation. Åmynningen i Vättern har genom tiderna erbjudit ett rikt laxiske. Starbäcks laxfiskeplats speglar lång tradition av laxfiske, belagd från 1500-talet.

31.3 Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag av komplex karaktär, vilket medför bedömningar utifrån två olika kategorier: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar och miljöer. / Typvattendrag med komplex struktur av lämningar.

31.4 Karta Hornån. Prioriterad kultur.

Karta utvisad prioriterad åsträcka samt utvärderade kulturplatser längs Hornån.

32. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Hornån

Hornån 1)

Fynd av tunnacklig yxa av grönsten på Honsjöns botten, nordvästra delen av sjön.

RAÄ Gustav Adolf 35:1. Lösfynd.
N:6427247 E:442120 (SWEREF 99 TM).

Hornån 2)

Fördämning vid Hornsjöns utlopp i Hornån.

N:6427152 E:442605 (SWEREF 99 TM).

Hornån 3)

400 meter lång forssträcka med kvarnplatser och lämningar i Hornån. Vid besiktning konstaterades tre halvcirkelformiga stenfundament och fyra rännor i Hornån. På storskifteskarta 1748-1751¹⁸⁹ finns fyra kvarnplatser med av allt att döma skvaltkvarnar markerade på kartan, i form av vattenhjul. Kvarnarna har tillhört Myrebo-Bössekärr; Kvighult; Gullskog; Långhult, samtliga belägna utmed åns södra sida. (Mölekullen står för ett avstyckat skogs-skifte från Mölekullen i Habo och inte för kvarnplats här).

Utvärderad miljö Aqua Kultur I.

Ny: RAÄ Habo 352. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6426247 E:443676 (SWEREF 99 TM).

Stenfundament, troligen lämningar efter skvaltkvarnar och vattenhjulsrännor i Hornån. Foto från N.

¹⁸⁹ C

Hornån 4)

Kvarnplats. Kvarn ska enligt uppgift ha funnits i anslutning till Hornåns åfåra som nu är överdämd av damm.¹⁹⁰

Ny: RAÄ Gustav Adolf 72. Uppgift om.
N:6426284 E:444164 (SWEREF 99 TM).

Hornån 5)

Kvarnplats. skvaltkvarn, Myrebo-Bössekärr, förmodligen från 1700-talets senare del, ska ha funnits på plats för nuvarande fördämningsvall.¹⁹¹ Dammen tillkom då Myrebo kraftstation anlades år 1916.¹⁹²

Ny: RAÄ Gustav Adolf 73. Uppgift om.
N:6426273 E:444201 (SWEREF 99 TM).

Hornån 6)

Myrebo kraftstation. Anlagd 1916. Anläggningen försåg ett tiotal gårdar med likström för belysning. Likströmsgeneratoren byttes ut 1955 mot växelströmsgenerator. Kraftstationen lades ned 1965 efter ett turbinmissöde. Upprustad 1977, varvid tub och maskineri byttes. Förser gården med elkraft.

Bevarandevärt industriminne, värdering: 3 enligt Julihn & Spade.¹⁹³

N:6426245 E:444251 (SWEREF 99 TM).

Hornån 7)

Olofströms kvarn och stickhyvel (1900-tal), befintlig byggnad, rektangulärt grundplan, i två plan.¹⁹⁴ Raserad fördämningsmur i betong. Sågplats med rester efter sågverk, klinga, stickhyvel samt balanshjul av natursten. Kullager och lagerhus. Intressant industrihistoria på platsen. Hit kom bönderna för att hyvla takstickor. Industrimiljön med byggnadsbestånd är klassificerat som bevarandevärt industriminne; värdering 3 i Industriminnesinventering för Habo kommun.¹⁹⁵ Byggnaden och dess vattenanknutna lämningar är i förfall.

Ett litet elkraftverk finns i kvarnbyggnaden med 110 V ström. Övrig ström kom från Myrebo som levererade ström till flera gårdar i trakten.

Utvärderad miljö Aqua Kultur II.

RAÄ Gustav Adolf RAÄ 87. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6426276 E:444980 (SWEREF 99 TM).

¹⁹⁰ Muntlig uppgift från Samuel Karlsson, före ägaren till Myrebo gård.

¹⁹¹ Muntlig uppgift från Samuel Karlsson, tidigare ägare till Myrebo gård.

¹⁹² Julihn & Spade 1982, s. 80.

¹⁹³ Julihn & Spade 1982, s. 80.

¹⁹⁴ Julihn & Spade 1982, s. 52.

¹⁹⁵ Julihn & Spade 1982, s. 52.

Olofströms kvarn- och stickhyvel.

Hornån 8)

Hallefors. På platsen finns bl.a. dammvall påbyggd med natursten mellan två naturliga berghällar. Nedströms, ca 10 meter är spår av stengrunder och rester efter vattenhjul med lager av natursten. På axelns norra sida finns järnbeslag kvar från remskiva till elgeneratorm för belysning. Grund, 2 x 2 meter. Husgrund 8 x 6 meter omedelbart söder om befintligt hus. Verksamheter utöver såg ej med säkerhet fastställd. Inga övriga äldre byggnadslämningar är synliga. Uppgift om vagnshjulstillverkning och smedja. Två vattenhjul drev verksamheten under 1900-talet.¹⁹⁶ Utvärderad miljö Aqua Kultur III.

Anmärkning: Fiskevårdsåtgärder i form av omlöp har anlagts förbi fallet omkring år 2007.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 81. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6425703 E:445958 (SWEREF 99 TM).

Hallefors småindustriområde med en del mekaniska detaljer under snötäcket. Foto från NÖ.

¹⁹⁶ Muntlig uppgift av fastighetsägaren Ringqvist.

Hornån 9)

Kvarn. Ringborg. Inga lämningar efter kvarnbyggnaden men hjulbäck, dammfästen samt kvarnsten finns på platsen.

År 1736 i en skattevärdering anges att kvarnen på Rinborgs marker var av litet eller ringa värde då den inte kunde malas oftare än då överflödigt flod infaller.¹⁹⁷ På äldre kartmaterial från 1748–1751 finns en byggnad markerad (dock utan textförklaring) på Ringborgs äga vid ån och en väg markerad till vad som förmodligen avser kvarnen.¹⁹⁸ Markering för kvarn i form av ett vattenhjul samt kvarnväg finns också på konceptkarta till ekonomiska kartan 1877–1882.¹⁹⁹ Det kan vara möjligt att det också har funnits en såg i anslutning till något av vattenfallen.²⁰⁰

Ny: Gustav Adolf RAÄ 68. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6425824 E:446157 (SWEREF 99 TM).

Hornån 10)

Källeäckens övre damm (f.d.). Damm varifrån en ca 160 meter lång trätub har lett drivvattnen till kraftstation till laggkärlsfabriken. Dammvallen har under senare tid varit i bruk med hjälp av bristfällig dammlucka, men är nu utriven för fiskevårdsåtgärder. Trätub i dåligt skick, förfallen och nu till stora delar bortröjd.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 90. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6425370 E:446613 (SWEREF 99 TM).

Källeäckens f.d. övre damm. Hornåns strömfåra. Dammen numera utriven i samband med fiskevårdsåtgärder. Foto från SÖ.

Hornån 11)

Laggkärlsfabrik, Källeäckens laggkärlsfabrik, grundad 1920, avvecklad omkring år 2002. Nuvarande industrilokaler är uppförda 1938. Industrimiljön är klassificerad som värdefull

¹⁹⁷ Ringqvist 1959, s. 552.

¹⁹⁸ Habo sockenskog. Storskifte och delning 1748–1751. Akt 1a.

¹⁹⁹ Tumbäck, Häradsekonomiska kartan 1877–1882. RAK id J112-35-6.

²⁰⁰ Uppgifter från orsbor.

respektive bevarandevärd industrimiljö i Länsstyrelsens industriinventering 1998 (klass 2) och i Industriminnesinventering i Habo kommun, 1982 (värdering: 2).²⁰¹
 Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

N:6425302 E:446771 (SWEREF 99 TM).

Hornån 12)

Stenbalksbro. Välbyggd, välbevarad. Gamla landsvägen.
 Utvärderat objekt Aqua Kultur V.

N:6425293 E:446807 (SWEREF 99 TM).

Hornån 13)

Källebacken. Plats för tidigare hammarsmedja och kvarn/metallindustri/järnbruk. Karta 1711 utvisar verksamheterna på ömse sidor av gamla landsvägsbron över Hornån.²⁰² Byggnad och en vattenkanal också inritade på laga skifteskarta 1832 över Källebacken²⁰³ nordväst om landsvägsbron. Järnslaggen finns omedelbart nedströms kraftstationen. Åfåran är till stora delar stensludd längs en sträcka uppströms nuvarande landsvägsbro till kraftstationen. Till vilken epok detta hänger samman med är oklart.

Fiskevårdsåtgärder utförda år 2012 inom aktuellt fornlämningsområde.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 89. Bevakningsobjekt.

N:6425275 E:446858 (SWEREF 99 TM).

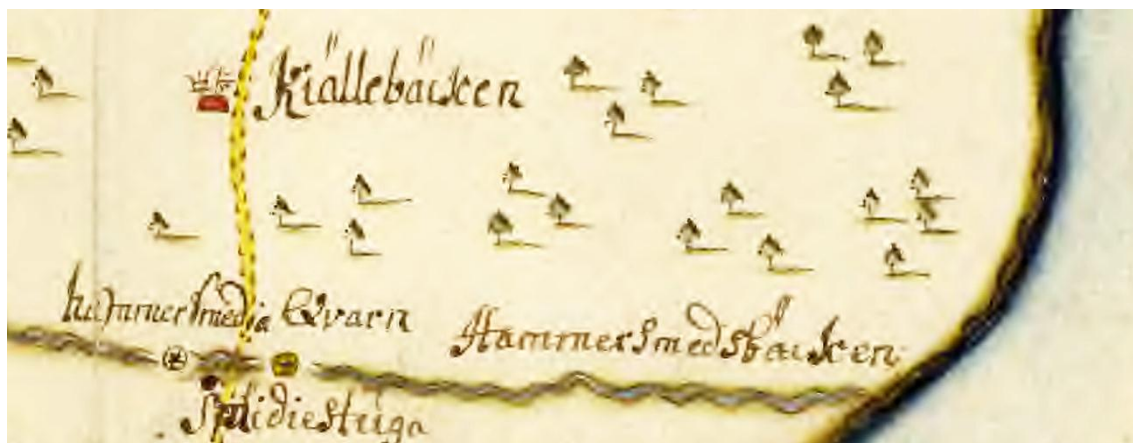

Utdrag ur Habo sockenkarta från 1711. Infälld pil visar hammarsmedja och kvarn utmed Hornån vid Källebacken. (Infälld N-pil).

²⁰¹ Julihn & Spade 1982, s. 38; Länsstyrelsen 1998, s. 174.

²⁰² Habo socken. Geografisk karta 1711. Akt P74-1:1.

²⁰³ Källebacken. Laga skifte 1832. Akt 16-gut- 5b. Nr 124 s. 20.

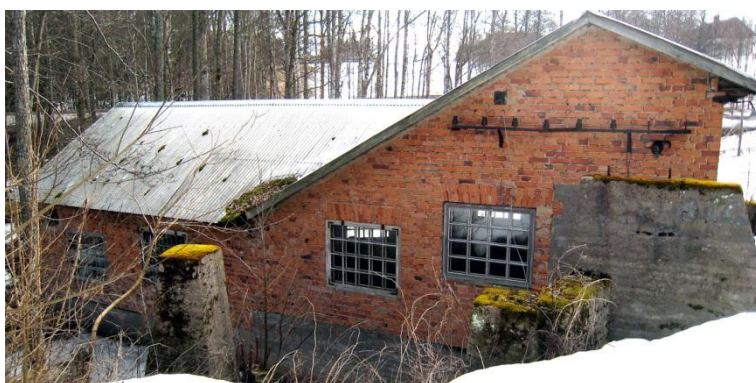
Källebäcken. Detalj av Habo sockenkarta från 1711. Hammarsmedja, Kvarn och Smedjestuga utmed Honrån, på kartan här benämnd "Hammarsmedsbäcken".

Hornån 14)

Kraftstation, Källebäcken. År 1930 byggdes ett nytt elkraftverk som ersatte ett äldre turbinhus. Den nya anläggningen byggdes omedelbart uppströms det gamla turbinhuset som revs. Distributionen såldes till Habo kraft AB vid mitten av 1950-talet. Kraftstationen lades ned i början av 1970-talet på grund av varierande vattenföring i ån. Driften har dock senare tagits upp, men är nu nedlagd. Kraftstationen är uppförd i tegel samt tillbyggd för en numera bortförd diselmotor. Drivvattnet har förts via en tub från en mindre intagsdamm med fördämning av betong uppströms. Utrivet 2012 för fiskevårdsåtgärder.

Kraftstationen utvärderad som bevarandevärd industriminne, värdering: 3 vid industriminnesinventering 1982.²⁰⁴ Utvärderat objekt Aqua Kultur VI.

N:6425271 E:446895 (SWEREF 99 TM).

Kraftstationen vid Källebäcken, Hornån. Uppförd omkring 1930. Foto från N.

²⁰⁴ Julihn & Spade 1982, s. 80 f.

Kraftstationen i Källebacken från omkring 1930-talet. Maskinhuset inrymmer två Francisturbiner.

Hornån 15)

Fiskdamm, sentida, f.d. grävd dammanläggning, numera torrlagd.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 80. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6425286 E:447262 (SWEREF 99 TM).

Övergivnen fiskdamm vid Hornån. Numera är den beväxt med lövsly.

Hornån 16)

Starbäcks såg. Otydliga lämningar. I området, utmed åns norra sida syns betonggrunder. Karta 1748–1751.²⁰⁵ En såg på Starbäck finns omnämnd redan 1688²⁰⁶, oklart om uppgiften avser denna sågplats. Såg och kvarn på denna plats finns dock markerade på karta storskifte från 1781–1791.²⁰⁷

Ny: RAÄ Gustav Adolf 77. Uppgift om
N:6425202 E:447329 (SWEREF 99 TM).

²⁰⁵ Storskifte och delning av Habo skog, 1748–1751. Akt 1 a No 11.

²⁰⁶ Ringqvist 1959, s. 421.

²⁰⁷ Hallefors. Storskifte 1781,1791. Akt 21 A, 16 a.

Hornån 17)

Kvarn, Starbäck.²⁰⁸ Kvarnsten ligger mitt i strömfåran. 15 meter uppströms är rest efter fördämningsmur. Kvarnbyggnaden fanns enligt uppgift kvar till mitten på 1950-talet.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 78. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6425187 E:447356 (SWEREF 99 TM).

Anm: Här sågs lekande öring 2007-10-17.

Spår efter Starbäckes kvarn i form av bland annat en kvarnsten i det gamla kvarnfallet. Foto från Ö.

Hornån 18)

Stenindustri. Täljstensbrott utmed Hornån. Brytning av skiffer pågick här från 1924 och några år framåt. Den brutna stenen användes i första hand av Ebbes Bruk i Huskvarna för tillverkning av täljstenskaminer. Brytningen upphörde på grund av att kvalitén blev för låg. Det gamla stenbrottet är numera till stora delar dolt i sly. En äldre övergiven transportväg leder ned till platsen. Platsen är skyltad av Habo och Gustav Adolf hembygdsförening.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 67. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6425204 E:447420 (SWEREF 99 TM).

Hornån 19)

Fiske, fångstplats. Plats med värdefull kulturhistoria och lång tradition av fiske. Fiske har bedrivits in i sent 1900-tal. Lämningar efter fast fiske finns bevarade i ån i form av en timmervall. Platsen markerad på Storskifteskarta 1781–1791²⁰⁹, dock utan textförklaring, men med en vall markerad över ån och en eventuell byggnad på södra sidan, motsvarande Starbäckes ägor. Denna plats kan motsvara den laxfiskeplats som omnämns i ett bytesbrev 1560

²⁰⁸ Hallefors. Storskifte 1781,1791, Akt 21 A, 16 a.

²⁰⁹ Hallefors. Storskifte (1781,1791). Akt 16 A. Gustav Adolf socken.

då Gustav Vasa byter till sig Starbäck med laxfiske av Peter Eriksson, borgare i Vadstena.²¹⁰ Vidare finns arkivaliska belägg då Nils Kagg säljer år 1670 sin hustrus frälsehemman Starbäck 1, hemman med fiske till Per Brahe.²¹¹ Utvärderat objekt Aqua Kultur VII.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 71. Fast fornlämning.
N:6425058 447934 (SWEREF 99 TM).

Laxfiskeplats i Hornån. Foto Leif Henriksson. Foto från V.

Hornån 20)

Hålväg, 120 m lång (N–S), omedelbart söder om Hornåns åmynning i Vättern. Vägen leder mot norr och mot åmynning.

RAÄ Gustav Adolf 40:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6425067 E:447934 (SWEREF 99 TM).

²¹⁰ Agertz, F-topo.

²¹¹ Ringqvist 1959, s. 442.

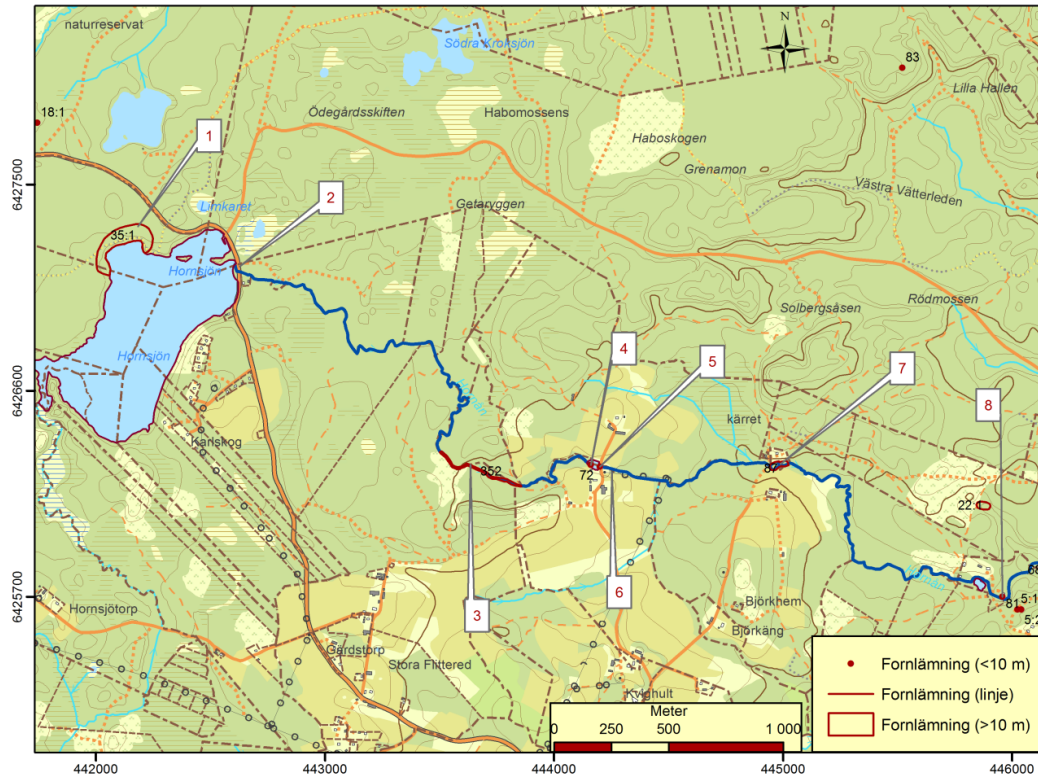
32.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Hornån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist ²¹² / Industrihist ²¹³ / Riksintrasse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt/ miljö
1	Fynd av tunnackig yxa av grönsten i Hornsjön	Gustav Adolf 35:1		Lösfynd		
2	Dammvall vid Hornsjöns utlopp					
3	Skvaltkvarnar, plats fört	Habo 352	X	Övrig kulturh. lämning		I
4	Kvarn	Gustav Adolf 72	X	Uppgift om		
5	Skvaltkvarn. Myrebo/Bössekärr	Gustav Adolf 73	X	Uppgift om		
6	Myrebo kraftstation				Industriminne Värdering 3 (1982)	
7	Kvarn och stickhyvel. Olofström	Gustav Adolf 87	X	Övrig kulturh. lämning	Industriminne Värdering 3 (1982)	II
8	Småind.omr. Hallefors. Såg, kvarn, vagnmakeri m.m.	Gustav Adolf 81	X	Övrig kulturh. lämning		III
9	Kvarn. Ringborg	Gustav Adolf 68	X	Övrig kulturh. lämning		
10	Källebackens övre damm/Utriven	Gustav Adolf 90	X	Övrig kulturh. lämning		IV
11	Laggkärlsfabrik				Industriminne Värdering 2 1982) Värdefull ind.miljö: Klass 2 (1998)	IV
12	Stenbalksbro					V
13	Hammarsmedja, kvarn	Gustav Adolf 89	X	Bevakningsobjekt		
14	Kraftstation. Källebacken				Industriminne Värdering:3 (1982)	VI
15	Fiskdodlingsdamm	Gustav Adolf 80	X	Övrig kulturh. lämning		
16	Kvarn. Starbäck	Gustav Adolf 78	X	Övrig kulturh. lämning		
17	Såg. Starbäck	Gustav Adolf 77	X	Uppgift om		
18	Stenbrott	Gustav Adolf 67	X	Övrig kulturh. lämning		
19	Fast fiske	Gustav Adolf 71	X	Fast fornlämning		VII
20	Hålväg	Gustav Adolf 40:1		Övrig kulturh. lämning		

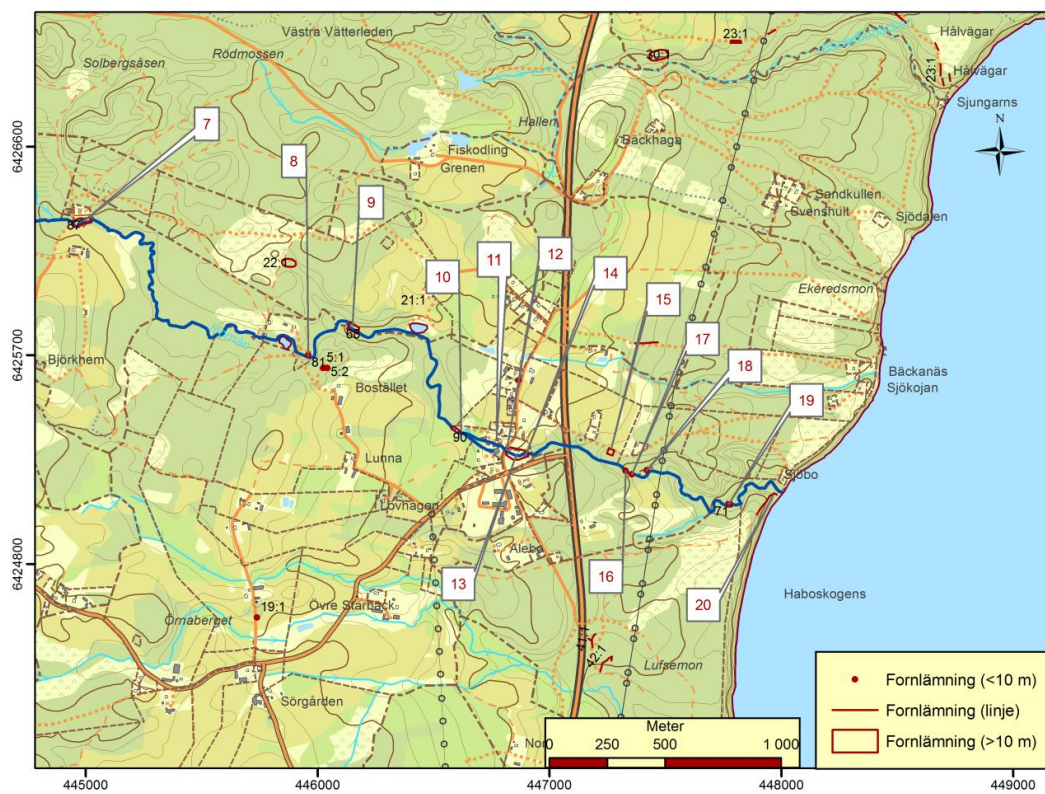
²¹² Länsstyrelsens inventering av kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län 1998: Klass 1: Kulturhistoriskt intressant miljö. Klass 2: Industrimiljö representativ för en branschs kontinuitet. Klass 3: Förändrad miljö /Förfall.

²¹³ Julihn & Spade 1982. Kategori/Värdering 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Klass 2: Industriminne med betydande värde. Klass 3: Bevarandevärdt industriminne.

32.2 Hornån. Karta över inventerade kulturplatser.

Inventerade kulturplatser längs Hornån.

Inventerade kulturplatser längs Hornån.

33. Referenser Hornån

33.1 Litteratur

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: en inventering utförd 1979, Kulturnämnden, Habo, 1982.

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län, Meddelande 1998:36, 1998.

Ringqvist, Karl, Habo: En sockens historia, 1959.

33.2 Kartor

33.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Källebacken. Laga skifte 1832. Akt 16-gut-5b.

Lantmäteristyrelsens arkiv

Habo sockenkarta 1711. Akt P 74-1:1.

Rikets allmänna kartverks arkiv

Tumbäck, Häradsekonomska kartan 1877-1882. RAK id J112-35-6.

33.2.2 Lantmäteriet, Jönköping

Haboskogen 1:2, Mölekullen. Laga skifte 1748-51. Akt 1 a.

Hallefors storskifte 1781,791. Akt 21 A, 16 a. Gustav Adolf socken.

33.3 Webbreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller www.fornsök.se

Vattenkartan www.viss.lst.se

Ortnamnsdatabasen Sofi www.sofic.se

33.4 Databas

Agertz, F-topo. Ortnamnsdatabas för Jönköpings län.

34. Knipån

Knipån i Gustav Adolf socken. Västra delen gränså till Habo socken, Habo kommun, Jönköpings län. Skala 1:50 000.

Knipån avrinner ur Knipesjön, 600 meter norr om Mullsjö tätort. Gränsen mellan Nykyrke och Habo socknar skär här i nordsydlig riktning genom sjön. Åns ursprungliga avrinningsområde är dock Furusjön. Knipesjön hade tidigare inget naturligt utlopp i sydöst vilket bl.a. framgår av Habo sockenkarta från år 1711. Ett senare utlopp härifrån har grävts för att leda vattnet söderut till Julared och via Furusjön öka vattenflödet för drift av Sättersfors masugn (1742).

Knipån är från Knipsjön 15,5 kilometer lång. Ån mynnar ut i Vättern i Gustav Adolf socken, ca 3 kilometer NÖ om Habo tätort, 1,8 kilometer ostnordost om Tumbäcks gård. Vid Kvarnekulla finns åns mest koncentrerade fallsträckor. Ån sänker sig här närmare 60 meter inom en knapp kilometer. Höjdskillnaden från Knipesjön (252 m ö h) (Furusjön ca 235 m ö h) till mynningen i Vättern (88,5 m ö h) är ca 163,5 meter. Avrinningsområdet är 53 km². Närmiljön domineras av skogsmark, främst lövskog samt mindre del åkermark.

Gränsen för huvudavrinningsområdena Göta älv och Motala Ström skär i nordsydlig riktning en halv kilometer väster om Knipesjön.²¹⁴

34.1 Kultur och industrihistoria längs Knipån

34.1.1 Namnet Knipån

Namnet Knipån som ånamn är sentida. Knipåns nedre åsträcka benämndes 1772 *Quarnekulla åen*, efter frälsehemmanet Kvarnekulla, Gustav Adolf socken.²¹⁵ Detta namn var i bruk så sent som 1928. Vid denna tid brukades inte namnet Knipån i dagligt tal. Knipesjön skrevs Knipsjön år 1928²¹⁶ efter gården Knipan belägen strax öster om sjön. På en geografisk karta från 1711 över Habo socken benämns här Knipesjön som *Slättsjön*.²¹⁷

34.1.2 Förhistoriska spår

Den förhistoriska bilden inom åns avrinningsområde speglas genom två gravar, från äldre järnålder- yngre bronsålder, ett röse tio meter i diameter och en rest sten som enligt uppgift har ingått i en domarring.²¹⁸ Gravarna ligger på drygt 40 meters inbördes avstånd. De är belägna strax norr om Furusjön, vid Stenbäcken, som är ett av biflödena till Knipån.

34.1.3 Industrier

Knipåns vattenkraft har utnyttjats till att driva många olika industriella verksamheter från medeltid fram in i 1900-talet. Åns vattenkraft har bidragit till en sällsynt rik och varierande industrihistorisk utveckling. Idag finns enstaka kvarstående industrimiljöer vars verksamheter sedan länge är avvecklade och vars byggnader i olika grad är bibehållna och i andra fall som rena ruinlämningar.

²¹⁴ Vattenkartan. <http://www.gis.lst.se/vattenkartan/htm/viewer.asp>

²¹⁵ Agertz, F-topo.

²¹⁶ Ortnamnsregistret Sofi.

²¹⁷ Habo sockenkarta 1711. Akt: P74-1:1

²¹⁸ RAÄ Habo 81:1-2.

34.1.3.1 KVARNAR

Ett knappt tiotal kvarnar speglar en tämligen omfattande kvarndrift med rötter i medeltid. Julareds kvarn och Nybrokvarn har delvis bevarat byggnadsbestånd, men båda är ombyggda till bostadshus. I dessa kvarnmiljöer är dammarna och dammfallen viktiga komponenter i kulturmiljön.

34.1.3.1.1 NYBROKVARN

Nybrokvarn.

Nybrokvarn och såg har rötter från mitten på 1700-talet.²¹⁹ Sågen fanns fram till åtminstone sekelskiftet 1900²²⁰ men är nu borta.²²¹ Kvarnbyggnaden är ombyggd till bostad sedan senare delen av 1960-talet. Vidare finns mjölnarbostad från 1866 samt en magasinbyggnad bevarade. Nybrokvarns kulturhistoriska betydelse lyfts idag fram av den väl samlade miljön med kvarnbyggnad och kvarndamm samt ett vårdat byggnadsbestånd.

34.1.3.1.2 JULAREDS KVARN

Julareds kvarn är ombyggd till bostadshus. Här fanns kvarn och såg etablerade på 1800-talet. Senare byggdes ett litet elkraftverk på 1920-talet. Kvarnen renoverades 1943. Fördämningmur av sten hör till de ursprungliga kvarn- och såganläggningarna. Fin kvarnmiljö med damm och dammfall. En nedre damm med fördämning av betong hör till en mindre fiskdamm.

²¹⁹ Uppgift från fastighetsägaren.

²²⁰ Häradsekonomiska kartan Mullsjö 1877.1882. Akt J112-34-10.

²²¹ Uppgifter från fastighetsägaren.

Julareds kvarn ombyggd till bostadshus med damm och dammfall. Fördämning av natursten.

34.1.3.1.3 DYKÄRRS KVARN OCH ELKRAFTVERK

Dykärrs kvarn finns belagd i dokument från 1700-talets senare del.²²² Kvarnen förstördes vid brand under senare tid. Kvar finns damm med fördämningsmur av natursten, kvarngrund och vattenhjulsränna. Dammen är självreglerande utan dammluckor. En såg har också funnits, men inga lämningar av den finns bevarade. Den har legat mittemot kvarnen norr om ån. Vidare ska en benkross ha funnits, den fördes dock till Gäbo såg- och snickerifabrik.²²³ På gården finns ett litet f.d. elektricitetsverk.

Dykärr. Kvarnlämning och dammfall.

²²² Uppgift från fastighetsägaren.

²²³ Julihn & Spade 1982, s. 29.

34.1.3.2 TRÄINDUSTRI

34.1.3.2.1 GÄBO SÅG- OCH SNICKERIFABRIK

Gäbo såg- och snickerifabrik anlades på 1880-talet utmed Knipån vars vattenkraft togs för drift av verksamheten. Sågverket övertogs av en ny ägare år 1930 som året därpå ersatte den gamla 50-åriga vattenhjuldrivna sågen med en ny ramsåg och bl.a. en femkutterhyvel som då försågs med motordrift. Som kraftkälla för hela anläggningen användes två turbiner och en diselmotor. Senare uppfördes lokaler för snickarverkstad som inrymdes i ett våningsplan ovanpå sågbyggnaden. Därtill uppfördes kvarn, vilken dock aldrig blev fullbordad. I källaren till kvarnen installerades en havrekvarn samt en benkross från Dykärrs kvarn. Under en kortare tid tillverkades här leksaker. Samtliga maskiner i snickeriverkstaden som bandsåg, rikthyvel, plan- och listhyvel samt bordfräs var remdrivna från en axelledning i taket. Verksamheten är sedan länge nedlagd. Byggnaderna är uppförda av trä, regelverk med faluröd panel, plåtbelagt tak, vitmålade småspröjsade fönster. Anläggningen har bedömts innehålla stora industrihistoriska värden vid industriminnesinventering i Habo kommun 1979 (1982), klass 3, och i länsstyrelsens rapport över kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län, klass 2.²²⁴ Gäbo såg- och snickerifabrik är den bäst genuint bevarade industrimiljön längs Knipån. Byggnaderna och dammen är i behov av underhåll. Stensatt fördämningsmur, påbyggt med betong. Betongen mycket dålig, fördämningsmuren delvis raserad. Inga möjligheter att reglera vattenmängden. Luckor saknas. Vattenrännan till industribyggnaden är ruttet. Vattnet har tagit nya vägar i södra delen av fördämningen. Dammen igenväxt.

Gäbo såg- och snickerifabrik.

²²⁴ Julihn & Spade 1982, s. 29; Länsstyrelsen 1998, s. 177. Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Klass 2: Betydande Industriminne: Klass 3: Industriminne.

34.1.3.3 ÖVRIGA SMÅSKALIGA INDUSTRIVERKSAMHETER

I Gäbo har det funnits ännu fler vattendrivna småindustrier utöver de ovan beskrivna. Utmed ån finns också ett småindustriområde med lämningar efter kvarn och enligt uppgift ska här funnits ett träddrageri och smedja från 1800-talets senare hälft och tidigt 1900-tal. Lämningarna representerar en imponerande vattendriven småskalig industrimiljö.²²⁵

34.1.3.4 JÄRNINDUSTRI

34.1.3.4.1 SÄTERSFORS MASUGN

Koncession för Sättersfors masugn erhöles år 1742. Anläggningen förlades utmed Knipån på Svenshults ägor i Habo socken. En stångjärnshammare anlades på Sörarps ägor (senare Ryfors) i Sandhems socken. Masugnen var uppförd år 1745. Den förlades utmed åns södra sida strax nedströms dammen. Malm planerades tas från det s.k. Järnberget i Sandhems socken samt sjömalin ur Knipesjön, Furusjön, Hornsjön och Sjörydssjön. Kol togs från skogarna lokalt. Lämningar efter kolmilor finns i området norr om Furusjö söder om Melandammen till Sättersfors.²²⁶ Malm hämtades dock mestadels från Taberg på grund av den bättre kvaliteten i malmråvaran. Tackjärn hämtades bl.a. från Bergslagen och fördes till Domsand vid Domneån där bruket hade en järnbod.²²⁷ På platsen har två stångjärnshammare legat. På grund av otillräcklig vattentillgång flyttades år 1798 masugnen till Ryfors bruk. År 1830 anlades istället ett smidesverk med kopparhammare under namnet Setterfors som 1834 såldes till Ryfors. Under början av 1900-talet bortarrenderades området till smidesverksamhet. Inga byggnadslämningar finns bevarade. Damm och dammvall ingår i kulturmiljön.²²⁸ I marken är rikligt med slagg. Helt ny fördämningsmur anlagd efter att den gamla brast 2007.

Utbyggd vattenkraft från Knipesjön (se översiktskarta). Uppströms ån finns masugnsslagg från masugnen som vägfyllnad samt lämningar efter kolning till masugnen.

Gamla dammfallet vid Sättersfors innan det brast.

²²⁵ RAÄ Gustav Adolf 79.

²²⁶ RAÄ Fornsök.

²²⁷ Ringqvist 1959, s. 422 ff.

²²⁸ RAÄ Habo 107:1.

34.1.3.5 KVARNEKULLA - VATTENKRAFT OCH PIONJÄRANDA FÖDER INDUSTRI

Få platser har en så rik och varierad industrihistoria som Kvarnekulla (historiskt under Tumbäcks säteri), Gustav Adolf socken. Här vid Knipåns mest koncentrerade fallsträcka, har åns vattenkraft givit upphov till en mängd småindustrier som växte och blev betydelsefulla för bygden och som även kom att utmärkas både nationellt och internationellt. Delar av industribyggnader från Habo Trämassefabrik uppförda efter en brand år 1916 finns kvar, annars är industribyggnaderna borta, men platsen bär på ett sällsynt rikt ”immateriellt” industrihistoriskt kulturarv.

34.1.3.5.1 KVARNVERKSAMHET

Namnet Kvarnekulla antyder kvarnverksamhet och här nyttjades vattenkraften tidigt just för kvarndrift, alltsedan medeltiden. Äldsta uppgiften om kvarn i Tumbo, troligen avseende Kvarnekulla härrör från 1399.²²⁹ På en uppmättningskarta över Tumbäck daterad 1686 redovisas markerna under Tumbäck och Kvarnekulla. På kartan finns inprickat kvarn och mjölnarstuga markerade samt en såg.²³⁰ På karta 1787 med förrättningsprotokoll står ”Qvarnekulla Enbladiga Såg kvarn”. Kvarnen omnämns som en tullkvarn med två par stenaar. Därtill hör en liten bergbacke där mjölnarens hus finns uppfört samt en liten kålgård *uti Smebagen*.²³¹ Smebagen är ett större skifte söder om ån ”med sand och stenbunden och tuvig mark med behjälpligt bete” enligt lantmätarens notering på kartan.

Kartutsnitt av karta från 1686 angående ägomätning av Tumbäck nr 1. Kartan visar östra delen av Knipån till mynningen i Vättern. Den infällda pilen visar kvarn, såg och mjölnarstuga vid Kvarnekulla.

²²⁹ Ringqvist 1959, s. 419.

²³⁰ Tumbäck. Geometrisk avmätning 1686. Akt: P68-52:1; Tumbäck nr 1. Ägomätning 1786. Akt: P68-52:2; RAÄ Gustav Adolf 91.

²³¹ Tumbäck 1787. Akt:16-gut-14a.

Den senaste kvarnen uppfördes någon gång efter 1916, den drevs med el. Kvarnen uppges i bokverket Svenska kvarnar ha varit utrustad med två par stenar.²³² Under 1800-talet ska f.ö. en väderkvarn ha uppförts och varit i bruk en kortare tid vid Tumbäck/Kvarnekulla.²³³

34.1.3.5.2 METALL- OCH VERKSTADSINDUSTRI

Under 1800-talets senare hälft utvecklades en mångfald av industrier vid Kvarnekulla. Här drevs en trådrullsfabrik och en vagnsfabrik. Vidare tillverkades satsmaskin för tändsticks-tillverkning. C Gustafsson från Tumbäck utarbetade en unik nykonstruktion av en maskin för spikfabrikation som ställdes ut vid världsutställningen i London 1862 och beskrivs som ”Den förnämsta af de många olika maskiner som blifvit uppfunna för tillverkning av spik”.²³⁴ År 1882 startade ett ullspinneri vid Kvarnekulla som f.ö. lade grunden till Habo ullspinneri. Spinneriet flyttades tre år senare till Habo vid Hökesån.

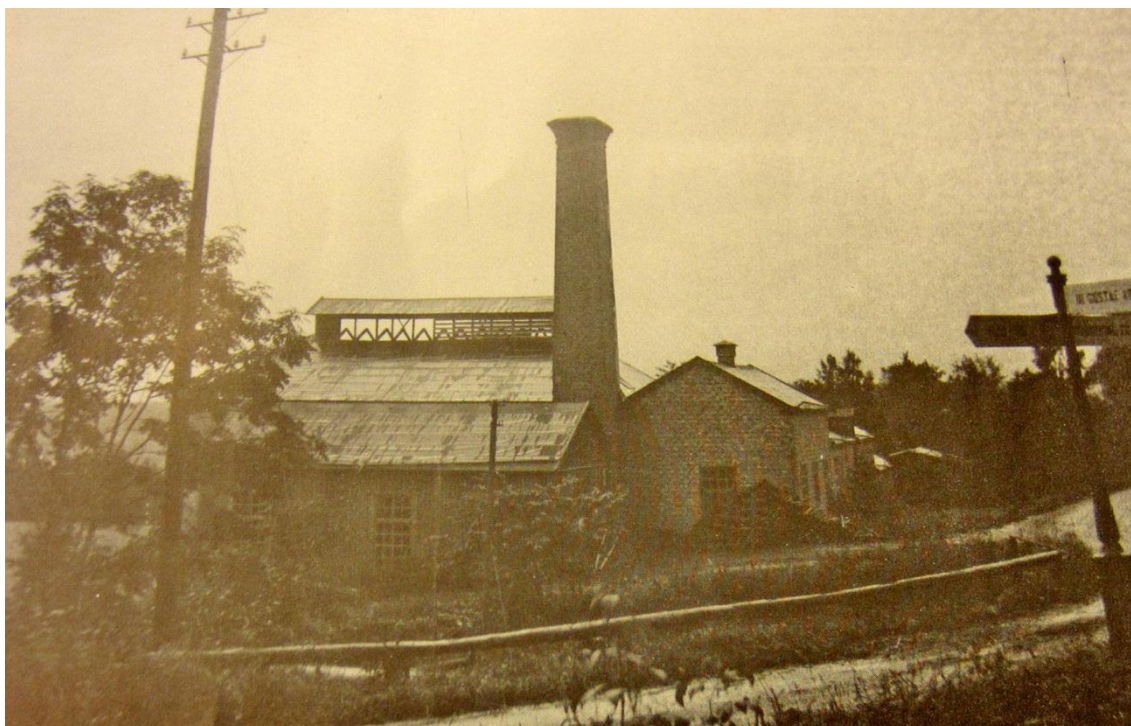
Damm vid fallnacken vid Kvarnekulla. I bakgrunden skymtar den kvarvarande industribyggnaden till Habo Trämassefabrik. Delar av byggnaderna återuppfördes efter en brand 1916. Foto från V.

²³² Julihn & Spade 1982, s. 40.

²³³ Ringqvist 1959, s. 427.

²³⁴ Julihn & Spade 1982, s.39 med vidare hänvisning till Uppfinningarnas Bok 1873-1875.

34.1.3.5.3 HABO TRÄMASSEFABRIK

Habo f.d. Trämassefabrik. Arkivbild från Habo släktforskarförening.

Sveriges fjärde i ordningen sulfitfabrik, Habo sulfitfabrik, anlades vid Kvarnekulla år 1884, lokaliserad till Knipån, med såg- och kvarnplats med tillgång till vattenkraft. Sulfitfabriken byggdes av ingenjören och agronomen Sanfrid Berglund.²³⁵ Fabriksanläggningen kom att bestå av ett drygt tiotal byggnader. Anläggningen finns utförligt beskriven av Julihn & Spade i deras rapport om Industriminnen över Habo kommun. Produktionen startade 1885 med en roterande kokare med en kapacitet på 1 ½ ton massa per kok. Senare installerades flera kokare. I fabriken framställdes omkring 1200–1500 ton lättblekt cellulosa per år, huvudsakligen för export. Under 1910-talet fanns 30 anställda. Som kraftkälla för drift av verksamheten användes vattenhjul och vattenturbin, kompletterat med bl.a. ångmaskin. Fabriken brann vid flera tillfällen, redan på hösten 1885, samma år som produktionen startade och därefter åren 1913 och 1916. Anläggningen återuppfördes och moderniserades bl.a. år 1903 och givetvis efter branden 1913. Efter branden 1916 avvecklades dock verksamheten och utrustningen skrotades, bl.a. dess massakokare. Av försäkringsskäl återuppfördes vissa av byggnaderna och en begagnad sulfitkokare, tillverkad på 1880-talet, av samma typ som de ursprungliga, införskaffades och installerades. Kokaren togs dock aldrig i bruk. Idag återstår delar av kokeribyggnaden från tiden före branden 1916, den inrymmer den unika sulfitkokaren, samt delar av återuppbyggda lokaler efter branden. En långa för syraberedningen som efter fabriken nedläggning användes som kvarnhus finns idag också bevarad.

²³⁵ Berglund köpte 1893 Ohs Bruk och anlade där sulfitfabrik, sågverk, mejeri, kvarn samt kraftverk.

Sulfitkokare, troligen tillverkad på 1880-talet, finns inrymd i f.d. Habo Trämassfabrik. Kokaren är en tolv meter lång cigarformad behållare, sammansatt av hopnitade järnplåtar med gjutna ändstycken, horisontellt upplagd med tappar i lagringar på plintar. Kokaren är en unik apparatur, förmodligen den enda i sitt slag, bevarad i landet; ett viktigt och värdefullt teknik- och industrihistoriskt minne som belyser den svenska massaindustrins äldsta epok.

Massakokaren från sulfitillverkningens pionjärtid bedömdes av Julihn & Spade ha ett ”betydande teknikhistoriskt värde”, värdering: 2.²³⁶ Den har även av Länsstyrelsen utvärderats som kulturhistoriskt värdefull, klass 2.²³⁷ Även representanter för Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningens Industrihistoriska utskott samt Sveriges Tekniska Museum påtalade i ett utlåtande från 1988 det höga industrihistoriska värdet av den unika kokaren och att den bevaras och visas i befintlig lokal.²³⁸

Någon motsvarande apparatur förefaller enligt skrivelserna från 1988 inte finnas bevarad i Sverige. - Kokaren är unik och måste bevaras. Den bevaras bäst i sin ursprungliga miljö, dvs. i den byggnad den inryms idag. Tidigare har funnits planer på att i de gamla industrilokalerna bygga upp ett industrihistoriskt museum. Arbetet påbörjades, men blev aldrig slutfört. Förhoppningsvis kommer det att med starka krafter förverkligas i framtiden. Här finns goda förutsättningar med befintlig industrilokal, unik massakokare och vattenkraften inpå knutarna för ett industrihistoriskt museum som skildrar såväl Knipåns som andra Vätterbäckars industrihistoria.

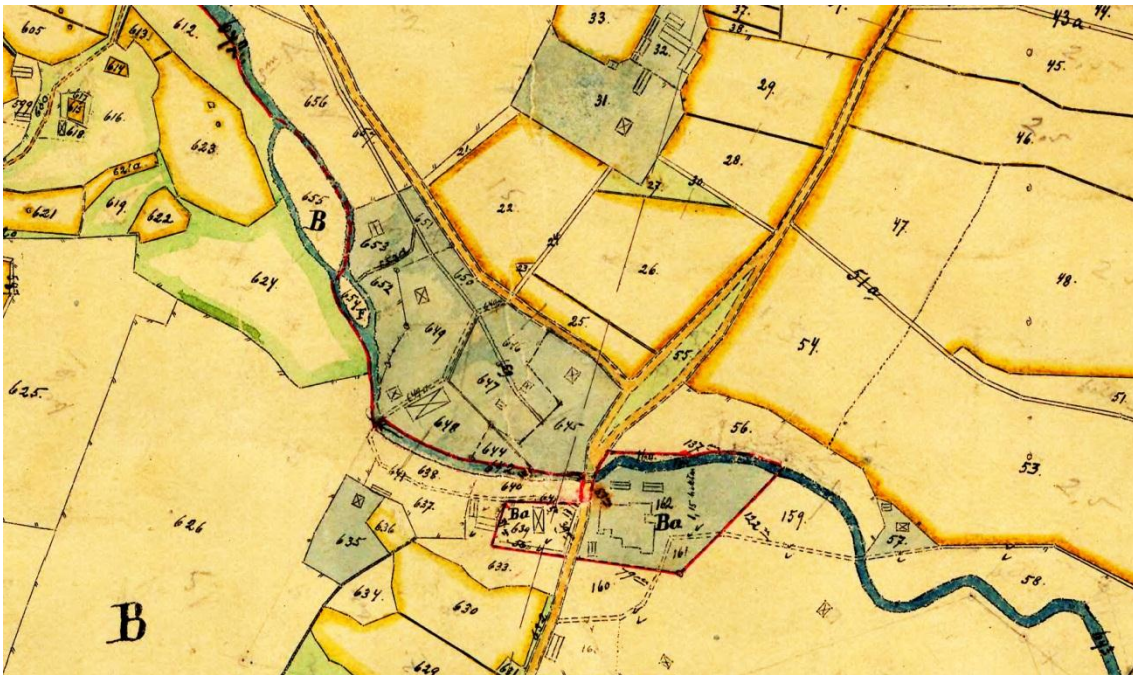
²³⁶ Julihn & Spade 1982, s. 40,105.

²³⁷ Länsstyrelsen 1998, s. 174.

²³⁸ Utlåtande av Sixten Olof Regestad för Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningens Industrihistoriska utskott samt Helene Sjunesson, Sveriges Tekniska Museum. Handlingar i Västergötlands museum, Skara, dnr 645/88.

Gamla Skårhultsdammen. Härifrån leddes drivvatten till kraftstationen vid Kvarnekulla (1921-1989) som blev ursprunget till Habo Kraft AB. Skårhultsdammen är numera ombyggd för fiskevårdsåtgärder. Foto från NV.

Utsnitt ur laga skifteskarta Tumbäck, 1915²³⁹ visar avsöndrad tomt till Kvarnekulla trämassfabrik (Ba) söder om ån, på ömse sidor av gamla landsvägen. På norra sida av ån, blåfärgat område mellan ån och söder om vägen finns i terrängen industrilämningar i form av husgrunder diken m.m.

Ett mindre elkraftverk anlades vid ån för drift av sulfittfabriken. Fabriken utnyttjade då endast nedre delen av Knipåns fall. År 1921 anlades Kvarnekulla/Tumbäcks kraftstation vid Kvarnekulla, med koncession till Habo, Bankeryd och Labbarp. Händelsen betraktas som ursprunget till Habo kraft.²⁴⁰ Vattenkraftsanläggningen byggdes nu ut och tog i anspråk en närmare kilometerlång fallsträcka av Knipån som här sänker sig drygt 40 meter från vattensmagasinet i Skårhultsdammen. Kvarnekulla kraftstation bedömdes vid industriinvente-

²³⁹ Tumbäck. Laga skifte 1915. Akt 16-gut-220

²⁴⁰ Julihn & Spade 1982, s. 81.

ringen 1982 som bevarandevärt industriminne, värdering: 3.²⁴¹ År 1989 upphörde elproduktionen och år 1997 revs anläggningen.

Utmed ån finns resterna av någon fördämningsmur och del av vattenhjulsränna till kvarn, numera kraftigt raserade. På åns södra sida är en byggnad i tegel som bl.a. inrymmer massakokaren. Här förbi passerade den gamla landsvägen. I området finns också grunder av olika slag.²⁴²

34.1.4 Fiske

Knipån har erbjudit ett betydande fiske av laxöring nedströms åns branta fallsträcka efter Kvarnekulla. Senast ägdes där ett fast fiske av Skaraborgs läns hushållningssällskap.²⁴³ På karta från 1787²⁴⁴ finns ca 300 meter uppströms åmynningen ritat två konstruktioner i ån på ca 50 meters inbördes avstånd som troligen är fasta fiskeplatser. Notfiske, kronofiske, har bedrivits utanför åmynningen i Vättern.²⁴⁵

²⁴¹ Julihn & Spade 1982, s. 81.

²⁴² RAÄ Gustav Adolf 75.

²⁴³ RAÄ Gustav Adolf 70.

²⁴⁴ Tumböcks säteri. Karta 1787. Akt 16-gut-14a.

²⁴⁵ RAÄ Gustav Adolf 76.

35. Utvärdering och karaktärisering

35.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Julareds kvarn. Kvarnmiljö. Knipån nr 2,3.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	2	Privat tomtmark
Upplevelsevärde	2	
Speciella förhållanden		
Summa	20	

Julareds kvarn. Kvarnbyggnad från mitten på 1800-talet, ombyggd till bostad. Tidigare fanns här även såg samt en mindre kraftstation med transmission. Två dammar, varav huvuddammen är i gott skick liksom den mindre nedströms. Damm och dammfall representerar betydande kulturvärde i miljön. Privatägd, privat gårdstomt.

Aqua Kultur II. Sättersfors masugn (miljö). RAÄ Habo 107:1. Knipån nr 7.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		Bevakningsobjekt
Summa	18	

Sättersfors masugn/Ryfors Järnbruk, anlagt 1745, flyttades till Ryfors bruk 1798. Få synliga lämningar. I området och i ån är rikligt med slagg. Ny damm anlades 2008 efter att den gamla fördämningen brustit. Området omschaktat. Dammen har trots ny fördämning i betong ett högt kulturhistoriskt värde som den enda bevarade och synliga anläggningen som kan förknippas till epoken Sättersfors masugn.

Aqua Kultur III. Nybrokvarn. Miljö. Knipån nr 9.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	2	Privat tomtmark
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	24	

Nybrokvarn. Kvarnbyggnad ombyggd till bostadshus. Samlad miljö av f.d. kvarn, mjölnarstuga, ekonomibyggnader, damm, dammfall. Tidigare fanns även såg. Belagd från 1700-talets mitt. Välbevarad och sammanhållen miljö. Privatägd.

Aqua Kultur IV. Småindustriområde (lämningar). RAÄ Gustav Adolf 79. Knipån nr 10.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	5	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	23	

Småindustriområde, Gäbo. Lämningar efter kvarn, kraftstation och småskaliga verksamheter som enligt uppgift har utgjorts av smedja och tråddrageri. I området finns en rad lämningar av grunder, fördämningar och kanaler, systematiskt anpassade till terrängförhållandena. Allt i ruin, men ändå en imponerande kulturmiljö med pedagogiska värden.

Aqua Kultur V. Gäbo såg. Miljö. Knipån nr 11.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Industriminne. Värdering:2 (1982).Industrihistorisk miljö. Klass 2 (1998)
Summa	30	

Gäbo såg, 1880. Senare tillbyggt snickeri och kvarn. I kvarnbyggnadens undervåning, anlades havrekvarn och benkross. Leksaker i trä tillverkades under en kort period. Samtliga maskiner remdrivna med axelledning. I fristående tegelbyggnad inrymdes tändkulemotor och lokomobil. Senare drevs anläggningen med två turbiner och en diselmotor. Utvärderad som bevarandevärd industrimiljö; värdering: 3 av Julihn & Spade och 1998 som kulturhistoriskt värdefull industrimiljö, klass 2 av Länsstyrelsen i Jönköpings län. Anläggningen; såväl byggnad som tillhörande vattenkraftsanläggningar och fördämning är idag i behov av underhåll.²⁴⁶

Aqua Kultur VI. Dykärrs kvarn (lämning). RAÄ Gustav Adolf 82. Knipån nr 12,13.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	Privat tomtmark
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	19	

Dyklärrs kvarn, belagd från mitten av 1700-talet. Lämnings med kvarngrund och vattenhjulsränna, Även såg har här funnits, idag borta. En benkross härifrån fördes till Gäbo såg. Självreglerande damm med dammfall av natursten bevarade. Intill kvarnlämningen är ett äldre f.d. mindre elkraftverk. Damm och dammfall har ett betydande miljöskapande värde tillsammans med kvarnlämning och elkraftanläggningen, ett av få kvarvarande exemplen på de en gång så vanliga gårdskraftverken.

Området ingår i privat gårdstomt med bostadshus.

Aqua Kultur VII. Kvarnekulla f.d. industriområde (lämningar). RAÄ Gustav Adolf 75, 96. Knipån nr 15, 20.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	15	

Industrilämningar i form av kvarnlämning, kraftstation, husgrunder, grävda vattendiken m.m. Kraftigt överväxta av sly.

²⁴⁶ Julihn & Spade 1982, s. 29; Länsstyrelsen 1989, s. 177.

Aqua Kultur VIII. Kvarnekulla. Två nivådammar. RAÄ Gustav Adolf 74. Knipån nr 16.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	23	

Två nivådammar med fördämningsmurar av tuktad natursten, raserade i åfåran. Självreglerande. Dammarna är symboler för centrum för vattenkraftsutnyttjandet för industrietableringar i Kvarnekulla.

Aqua Kultur IX. Kvarnekulla. Stenvalvsbro. Gustav Adolf 26:1. Knipån nr 17.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Fast fornlämning
Summa	32	

Stenvalvsbro över Knipån. Häröver passerade gamla landsvägen Jönköping-Hjo. Kulturhistorisk värdefull.

Aqua Kultur X. Kvarnekulla. F.d. industriområde. Industribyggnad Habo Trämassfabrik med sulfittkokare (miljö). Knipån nr 19.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Massakokare av betydande industrihistoriskt värde. Industriminne Värdering: 2 (1982). Kulturhistoriskt värdefullt industriminne. Klass 2 (1998).
Summa	33	

Få platser har en så rik och varierad industrihistoria som Kvarnekulla. Knipåns mest koncentrerade fallsträcka har gett upphov till en mängd småskaliga industrier under minst femhundra år. Tidigast är medeltida kvarnverksamhet (1399) och utifrån historiska kartor känd från 1686, då även såg. Under 1700-talet finns troligen också en smedja i området. Under 1800-talet togs vattenkraften i bruk till en rad olika industriverksamheter som metall-, verkstads-, och ullindustri som lade grunden för framtida större etableringar i bygden; bl.a. Habo Ullspinneri. År 1884 anlades här också Habo Trämassefabrik, den fjärde sulfittfabriken i Sverige. År 1921 anlades Kvarnekulla/Tumbäcks kraftstation som sägs vara ursprunget för Habo Kraft AB. Idag återstår en del fabriksbyggnader efter sulfittfabriken och en unikt bevarad massakokare från sulfittillverkningens pionjärtid, bedömd vid industriminnesinventering 1982 och 1998 som industrihistoriskt värdefull, klass 2.²⁴⁷ (Idag torde den uppgraderas till klass 1). Enstaka synliga grunder och murar, dammar med raserade fördämningsmurar, kanaler och vattentub minner om det forna industricentrat vid Kvarnekulla. Kan på goda grunder utvecklas till ett industrihistoriskt museum.

35.2 Sammanfattande analys

Knipåns vattenkraft har skapat förutsättningar för ett sällan skådat spektra av industriverksamheter speglat i kvarndrift, sågverk och snickeri med dammar och dammfäll till större projekt som etablerandet av Sättersfors masugn med därtill omfattande vattenåtgärder med ny avrinning från Knipesjön. Vid Kvarnekulla, där ån bildar en lång forssträcka, anlades kvarn under medeltid, senare såg (1600-tal) och under 1800-talet etablerades en rad olika industriverksamheter. Här anlades landets (troligen) fjärde sulfittfabrik och här lades grunden för Habo Ullspinneri och Habo Kraft AB. Rikt laxfiske vid åmynningen.

Mycket är skattat åt förgängelsen. De återstående miljöerna har betydande kulturvärden som minnen av Knipåns rika industrihistoria.

35.3 Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag med komplex struktur och med olika tidsdjup i vattenkraftsutnyttjande vilket medför bedömningar utifrån två olika kategorier: Typvattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar och miljöer. / Typvattendrag med komplex struktur av lämningar.

35.4 Åtgärd

Knipån från Knipesjön till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefullt åsträcka.

- Bevarande och utvecklande av industrimiljön vid Kvarnekulla med f.d. Habo Trämassefabrik.
- Handlingsplan och dokumentation av Gäbo såg- och snickerifabrik.

²⁴⁷ Julihn & Spade 1982, s. 34 ff., s. 81; Länsstyrelsen 1989, s. 174 f.

35.5 Karta Knipån. Prioriterad kultur.

Knipån. Prioriterade och utvärderade kulturplatser samt kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

36. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Knipån

Knipån 1)

Reglering av Knipåns vattenled från Knipesjön till Sättersfors. Knipesjön hade tidigare inget naturligt utlopp i sydöst vilket bl.a. framgår av Habo sockenkarta från år 1711. Ett senare utlopp härifrån har grävts för att leda vattnet söderut till Julared och via Furusjön därmed öka vattenflödet för drift av Sättersfors masugn.

N:6422304 E:435815 (SWEREF 99 TM) Generell position.

Knipån 2)

Julared 1:1. Fördämning. Uppförd av natursten, tio meter lång, tre meter hög, påbyggd med betong. Nedströms, ca 30 meter har funnits smedja.²⁴⁸ Vid besiktning syntes inga spår efter smedjan. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.

N:6421399 E:436814 (SWEREF 99 TM).

Knipån 3)

Julareds kvarn, övre, 1:5. Kvarn, kraftstation och såg. Damm. Symbol för kvarn och såg markerad på häradsekonomiska kartan 1878–1882.²⁴⁹ Befintlig kvarnbyggnad med vattenkraft från 1800- talets mitt, kallmurad grund. Fördämning av tuktad sten och jord, typ skalmur. Längd: 25 meter (N-S), bredd: 4 meter, höjd: 2,5 meter. På norra sidan plats för såg. Mindre fördämning nedströms. Kvarnen tillbyggdes med såg och renoverades 1943 av fadern till Harry Cedervall.²⁵⁰ Kraftstation med transmission fanns här 1945.

Kvarnsten placerad vid garageinfart. Vattenhållningen vid Julared 1:5 hölls samman med Sättersfors bruk. Väl bibehållen kvarnmiljö, om än förändrad kvarnbyggnad. Utvärderad miljö Aqua Kultur I.

N:6421274 E:436939 (SWEREF 99 TM).

²⁴⁸ Muntlig uppgift från markägare och lokalboende.

²⁴⁹ Sved, Brandstorp 90. Häradsekonomiska kartan 1877-1882, Sved,

²⁵⁰ Muntlig uppgift från fastighetsägaren.

Julareds kvarn, ombyggd till bostadshus. Foto från SÖ.

Knipån 4)

Fyndplats för flinta vid Furusjöns utlopp i Knipån.

RAÄ Habo 142:1. Bevakningsobjekt.
N:6421820 E:438269 (SWEREF 99 TM).

Knipån 5)

Depåfynd av fem bergartsyxor.

RAÄ Habo 127:1. Uppgift om.
N: 6421718 E:438390 (SWEREF 99 TM).

Knipån 6)

Slaggförekomst vid åns södra sida. Utfyllnadsslagg som troligen härrör från Sättersfors masugn. Område med slagg 130 x 7–50 meter (Ö–V). I den västra delen bildar slaggen en dammvall/vägbank ca 75 meter lång (Ö–V) 7–15 meter bred och intill 0,6 meter hög.

RAÄ Habo 443. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6422015 E:439102 (SWEREF 99 TM).

Knipån 7)

Sättersfors masugn och damm. Inga lämningar finns kvar efter masugnen. I marken är rikligt med slag.

Koncession erhöles 1742²⁵¹ för anläggande av masugn utmed Knipån på Svenshults ägor i Habo socken och en stångjärnshammare på Sörarps ägor (senare Ryfors) i Sandhems socken. Masugnen anlades 1745. Karta 1748 visar plats för ”Ryfors Jernbruk”, ”masugn” samt damm och fördämning inritade.²⁵² Malm planerades tas från det s.k. Järnberget i Sandhems

²⁵¹ Ringvist1959, s. 442.

²⁵² Kyrkeryd nr 1. Laga delning 1748. Akt P75-55:1.

socken samt sjömalm ur Knipesjön, Furusjön, Hornsjön och Sjörydssjön. Kol ämnades tas från skogarna lokalt. Malm hämtades dock mestadels från Taberg vars malm var av bättre kvalitet för järnframställning. En del tackjärn hämtades från Bergslagen och fördes till Domsand där bruket hade en järnbod. 1798 flyttades masugnen till Ryfors bruk. På platsen har två stångjärnshammare legat. 1830 anlades ett smidesverk, Settersfors kopparhammare, som 1834 såldes till Ryfors. Under början av 1900-talet arrenderades området ut till smidesverksamhet. Utvärderad miljö Aqua Kultur II.

Dammvallen vid Sättersfors brast år 2007 och en temporär anlades som brast året därpå, varpå stora mängder jord fördes ut med vattenmassorna nedströms i ån enligt uppgifter från markägaren. En ny dammvall anlades 2008.

RAÄ Habo 107:1. Bevakningsobjekt
N:6422355 E:439438 (SWEREF 99 TM).
Fördämning: N:6422283 E:439392 (SWEREF 99 TM).

Gamla dammen vid Sättersfors masugn. Foto från NÖ.

Utsnitt karta laga delning 1748, Kyrkeryd. På kartan syns Sättersfors masugn, hammare, damm.

Knipån 8)

Plats för kvarn enligt karta 1711 till ”Bruket gräsgiäld”.²⁵³ Osäkert läge. Kvarnen låg ca 400 meter nedströms det senare anlagda Ryfors järnbruk.

Ungefärligt läge: N:6422452 E:439772 (SWEREF 99 TM).

Knipån 9)

Nybrokvarn. Kvarn och plats för såg från 1700-talets mitt.²⁵⁴ På laga skifteskarta 1843 är markerat två vattenhjul, damm samt väg över ån på motsvarande plats.²⁵⁵ Kvarn ombyggd till bostadshus 1968, således förändrad, även utvändigt, med fönster och balkong. Överbyggnaden är klädd med rödfärgad träpanel som vilar på kvarnbyggnadens ursprungliga höga stenfot av kallmurad tuktad natursten. Utmed norra sidan är den stensatta vattenhjulsrännan bevarad och delvis synlig vilken nedströms mynnar ut i en mindre damm som ännu längre nedströms på tomten övergår till en grävd utloppskanal som för drivvattnet ut till åns huvudfåra. Framför kvarnbyggnaden är en kvarnsten uppställd. Vidare finns mjölnarbostad från 1866 samt en magasinsbyggnad. En ny väg har ersatt den gamla dammvallen av natursten med två huvudrännor. Dammen regleras med fasta plankor. Rest av cementplatta till turbin i norra fallet. Den forna sågplatsen (sågen är riven och borta) utgörs av en avstyckad plan på åns norra sida, idag tomtmark och gräsmatta, avgränsad av stödmur av sten. Nybrokvarns historiska betydelse lyfts idag fram av den väl samlade miljön med kvarndamm, fördämningsmur, vattenfall, stensatt vattenhjulsränna samt ett välvårdat byggnadsbestånd av panelad trähusbebyggelse i faluröd färg. En av få förhållandevis bevarade kvarnmiljöer bland de inventerade vattendragen Västra Vätterbäckarna.

Utvärderad miljö Aqua Kultur III.

Kvarn: N:6421780 E:441261. Damm: N:6421796 E:4412242. (SWEREF 99 TM)

Nybrokvarn. Foto från SV.

²⁵³ Habo sockenkarta 1711.

²⁵⁴ Muntliga uppgifter från fastighetsägaren.

²⁵⁵ Habo sockenskog. Laga skifte, 1843-1844. Akt 175.

Vattenhjulsrännan på norra sidan av den f.d. kvarnbyggnaden. Foto från Ö.

Fördämningsmur och dammöppningar Nybrokvarn. Foto från Ö.

Knipån 10)

Gäbo. Småindustriområde. Enligt uppgift ska smedja och tråddrageri ha funnits på platsen.²⁵⁶ Området är ca 40x 40 meter stort (Ö-V) bestående av två husgrunder, en kvarnsten, fyra fördämningsmurar, två vattenhjulsrännor, en kanal. På konceptblad till ekonomiska kartan 1877–1882 finns på motsvarande plats markerat vattenhjul, byggnad, kanal samt väg. Området representerar ett centrum för vattenkraftsdrivna småskaliga verksamheter. Miljö med pedagogiska värden. Kulturhistoriskt värdefullt område. Utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 79. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6422359 E:441937 (SWEREF 99 TM).

Knipån 11)

Gäbo såg anlagd 1880. Industribyggnad. Stensatt fördämningsmur, påbyggt med betong. Längd ca 20 meter (N-S), bredd 3 meter, höjd upp till 4 meter. Betongen mycket dålig, fördämningsmuren delvis raserad. Inga möjligheter att reglera vattenmängden. Luckor

²⁵⁶ Upplysningar av tidigare ägare av Gäbo 1:20.

saknas. Vattenrännan till industribyggnaden är rutten. Vattnet har tagit nya vägar i södra delen av fördämningen. Dammen igenväxt. Sågmarkering och vattenhjul markerad på häradsekonomiska kartan 1877–1882.²⁵⁷ Träbyggnad, panelad, faluröd. Senare tillbyggd kvarn och snickerifabrik. Kvarnen fullbordades aldrig. I underkvarnen finns dock havrekvarn samt en äldre benkross. Leksaker i trä tillverkades under en kort period. År 1930 ersattes den vattenhjulsdrivna sågen med en motordriven anläggning. Samtliga maskiner var remdrivna via axelledning. Anläggningen drevs av två turbiner samt en dieselmotor. Tidigare fanns även tändkulemotor och lokomobil vilka inrymdes i ett fristående maskinhus av tegel. Anläggningen bedömdes vid inventering 1982 och 1998 ha stora industrihistoriska värden. Klassificerad som bevarandevärd industriminne, värdering 3 (1982) och kulturhistoriskt värdefull, klass 2 (1998).²⁵⁸ Byggnaden i behov av underhåll. Utvärderad miljö Aqua Kultur V.

N:6422368 E:442300 (SWEREF 99 TM).

Knipån 12)

Dykärrs kvarn (lämning). Kvarngrund och vattenhjulsränna. Kvarnen finns redovisad i protokoll till storskifteskarta 1748–1751.²⁵⁹ Här har också funnits såg. Vidare har även här funnits en remdriven benkross som senare fördes till Gäbo såg- och snickerifabrik.²⁶⁰ Utvärderad miljö Aqua Kultur VI.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 82. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6422297 E:442801 (SWEREF 99 TM).

Dykärr med elkraftverk, kvarnlämning och dammfall.

Knipån 13)

Dykärr. Gårdselektricitetsverk. Mer att läsa om Dykärr (se not).²⁶¹ Ingår i utvärderad miljö VI.

N:6422282 E:442811 (SWEREF 99 TM).

²⁵⁷ Tumbäck, Konzeptblad till ekonomisk karta 1877-1882. Akt J112-35-6.

²⁵⁸ Julihn & Spade 1982, s. 29; Länsstyrelsen 1998, s. 177.

²⁵⁹ Tubbered nr 1. Storskifte 1748-51. Akt 16-haj-1a.

²⁶⁰ Julihn & Spade 1982, s. 29.

²⁶¹ Ringqvist 1959, s. 479 ff.

Knipån 14)

Skårhultsdammen. Dammen utgjorde förr vattenmagasin för drift av kraftstationen vid Kvarnekulla. Den gamla Skårhultsdammen är numera utrangerad. En ny damm har skapats under 2000-talets senare hälft med anledning av fiskevårdsåtgärder.

Bäverfällda träd vid gamla dammfästets sydöstra sida.

N:6422917 E:445821 (SWEREF 99 TM).

Spåren efter den gamla vattentuben av trä som lett drivvatten från Skårhultsdammen till Kvarnekulla kraftstation (1921-1989). Järnringarna till den f.d. trätuben är numera undanröjda.

Knipån 15)

Kvarnekulla. Område med industrilämningar ca 50–215 x 10–100 meter (NV–SÖ). Husgrunder, grävda diken, fördämningar m.m. Kraftigt beväxta med sly. Utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 96. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6422598 E:446404 (SWEREF 99 TM).

Knipån 16)

Kvarnekulla. Två nivådammar med fördämningsmurar av tuktad natursten. Påbyggda med betong. Fördämningsmurarna till stora delar raserade i ån. Dammarna självreglerande. Dammarna utgör symboler för centrum för vattenkraftsutnyttjandet i Kvarnekulla. Utvärderad miljö Aqua Kultur VIII.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 74. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6422533 E:446459 (SWEREF 99 TM).

Två nivådammar med fördämningsmurar av tuktad sten i Knipån vid Kvarnekulla. Foto från Ö.

Knipån 17)

Kvarnekulla. Stenvalvsbro över Knipån. Gamla landsvägen. Utvärderat objekt Aqua Kultur IX.

RAÄ Gustav Adolf 26:1. Fast fornlämning.
N:6422537 E:446497 (SWEREF 99 TM).

Stenvalsbro över Knipån vid Kvarnekulla. Räckeståndare av huggen sten. Här över gick gamla landsvägen. Foto från Ö.

Knipån 18)

Kvarnekulla. Kvarn- och sågplats. Plats med lång kontinuitet av kvarn- och sågverksamhet.²⁶² Karta 1686 visar såg på åns norra sida, kvarn på södra sidan. Kvarnekulla såg omnämns 1688.²⁶³ Karta ägomätning över Tumbäck, 1786, visar kvarn på åns sydsida. En tullkvarn med två par stenar med mjölnarstuga och andra tillhörande byggnader samt kålgårdar uti ”Smehagen”.²⁶⁴ På häradsekonomiska kartan Tumbäck 1877–1882 är markerat kvarn och såg.²⁶⁵

Ny: RAÄ Gustav Adolf 91. Bevakningsobjekt.
N:6422565 E:446570 (SWEREF 99 TM).

Rester av murar efter kvarnen vid Kvarnekulla vid Knipåns södra sida. Foto från Ö.

²⁶² Tumbäck nr 1, Mätning 1686. Akt:16-gut-14; Tumbäck nr 1. Geometrisk avmätning 1686. Akt P68-52:1.

²⁶³ Ringqvist 1959, s. 427.

²⁶⁴ Tumbäck, ägomätning. 1786. A P68-52:2; Se även Habo sockenskog. Storskifte 1751 (1748). Akt 16-haj-1a.

²⁶⁵ Rak-id J112-35-6.

Kartutsnitt av karta från 1686 angående ägomätning av Tumbäck nr 1. Kartan visar östra delen av Knipån till mynningen i Vättern. Den infällda pilen visar kvarn, såg och mjölnarstuga vid Kvarnekulla.

Knipån 19)

Industribyggnad. Kvarnekulla. Kvarnekulla industriområde. Från 1800-talets senare del förlades till Kvarnekulla omfattande småindustriverksamhet med ny kvarn, trådullsfabrik, vagnfabrik, tillverkning av satsmaskin för tändsticksfabrikation, spikmaskin, ullspinneri, trämassfabrik, pinnstolstillverkning, kraftstation m.m. En av landets första sulfitfabriker anlades här 1884, nedbrunnen år 1916. Anläggningen återuppfördes, men kom aldrig i drift. En byggnad uppförd efter 1916 kvarstår. Den inrymmer ett kokhus med en industrihistoriskt värdefull och unik massakokare samt en tillbyggd elkvarn. Massakokaren är unik och är klassificerad som värdefullt industriminne vid industriminnesinventeringar 1982 och 1998, klass 2.²⁶⁶ Övriga anläggningar från sulfitfabriken och andra verksamheter är idag borta. Kvar finns en del husgrunder, trädgårds-/parklämningar, fördämningslämningar och maskiner. Synliga grundrester ingår i RAÄ Gustav Adolf 75. Marken kan vara kontaminerad av industriutsläpp. Utvärderat Aqua Kultur X. Fiskevårdsåtgärder i form av anlagt omlöp.

N:6422530 E:446558 (SWEREF 99 TM).

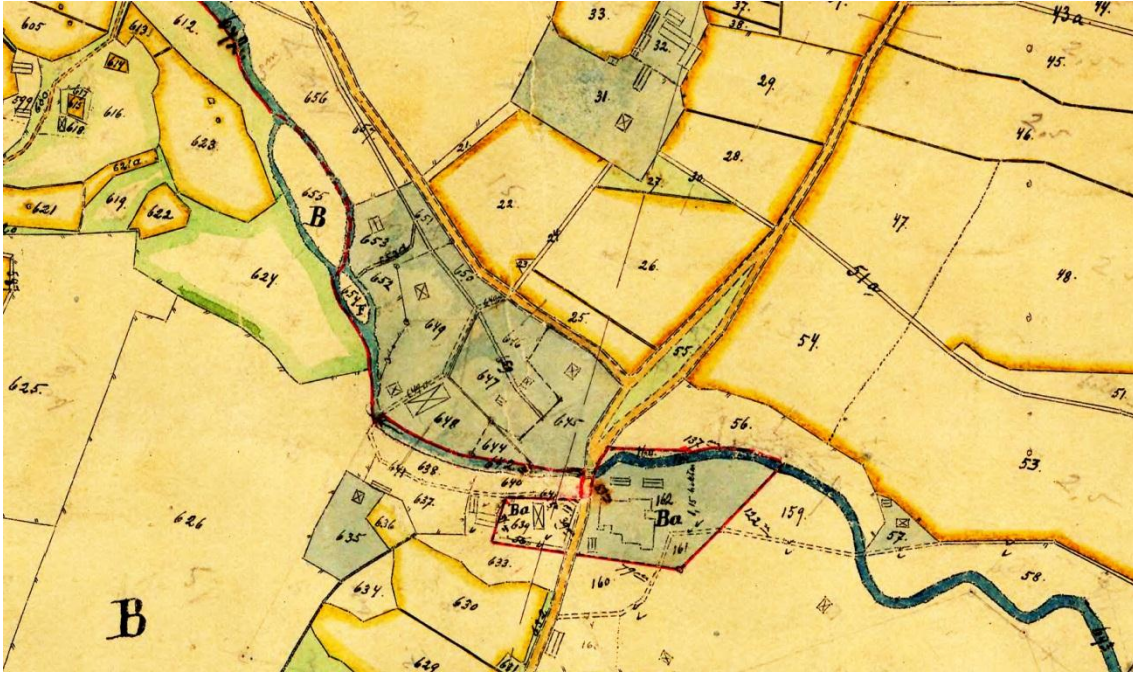
²⁶⁶ Julihn & Spade 1982, s. 40; Länsstyrelsen 1998, s. 174.

Knipån 20)

Kvarnekulla industriområde. Lämningar efter vattenhjulsränna, kraftstationsgrund, m.m. inom ett ca 60 x 25 meter stort område (NV-SO). Utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 75. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6422535 E:446558 (SWEREF 99 TM).

Utsnitt ur karta laga skifte Tumbäck 1915.²⁶⁷ Kvarnekulla trämassefabrik (Ba) söder om ån och på ömse sidor av landsvägen. (Knipån nr 15 och 20).

Knipån 21)

Kvarnekulla kraftstation (f.d.). Lämning i form av betonggrund, senare borttagen. Kvarnekulla kraftstation togs i drift 1921 och hela fallhöjden från Skårhultsdammen nyttjades för drift av anläggningen. En vattentub ledde drivvattnet från dammen ca 800 meter till kraftstationen. Lämningar efter tuben i trä och stål och grävda diken för tuben finns delvis bevarat i terrängen. Kraftstationen uppfördes av sulfittfabrikens ägare som 1919 erhållit koncession på ett kraftledningsnät för allmän distribution i Habo och Bankeryds stationskommuner samt till Labbarp i Bankeryds socken. Denna händelse kom att skapa ursprunget till Habo kraft AB.²⁶⁸ Kraftstationen utvärderades 1979 som bevarandevärd industriminne, klass 3.²⁶⁹ Anläggningen revs 1997.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 75. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6422535 E:446558 (SWEREF 99 TM).

²⁶⁷ Tumbäck. Laga skifte 1915. Akt 16-gut-220.

²⁶⁸ Julihn & Spade 1982, s 81.

²⁶⁹ Julihn & Spade 1982, s 81.

Knipån 22)

Fiskeanläggning. Fast fiskeanläggning, inom ett ca 22 x 17 meter (N-S) stort område, bestående av en sump och stenvall. Vallen är ca 17 meter lång och den vilar på stenkistor av rundtimmer. Stenvallen följer en utstickande udde på åns sydöstra sida. Omedelbart söder om stenvallen, är ett inhak, vilken möjligen är platsen för sump eller motsvarande. I området ligger sentida, numera övergivna fiskeredskap. Enligt uppgift var Skara Hushållningssällskap sist ansvariga för fisket här.

Ny: RAÄ Gustav Adolf 70. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6422316 E:446877 (SWEREF 99 TM).

Lekande öring sågs nedströms väg 195 vid besiktning hösten 2005 samt vid besök på samma plats november 2006 och 2007-11-07 och 2011.

Laxfiskeplats i Knipån.

Knipån 23)

Fiskeplats. På karta från 1787²⁷⁰ finns markerade ca 225 meter uppströms åmynningen två konstruktioner i ån på ungefär 50 meters inbördes avstånd från varandra. Den nedre utgörs av två armar bildande en vinkel med spetsen nedströms. Den övre förefaller vara en mindre byggnad mitt i ån. Troligen fiskeanläggningar. Inga synliga lämningar har iakttagits på motsvarande plats.

(V)N:6422242 E:447793. (Ö):N:6422268 E:447844 (SWEREF 99 TM).

Knipån 24)

Fiske. Uppgift om fiske. På storskifteskarta 1748–1751 är angivet "Kronofiske" vid Knipåns mynning.²⁷¹

Ny: RAÄ Gustav Adolf 76. Uppgift om.
N:6422354 E:448063 (SWEREF 99 TM).

²⁷⁰ Tumbäck. Övrigt, 1787. Akt 16-gut-14a.

²⁷¹ Tubbered nr 1. Storskifte 1748-51. Akt 16-haj-1a.

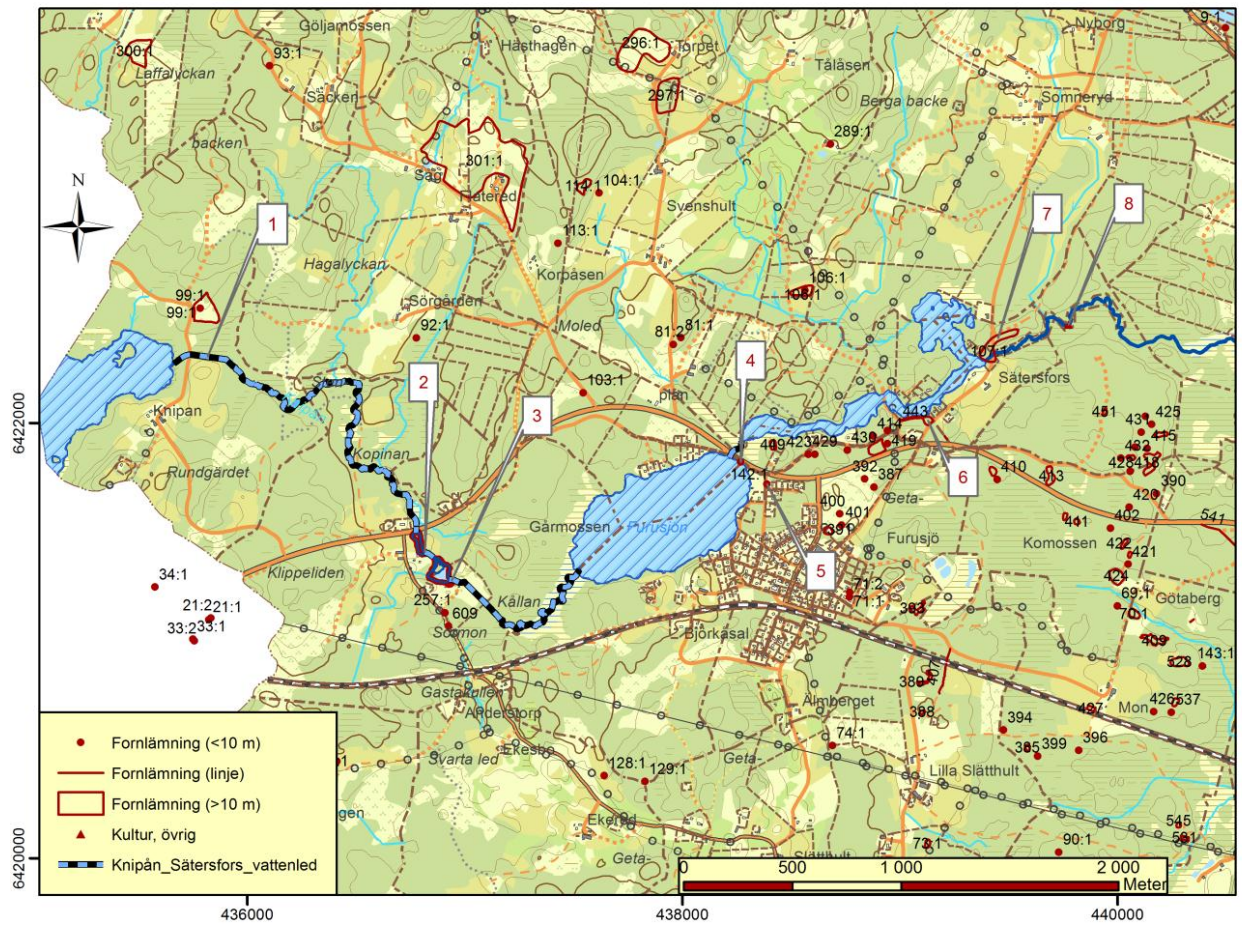
36.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

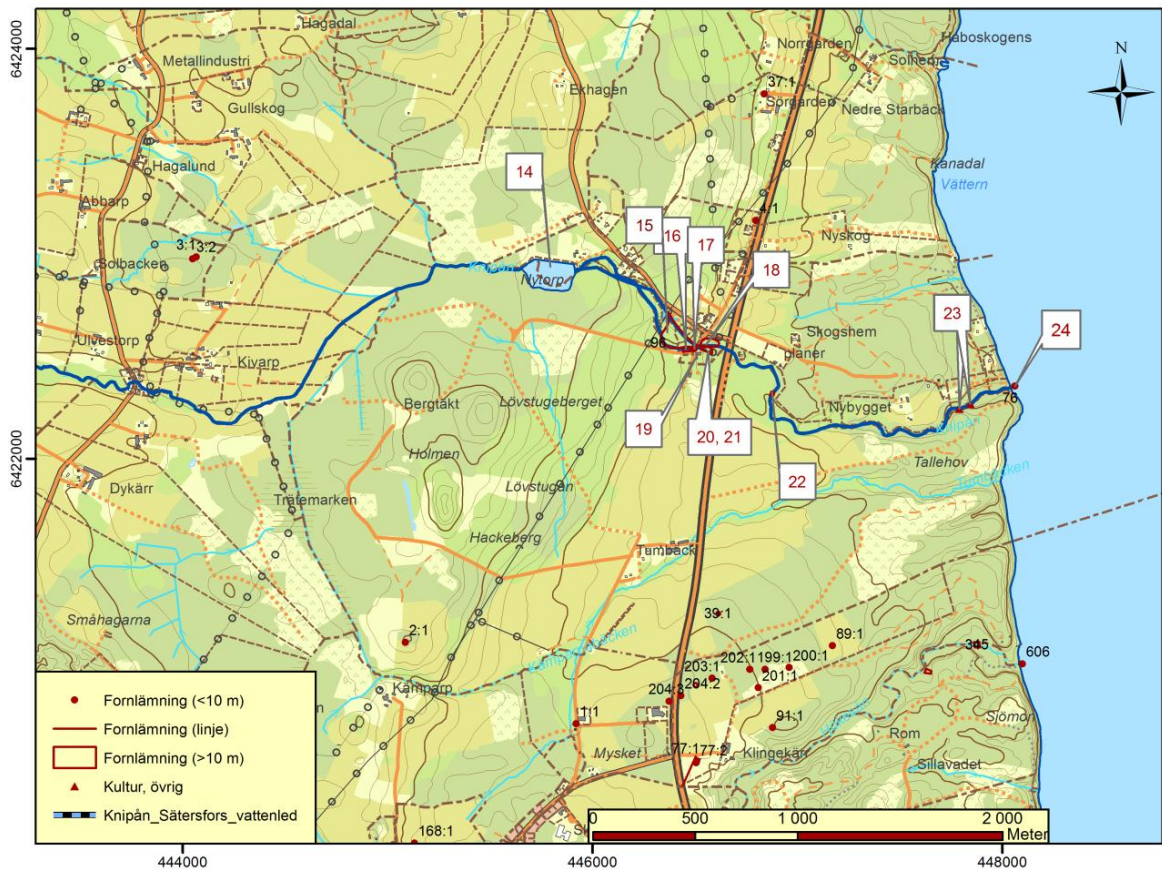
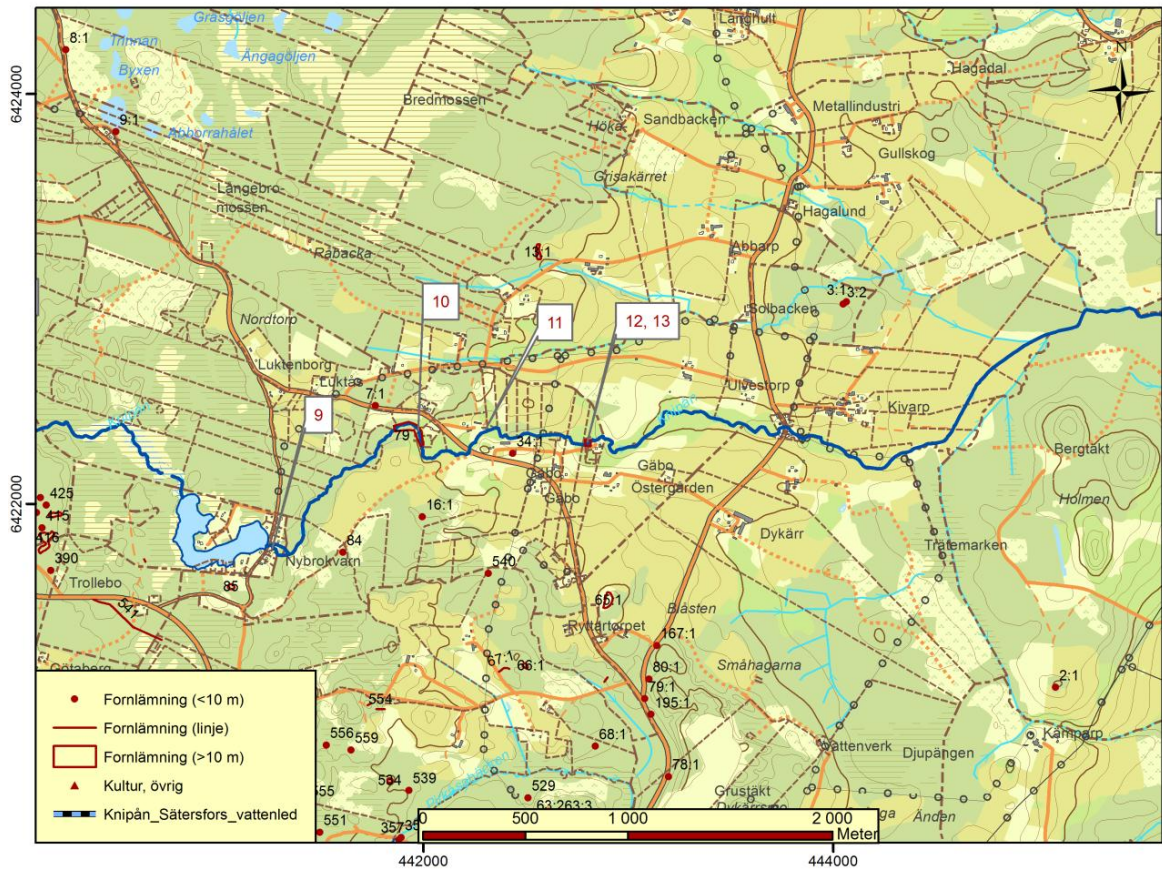
Knipån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist ²⁷² / Industrihist ²⁷³ / Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt/miljö
1	Vattenreglering					
2	Dammvall					I
3	Julareds kvarn					I
1	Fyndplats, flinta	Habo 142:1		Bevakningsobjekt		
5	Depåfynd, stenyxor	Habo 127:1		Uppgift om		
6	Slaggförekomst	Habo 443		Övrig kulturh. lämning		
7	Sättersfors masugn	Habo 107:1		Bevakningsobjekt		II
8	Kvarnplats					
9	Nybrokvarn					III
10	Småindustriområde Gäbo	Gustav Adolf 79	X	Övrig kulturh. lämning		IV
11	Gäbo såg och snickerifabrik				Industriminne. Värdering 3 (1982) / Industrimiljö Klass 2 (1998).	V
12	Dykärrs kvarn o såg	Gustav Adolf 82	X	Övrig kulturh. lämning		VI
13	Dykärr, Gårdskraftverk					VI
14	Skårhultsdammen					
15	Kvarnekulla: Industrilämningar.	Gustav Adolf 96	X	Övrig kulturh. lämning		VII
16	Kvarnekulla: Dammar/Fördämningar	Gustav Adolf 74	X	Övrig kulturh. lämning		VIII
17	Kvarnekulla: Stenvalvsbro	Gustav Adolf 26:1		Fast fornlämning		IX
18	Kvarnekulla: Kvarn-/sågplats	Gustav Adolf 91	X	Bevakningsobjekt		
19	Kvarnekulla: Industribygnad, sulfittkokare				Industriminne. Värdering 2 (1982) / Industrimiljö Klass 2 (1998)	X
20	Kvarnekulla: Industrilämningar	Gustav Adolf 75	X	Övrig kulturh. lämning		VII
21	Kvarnekulla: Kraftstation	Gustav Adolf 75	X	Övrig kulturh. lämning		VII
22	Fast fiske	Gustav Adolf 70	X	Övrig kulturh. lämning		
23	Fiskeanläggning					
24	Fiske	Gustav Adolf 76	X	Uppgift om		

²⁷² Länsstyrelsens inventering av kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län 1998. Klass 1: Kulturhistoriskt intressant miljö. Klass 2: Industrimiljö representativ för en branschs kontinuitet. Klass 3: Förändrad miljö /Förfall.

²⁷³ Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Klass 2: Betydande Industriminne: Klass 3: Industriminne.

36.2 Kartor Knipån. Inventerade kulturplatser.

37. Referenser Knipån

37.1 Litteratur

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: en inventering utförd 1979, Kulturnämnden, Habo, 1982.

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län, Meddelande 1998:36. 1998.

Ringqvist, Karl, Habo: en sockens historia, 1959.

37.2 Arkiv

Västergötlands museum, Skara, dnr 645/88.

37.3 Kartor

37.3.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv /Jönköpings län/(Skaraborgs län)

Habo sockenskog. Laga skifte 1843-44. Akt 16-haj-175.

Kvarnekulla Qvarn. Ägofördelning 1868. Akt 16-gut-99.

Tubbered nr 1, Storskifte, 1748-51. Akt 16-haj-1a.

Tumbäck. Laga skifte 1915. Akt 16-gut-220.

Tumbäck. Övrigt, 1787. Akt 16-gut-14a.

Tumbäck nr 1. Mätning 1686. Akt 16-gut-14.

Lantmäteristyrelsens arkiv

Habo sockenkarta 1711. Akt P 74-1:1.

Kyrkeryd nr 1. Laga delning 1748. Habo socken. Akt P75-55:1.

Tumbäck nr 1. Ägomätning 1786. Gustav Adolf socken. Akt P68-52:2.

Tumbäck. Geometrisk avmätning 1686. Gustav Adolf socken. Akt P68-52:1.

Rikets allmänna kartarkiv

Mullsjö. Häradsekonomiska kartan 1877-1882. Rak-id J112-34-10.

Brandstorp Häradsekonomiska kartan 1877-1882. Rak-id J112-44-21.

Tumbäck. Häradsekonomiska kartan 1877-1882. Rak-id J112-35-6.

37.4 Webbreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller www.fornsök.se

37.5 Övriga referenser

Muntliga referenser.
Arbetshandlingar.

39. Hökesån

Hökesån i Habo socken, Habo kommun, Jönköpings län. Utdrag ur Översiktskartan. Skala 1:75 000.

Hökesån är ungefär 17,5 kilometer lång.²⁷⁴ Hökesjön är Hökesåns källsjö som ligger ungefär fem kilometer väster om Habo tätort. Höjdskillnaden från Hökesjön (227 m ö h) till dess utlopp i Vättern 89,5 m ö är 139,5 meter. Ett av de större tillflödena är Kvillabäcken/Pirkåsabäcken. Åsträckan saknar sjöar. Åns avrinningsområde är 69 km² stort. 54 % består av skogsmark, 1 % utgörs av sjön Hökesjön. Vattendragets strömtyper domineras av lugnflytande sträckor.²⁷⁵ Åns närområde består av ungefär 85,5 % skogsmark och 12,7 % jordbruksmark, 0,9 % tätort.²⁷⁶

Vattendraget har ett karakteristiskt slingrande lopp, i lugnare flöden särskilt i mossmarker bilda ån otaliga krumbukter i sitt flöde. Ån rinner i sydöstlig riktning från Hökesjön och rundar i söder Habo kyrkby, riksintresse för kulturmiljövården. Hökesån ringlar längs södra utkanterna av böljande odlingsmarker med god jordmån kring Habo kyrkby och Stora Hallebo. Ån rinner vidare genom Habo samhälle i norr, i en djup däl, och två kilometer nordöst därom mynnar ån ut i Vättern. Kultur Aqua-inventeringen har omfattat åns sträcka från Hökesjön till utloppet i Vättern.

Hökesåns nedre lopp benämns i äldre handlingar från 1774 *Åen Suttran* och *Stora Kiärrs-Å*. Namnet *Suttraån* förekommer 1948.²⁷⁷ Äldsta kända skriftliga belägget av åns namn "...in *Sutro...*" är från ett bytesbrev genom kung Magnus Eriksson 1332.²⁷⁸

Nedre delen av Hökesån, öster om Kråkeryd i Habo, ingår i Västra Vätterstranden och Munkaskogsområdet som är riksintresse för naturvården.

39.1 Kultur längs Hökesån

39.1.1 Fornlämningar

Utmed Hökesån och dess källflöde Hökesjön finns en rad förhistoriska spår alltifrån neolitikum. Två stenåldersboplatser, varav en vid Hornsjöns norra strand, strax väster om sjöns utlopp i Hökesån och en längre nedströms mot södra Hallebo. Därtill finns en rad påträffade lösfynd av skafthålsyxor och flintyxor. Bronsåldern spåras genom fynd av en holkyxa, hittad på en udde på Hornsjöns västra sida. Fyra små järnåldersgravfält och ett tiotal ensamliggande gravar från brons/järnålder finns inom ungefär 500 meter från Hökesån. De ligger lokaliserade längs åns nedre sträcka från Hallebo och vidare nedströms. Vid Klingekärr finns åtta ensamliggande runda stensättningar, 14–22 meter i diameter, tolkade som gravar i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (fornsök). Gravarna ligger här utspridda likt ett pärlband i öst-västlig riktning längs en knapp kilometerlång sträcka. Ett större gravfält med femton gravar, mest domarringar, till synes en smula bortglömt och i behov av en informationsskylt, ligger mitt i centrala Habo, i ett litet skogsparti i bostadsområdet Kråkeryd. Framförallt är det den äldre och mellersta järnåldern som avtecknas bland fornlämningarna i landskapet. Man har tagit i anspråk sandjordarna ned mot Vättern för brukande och skogsbete och därtill troligen bedrivit ett rikt fiske i åarna.

²⁷⁴ www.wiss.lst.se

²⁷⁵ Länsstyrelsen 2007, s. 156.

²⁷⁶ Vattenvårdsförbundet 1990, s. 20.

²⁷⁷ Ortnamnsregistret Sofi

²⁷⁸ Agertz, F-topo.

Domarringsgravfält (RAÄ Habo 194:1) i ett skogsparti i bostadsområdet Krökeryd i Habo. Gravfältet är från tidsperioden äldre - mellersta järnåldern och får representera den förhistoriska tidsperiod som är mest företrädd längs Hökesån. Gravfältet bör skyltas. Foto från NV.

Utmed åns övre lopp, upp mot Hökesjön finns två lokaler med fynd av järnslag och en tredje lokal med rester av ugnsväggar från blästugn. Järnslaggen är av den typ av ålderdomlig slag som bildas vid framställning av järn i blästugnar. I området finns även en kolningsgrop²⁷⁹ i vilken kol för järnframställning har producerats, en föregångare till resmilorna. Av lämningarna att döma har järnframställning pågått här troligen under förhistorisk tid främst järnålder och/eller medeltid. Råvaran har varit rödjord eller möjligen myrmalm som bör ha hämtats här lokalt utmed ån.

39.1.2 Riksintresset Habo kyrkby

Hökesån slingrar sig genom riksintresset och sockencentrat Habo kyrkby (Habo R 59) i öppet odlingslandskap. Områdets värden motiveras med enligt följande: ”Kyrkby med ovanligt välbevarad barockkyrka samt sockencentrum, väl framträdande i öppet odlingslandskap. Uttryck för riksintresset: Rikt dekorerad barockkyrka av trä med medeltida sakristia av sten, fristående klockstapel från 1760, prästgård från 1828 och sockenstuga. Jordbrukspräglad landskapsbild.”

39.1.3 Kvarnar

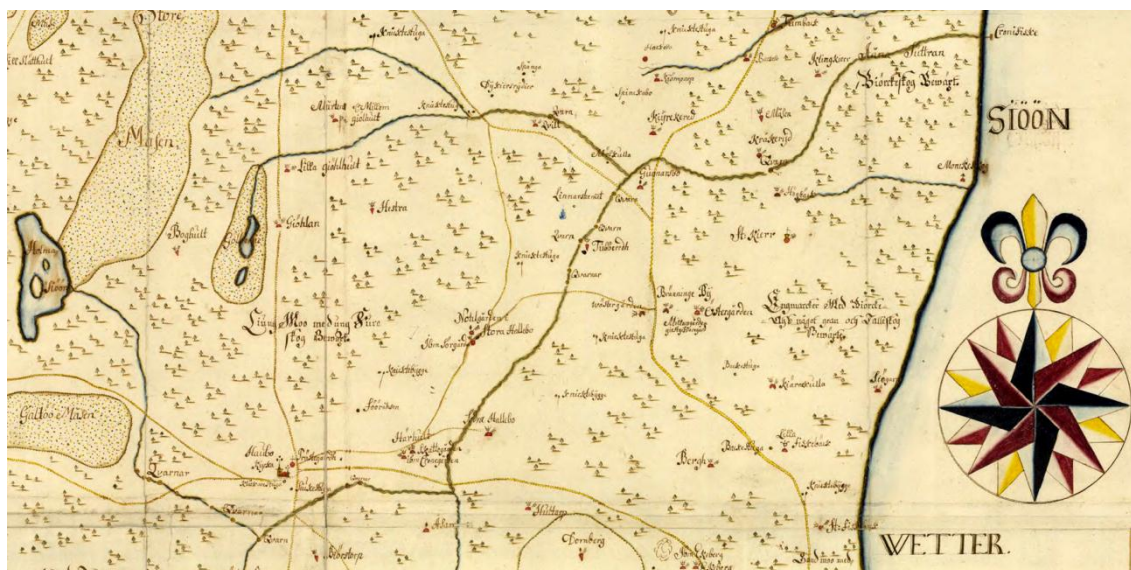
39.1.3.1 1700-TALS KVARNAR

Längs Hökesån har en rad kvarnar funnits etablerade alltsedan 1600-talet. På en geografisk karta från 1711 över Habo socken kan man räkna upp till sexton kvarnar i ån.²⁸⁰ Längs en dryg kilometer lång åsträcka från sydöstspetsen av Galtömossen i Hökesåns övre del till åns sammanflöde med ett söderifrån namnlöst rinnande vattendrag finns åtta kvarnar inprickade. Ån har här långsträckta forsar, lämpliga att anlägga skvaltkvarnar i. Vid fältbesiktning av åsträckan kan man konstatera att ingen vattenreglering har förekommit med fördämningar utan kvarnhusen har varit placerade på stenfot i åfåran. Lämningarna efter dessa

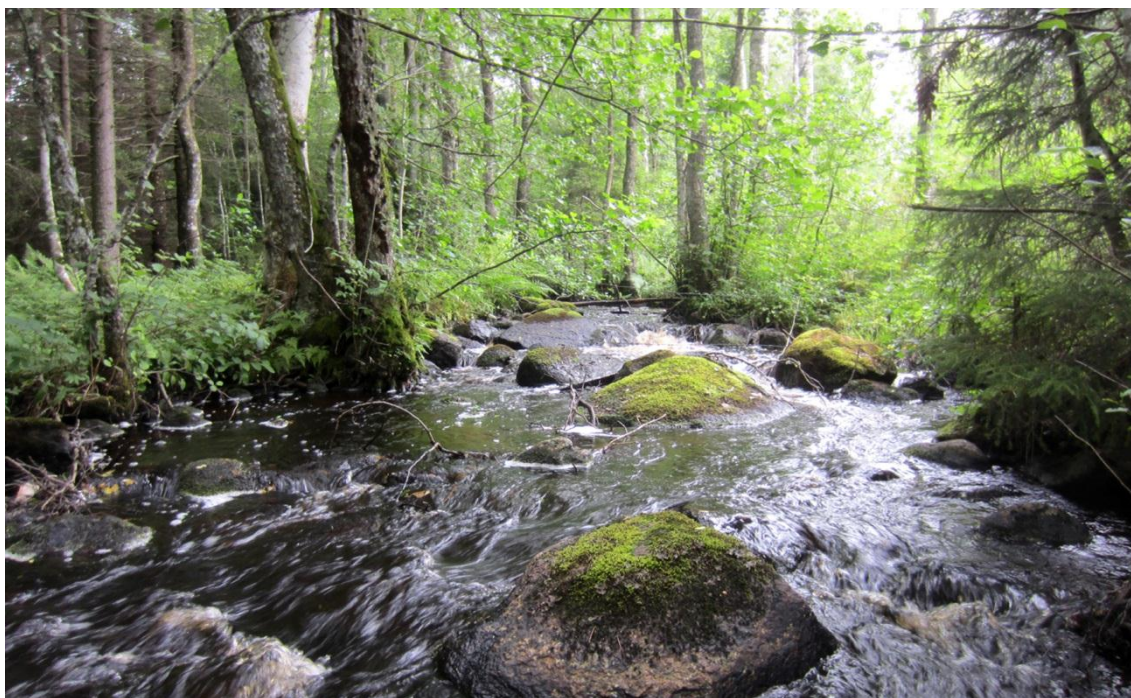
²⁷⁹ RAÄ Habo 309, 310, 312.

²⁸⁰ Habo socken. Geografisk karta 1711. Akt P74-1:1.

kvarntyper är dock svåra upptäcka, men längs den aktuella åsträckan, som f.ö. förefaller vara tämligen orörd av senare verksamheter syns en del inhak och eventuella grundstenar.

Utsnitt ur Habo sockenkarta från 1711. I Hökesån finns sexton kvarnar markerade.

Hökesån. Forssträcka nyttjad för skvaltkvarnar.

De kvarnlämningar som finns mer eller mindre bevarade är främst anlagda på 1800-talet, men förmodligen överlagrar de äldre kvarnar.

Sammanlagt har dokumenterats fyra lokaler med lämningar efter hjulkvarnar; Habo kvarn, Tubbereds kvarn, Stora Kärrs kvarn och Suttrans kvarn. Inga kvarnbyggnader finns kvar längs Hökesån, trots dess rika kvarnhistorik.

39.1.3.2 HABO KVARN

Habo kvarn²⁸¹ byggd 1655–1673, registrerad år 1688,²⁸² har senare byggts om och omlokaliserts genom åren. Den senaste kvarnbyggnaden brann ned under 1900-talets senare hälft. Kvarndammen liksom en kvarnsten upplagd på fördämningsmuren av betong finns dock bevarat. Dammen är den enda bevarade kvarndammen i Hökesån. Ingår i riksintresset Habo kyrkby.

Habo kvarndamm.

39.1.3.3 TUBBEREDS KVARN

På platsen för Tubbereds kvarn där Hökesån bildar en lång forssträcka finns lämningar efter husgrunder med bl.a. kvarngrund och kvarnsten, fördämningsvall, en drygt 200 meter lång kanal m.m.²⁸³ Tubbereds kvarn finns omnämnd 1689. Den finns inprickad på Habo sockenkarta från 1711. Kvarndrift har pågått in i tidigt 1900-tal. Stora Kärrs kvarn, 1800-tal, drevs fram till 1940-talet. I området för kvarnplatsen finns kvarngrund och tre kvarnstenar, flera fördämningsmurar, kanal samt grund efter kraftstation.²⁸⁴ Vid Habo kvarn och Tubbereds kvarn har äldre kvarnar föregått 1800-talskvarnarna enligt historiskt kartmaterial och kvarnkommissionens uppgifter. Längst i öster har Suttrans kvarn legat, ca 650 meter uppströms åmynningen. Kvarnen användes bl.a. av Visingsöbönderna. Senare, omkring år 1919 flyttades den till Högsbäck. En kvarnsten och lämningar efter dammvallar anger idag den gamla kvarnplatsens läge.²⁸⁵

²⁸¹ RAÄ Habo 347.

²⁸² Ringqvist 1959, s. 419.

²⁸³ RAÄ Habo 346.

²⁸⁴ RAÄ Habo 344.

²⁸⁵ RAÄ Habo 350.

39.1.4 Kraftstationer

Fyra kraftstationer har noterats, samtliga är rivna eller utrangerade. Nedströms Habo kvarn anlades 1918 en mindre kraftstation tillhörande Nygård. Anläggningen distribuerade el till bl.a. Habo kyrka. Senare efter att bygden försetts med elektricitet från annan elproducent användes kraftstationen för gårdens elkraftbehov. Anläggningen avställdes 1968. Nygårds kraftstation förtecknades vid industriminnesinventering i Habo kommun 1979, den klassificerades med 3 och därmed med lågt bevarandevärde.²⁸⁶ Kraftstationen är numera rivna.

Kraftstationen vid Laggkärlsfabriken avvecklades samtidigt som fabriken lades ned på 1960-talet. Trätub och generator raserades och såldes på skrot. Återstående delar förföll. Vid industriminnesinventeringen 1979 bedömdes de kvarvarande anläggningarna därför som mindre angelägna att bevara (klass 3). Rester efter anläggningen syns fortfarande vid ån i form av stödfundament till tuben och resterna efter en gjuten grund, kulvert för utlopp av drivvattnet mm.

39.1.5 Habo Ullspinneri

Habo ullspinneri etablerades vid Kvarnekulla, utmed Knipån år 1882. Tre år senare flyttades verksamheten till dess nuvarande plats utmed Hökesån i Habo. Dammen, den s.k. Färgeridammen, byggdes 1917 och vatten härifrån försåg fabriken generator med elkraft. Ursprungligen tillverkades garner, i spinneriet men från 1920 tillverkades filtar som blev en dominerande produkt. Vidare förädlades inlämnade råvaror till garner, tyger m.m. och därtill utfördes beredning och färgning av hemslöjdsprodukter. Ca 100 personer arbetade vid fabriken vid tiden mitten på 1940-talet. Ca 80 anställda fanns då filtillverkningen och väveri avvecklades 1966. Spinneriet drevs vidare i tre år till. Merparten av byggnaderna i Falu rödfärg härstammar från tiden 1915–1945 och fabrikslokaler av trä i denna omfattning är ovanliga.

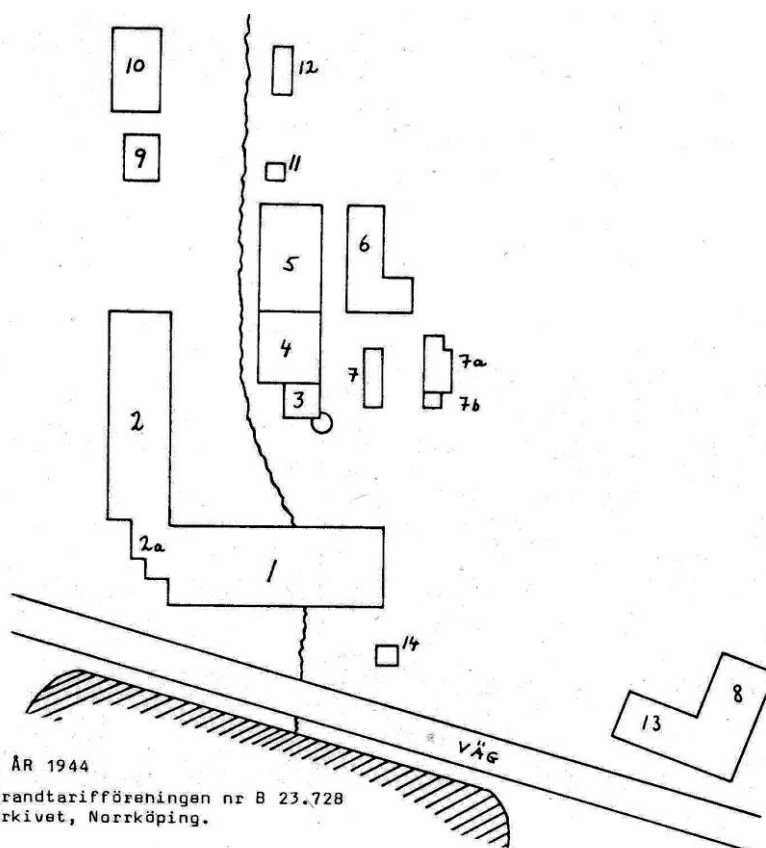
Historisk bild över Habo Ullspinneri. Foto från Habo Släktforskarförenings arkiv.

²⁸⁶ Julihn & Spade 1982, s. 82.

Den välbevarade och väl sammanhållna industrimiljön Habo Ullspinneri utmed Hökesån har betydande industrihistoriska värden. Ullspinneriet har därtill utgjort en viktig länk i ortens industriella utveckling. Byggnadsbeståndet har vid industriinventeringar 1979 av Spade & Julihn och Länsstyrelsen 1998 bedömts ha höga bevarandevärden, klass 2.²⁸⁷ Dammen var dock i dåligt skick och revs år 2010 då biologiska återställningsarbeten för fiskvandring genomfördes här i Hökesån. Det forna dammområdet omformades till en parkanläggning. Fördämningsmuren i betong bevarades. Hökesån har återgått i åfåra som rinner genom det forna dammområdet genom industriområdet.

Industribyggnaderna används idag till ett bl.a. kultur- och allaktivitetshus. Det finns planer på att utöka verksamheten till ett Besökscentrum som bl.a. speglar bygdens kultur och natur.

²⁸⁷ Julihn & Spade 1982, s. 65ff; Länsstyrelsen 1998, s.175 f.

HABO ULLSPINNERI ÅR 1944

Källa: Svenska Brandtarifföreningen nr B 23.728
Skandia-arkivet, Norrköping.

Ritning och text ur Julihn & Spade (1979) 1982.²⁸⁸

1. **Spinneribyggnad** av trä i 2 våningar och vind under plåttak. Inrymmer i bottenvåningen elektrisk station med vattenturbiner och bandplys och kardverk. En trappa upp spinneri samt på vinden spolmaskiner och lager.
2. **Väveribyggnad** av trä i 2 våningar utan vind under plåttak. Inrymmer i bottenvåningen väveri samt 1 tr upp spinneri, tvinnmaskiner och hasplar.
- 2a. **Trapphus** av trä i 3 våningar utan vind med arbetsmaterial i översta våningen. Hiss mellan de olika våningarna.
3. **Ångpannehus** av sten i 1 våning under plåttak. Hög murad skorsten.
4. **Appreturbyggnad** av trä och 2 våningar och låg vind under plåt- och tegeltak. Inrymmer våt- och torrappretur samt å vinden lager.
5. **Färgeri** av trä i 1 våning under plåttak. Torkning sker med ånga.
6. **Magasin och stall** av trä under plåttak.
7. **Bränsleskjul** – öppet- av trä på trästolpar under plåttak.
- 7a. **Skjul** av trä under plåttak, även inrymmande lump.
- 7b. **Pumphus** av betong i 1 våning under plåttak.
8. **Lagerbyggnad** av trä i 2 våningar och vind under tegeltak.
9. **Rivmaskinhus** av sten i 2 våningar utan vind med mellanbotten och yttertak av betong med isolerad järnkonstruktion. Inrymmer 2 rivmaskiner.
10. **Magasin** av korrugerad plåt på järnstomme. Inrymmer upplag av råmaterial, inkluderande rivet och orivet stickylle, dock ej lump.
11. **Flockkamare** av trä under papptak.
12. **Tvättstuga och badhus** av trä under plåttak.
13. **Kontorsbyggnad** av sten i källare, 2 våningar och låg oandvändbar vind. Yttertak av tegel.
14. **Transformatorhus** av sten i en våning under tegeltak.

²⁸⁸ Sid 67.

39.1.6 Habo Laggkärlsfabrik

”Snickra, lagga och svarva” kom att bli en möjlighet för skogsbönderna i Habotrakten att dryga ut sina inkomster. I slutet på 1800-talet övergick den småskaliga laggkärlstillverkningen till mer industriverksamhet. Habo laggkärlsfabrik etablerades 1892 först vid Karstorp i Gustav Adolf socken. En del av maskineriet hade då hämtats från en laggkärlsfabrik som startade redan 1884 vid Habo station. År 1896 flyttades företaget från Karstorp till Habo, utmed Hökesån. För drift av fabriken anlades ett turbinhus utmed ån. Kraftöverföringen skedde med linor. Omkring 1920 ersattes turbinhuset med en elektrisk kraftstation. Vattenkraften fördes via en trätub från dammen till stationen som låg ca 200 meter längre nedströms på åns norra sida. I början av 1930-talet infördes växelströmsdrift i fabriken. Senare utbyggdes anläggningen med ett kraftverk för att få jämnare drift på grund av Hökesåns ojämna vattenföring. Laggkärlsfabriken eldhärjades 1898 och 1943, men återuppbyggdes. 1945 var företaget den största laggkärlsfabriken i Sverige med 65 anställda arbetare och år 1950 fanns 80 anställda. Tillverkningen bestod av bl.a. tvättbaljor, sylt- och saltkärl, tunnor, större kar och behållare för industriändamål. Bl.a. exporterades laggade glassmaskiner genom Huskvarna AB till Sydamerika. Verksamheten lades ned omkring 1962 på grund av minskad efterfrågan på laggkärl. Efter att laggkärlsfabriken avvecklats förföll kraftstationsanläggningen.²⁸⁹ Laggaredammen revs år 2005 i samband med fiskevårdsåtgärder.

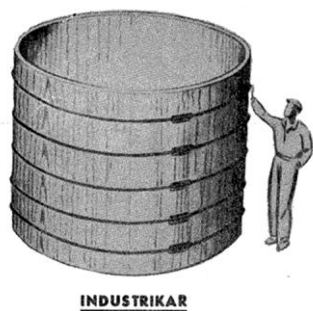
Habo Laggkärlsfabrik 1938. Bild från Habo Släktforskarförenings arkiv.

²⁸⁹ Julihn & Spade 1982, s. 35 ff.

Interiör från Habo laggkärlfabrik år 1938. Här pågick tillverkning av laggade trätunnor. Maskinerna drevs av remtransmission från axelledning. Bild från Habo Släktforskarförenings arkiv.

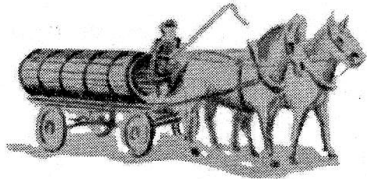
Utdrag ur en priskurant för Habo Laggkärl för industriellt ändamål.²⁹⁰

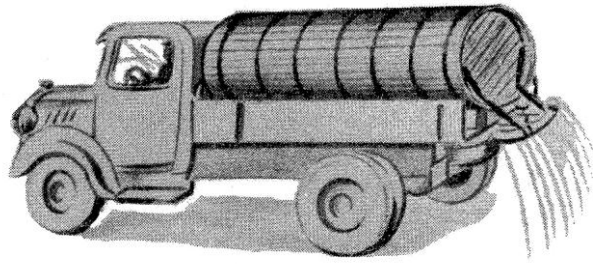
FÖR VARJE ÄNDAMÅL ETT

Habo
LAGGKÄRL

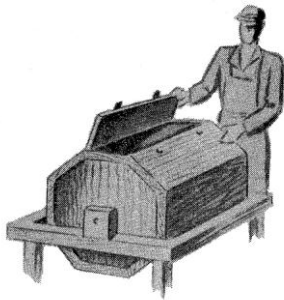
²⁹⁰ Julihn & Spade 1982, s. 37.

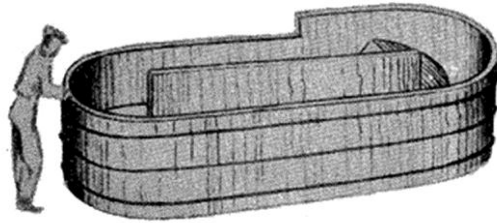
VATTENTUNNA

LUTTUNNA

SKURTUNNA

HOLLÄNDAREKAR

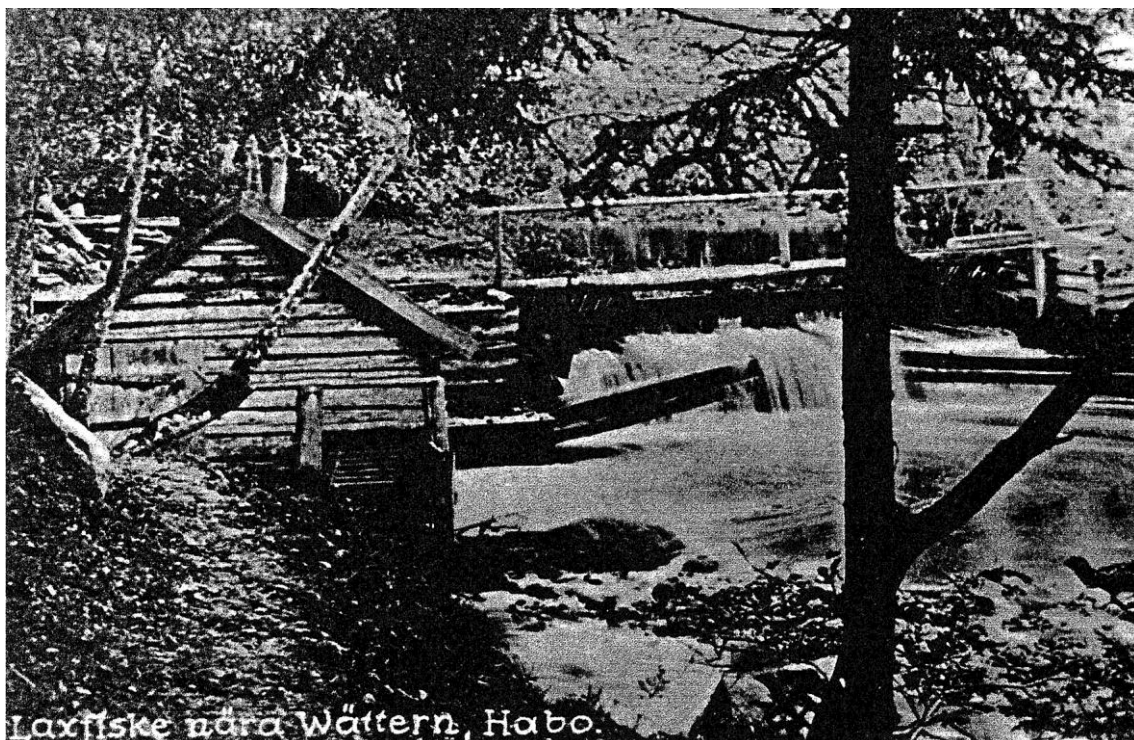
Den gamla kraftstationen och dammen till Habo laggkärlsfabrik. Dammen är numera riven.

39.1.7 Fiske

Suttrans laxfiske, drygt 250 meter uppströms åmynningen i Vättern, har historiskt sett varit mycket eftertraktat och betydande. Platsen finns utpekad på flera kartor, bl.a. från 1791.²⁹¹ Suttrans laxfiske finns belagd i 1500-talshandlingar men också i medeltida handlingar, t.ex. ett bytesdokument från kung Magnus Eriksson år 1332 där *piscaria in Sutoro* (fisket i Suttran) nämns, vilket förmodligen avser åns bästa laxfiske. Även Linköpings domkyrka hade intressen i Suttrans laxfiske. Senast bedrevs här fiske under Skara hushållningssällskap. Idag finns rester efter stenvallar m.m.²⁹² Utanför åmynningen i Vättern har Kronofiske bedrivits enligt notering på Habo sockenkarta från år 1711.²⁹³

Utsnitt ur storskifteskarta Klingekärr 1791. Laxfiske markerad strax uppströms ån. (Infälld N-pil).

Fast fiskeanläggning. Suttran.

²⁹¹ Storskifte. Klingekärr 1791. Akt 16-h.aj-32a.

²⁹² RAÄ Habo 345.

²⁹³ Habo socken. Geografisk karta 1711. Akt P74-1:1; RAÄ 606 Habo.

40. Utvärdering och karaktärisering

40.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Vadmalstamp (lämningar) ingående i forssträcka med kvarnar (lämningar och uppgift om). RAÄ Habo 610, 348. Hökesån nr 1, 2.

Värderingstyp	Värdering
Dokumentvärde	4
Kvalitet	2
Sällsynthet	3
Representativitet	3
Pedagogiskt värde	2
Tillgänglighet	2
Upplevelsevärde	3
Speciella förhållanden	
Summa	19

Vadmalstamp efter backstugan ”Stampastugan”, omnämnd i slutet av 1700-talet. Lämnningen ligger längs en forssträcka som under tidigt 1700-tal och troligtvis tidigare, har gett kraft åt åtta kvarnar längs en 1,2 kilometer lång forssträcka enligt Habo sockenkarta från 1711. Inga tydliga påvisbara lämningar.

Ån förefaller här vara tämligen orörd från senare aktiviteter. Genuin miljö, med ålderdomligt vattenkraftsutnyttjande.

Aqua Kultur II. Habo sockencentra. Riksintresse. Miljö. Habo kvarndamm. Kvarnplats mm (lämning) Hökesån nr 3, 4.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Riksintresse
Summa	33	

Habo sockencentra. Riksintresse för kulturmiljövården. Jordbrukslandskap och Habo kyrka, rikt dekorerad barockkyrka av trä som fick sitt nuvarande utseende 1723. Habo f.d.

kvarn känd från 1655. Yngre kvarn brann på 1900-talets senare del. Inga synliga kvarnlämningar efter kvarngrund eller motsvarande. Kvarndamm bevarad, kulturhistoriskt värdefull. Små, ålderdomliga fördämningar längre nedströms kvarnfallet.

Aqua Kultur III. Tubbereds kvarn (lämningar). Forssträcka med kvarnplatser (uppgift om). RAÄ Habo 346, 615. Hökesån nr 10. 9.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	19	

Tubbereds kvarn. Område med lämningar av husgrunder, grävd kanal, fördämningar. Ålderdomlig kvarnplats. Platsen skyltad i samband med torpinventering. Området är lämpligt att röja och tillgängliggöras för allmänheten då området gränsar till promenadstigar strax utanför Habo tätort. Längs forssträckan här och nedströms till Kvillabäckens utlopp har tidigare även funnits s.k. enfortakvarnar enligt karta 1711. Inga säkra lämningar efter dessa har kunnat identifieras.

Aqua Kultur IV. Habo Ullspinneri. Industrimiljö. Hökesån nr 13,15.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	33	

Habo ullspinneri etablerat 1882. Välbevarad industrimiljö, väl sammanhållen bebyggelsemiljö. Merparten av byggnaderna från 1915–1945. Industri med stor betydelse för ortens utveckling under 1900-talets förra hälft.

Fiskevårdsåtgärder vidtagna 2010. Dammen tömd och omgjord till park/strövområde. Fördämningsmur i betong bevarad.

Industrihistorisk värdefull kulturmiljö, klass 2, Industriinventering i Habo (1982); Industriinventering Länsstyrelsen (1998).

Aqua Kultur V. Stora Kärrs kvarn, kraftstation m.m. (lämningar). RAÄ Habo 344. Hökesån nr 18.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	19	

Lämningar efter Stora Kärrs kvarn (1800-tal), i bruk fram till 1940-tal samt lämningar efter kraftstation, kanal och fördämningar. Lämningarna ligger tämligen centralt i Habo, i anslutning till ett friluftsområde. I området är iordningsställda naturstigar längs Hökesån. Lämningarna från kraftstationen, fördämningar och vattenkanal är dock knappt synliga härifrån och mycket svårtillgängliga pga. tät vegetation av sly, buskar och annan hög vegetation. Höga murar och rasmassor utgör risk för besökare. Kvarnlämningar ligger utmed ån där en av naturstigarna leder rakt igenom. Dessa lämningar kan bättre tillgängliggöras genom slyröjning och skyltning.

Aqua Kultur VI. Suttran, fiskeplats (lämning). RAÄ Habo 345. Hökesån nr 20.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Fast fornlämning
Summa	18	

Suttrans laxfiske, dokumenterad fiskeplats från medeltid fram till 1900-tal. Historiska belegg för fiske vid Suttran finns på Storskifteskarta 1790²⁹⁴ – angivet ”laxfiske” på platsen. Platsen omnämns också som ”Suttrans laxfiske” och kan spåras till 1547.²⁹⁵ Suttrans fiske finns arkivaliskt belagt i originalbrev (RA), ett bytesbrev av kung Magnus 1332 *piscaria in Sutro*. Fler medeltida belegg är 1333 Linköpings domkyrkas *piscariis Sytro* och ett från 1333 ett bytesbrev från kung Magnus Eriksson.²⁹⁶ Fiskeplatsen finns också markerad "Laxfiske" på karta 1877–1882.²⁹⁷ Laxfiske bedrevs under sista perioden av Skara Hushållningssällskap fram till 1960-talet.²⁹⁸ Kronofiske *Cronofiske* angivet på karta 1711 vid åmynningen.²⁹⁹

²⁹⁴ Klingekärr. Storskifte 1791. Akt 16-haj-32a.

²⁹⁵ Ringqvist 1959, s. 442.

²⁹⁶ Agertz, F-topo.

²⁹⁷ Häradsekonomska kartan Tumbäck 1877-1882. Akt J112-35-6.

²⁹⁸ Muntlig uppgift Göte Malmström, Habo; Smålands Folkblad 25 augusti 1954, "Hoppfiske i Habo".

²⁹⁹ Habo socken. Geografisk karta 1711. Akt P74-1:1.

40.2 Sammanfattande analys

Vattendrag särskilt präglad av kvarnverksamhet under 1600–1800-tal. Ett exceptionellt stort antal kvarnar i åns övre del finns kända genom kartmaterial från 1700-tal. Längre nedströms anläggs större hjulkvarnar i större enheter. Två industrietableringar; Habo Ullspinneri och Habo Laggkärlsfabrik vilka utvecklades till betydande industrier. Båda industriverksamheterna representerar en viktig del i ortens och bygdens industriutveckling. Ett omfattande laxfiske – Suttrans laxfiske – har bedrivits i åns nedre del, dess betydelse belyses av kronans och kyrkans starka intressen av fångstplatserna alltsedan medeltid. Habo kvarndamm ingående i riksintresset Habo kyrkby är den enda bevarade kulturhistoriska dammen längs inventerad åsträcka. Den kulturhistoriskt värdefulla miljön med industribyggnaderna från Habo ullspinneri är den enda bevarade vattenkraftsdrivna anläggningen med byggnadsbestånd bevarat längs Hökesån.

40.3 Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag med enstaka lämningar av olika karaktär. Etablerandet av Habo Laggkärlsfabrik och Habo Ullspinneri medför ett industriellt centrum i vattenkraftutnyttjandet som ger avtryck i en större region: Typvattendrag med komplex karaktär till ett större omland.

40.4 Åtgärd

Hökesån från Hökesjön till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefullt vattendrag.

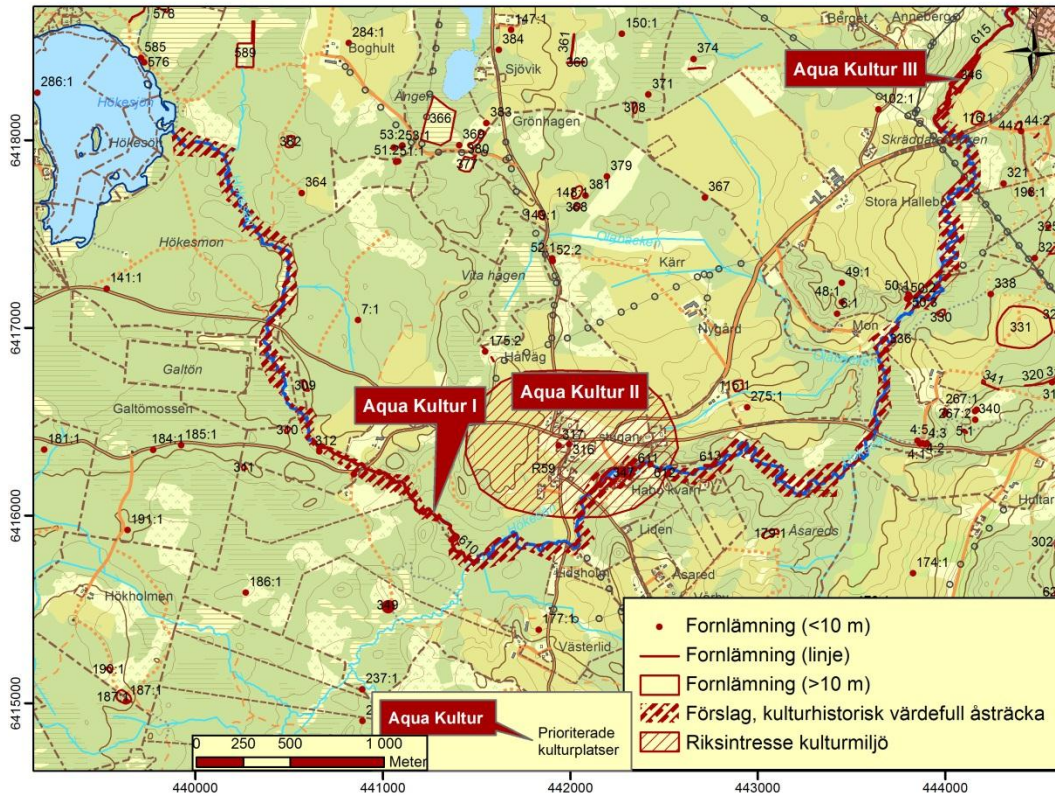
40.5 Tillgänglighet

Längs flera sträckor utefter Hökesån finns röjda naturstigar, bl.a. från Habo Ullspinneri/Spinneriet och vidare nedströms ån förbi f.d. Laggaredammen mot Stora Kärrs kvarn och idrottsområdet går skyltade, uppmärkta naturstigar längs ån. Här och var finns bänkar, bord och papperskorgar utplacerade. Laggaredammen skyltad med natur- och kulturinformation, ”Besöksmål Vätterbäckar”. Nyanlagda spänger över ån. Vid före detta Laggaredammen och intill Tubbereds kvarn är Naturskolor i Närmiljö med stolplada och bänkar för utomhuspedagogik för förskolebarn och skolelever. Hökesåns närmiljö tillvaratas som en värdefull natur- och förhoppningsvis utökad kulturresurs för ortsbor och turister. Flera kulturplatser längs naturstigen kan dock röjas från sly och skyltas. Det nu anonyma domarringgravfältet i centrala Habo, i bostadsområdet Kråkeryd, bör skyltas.

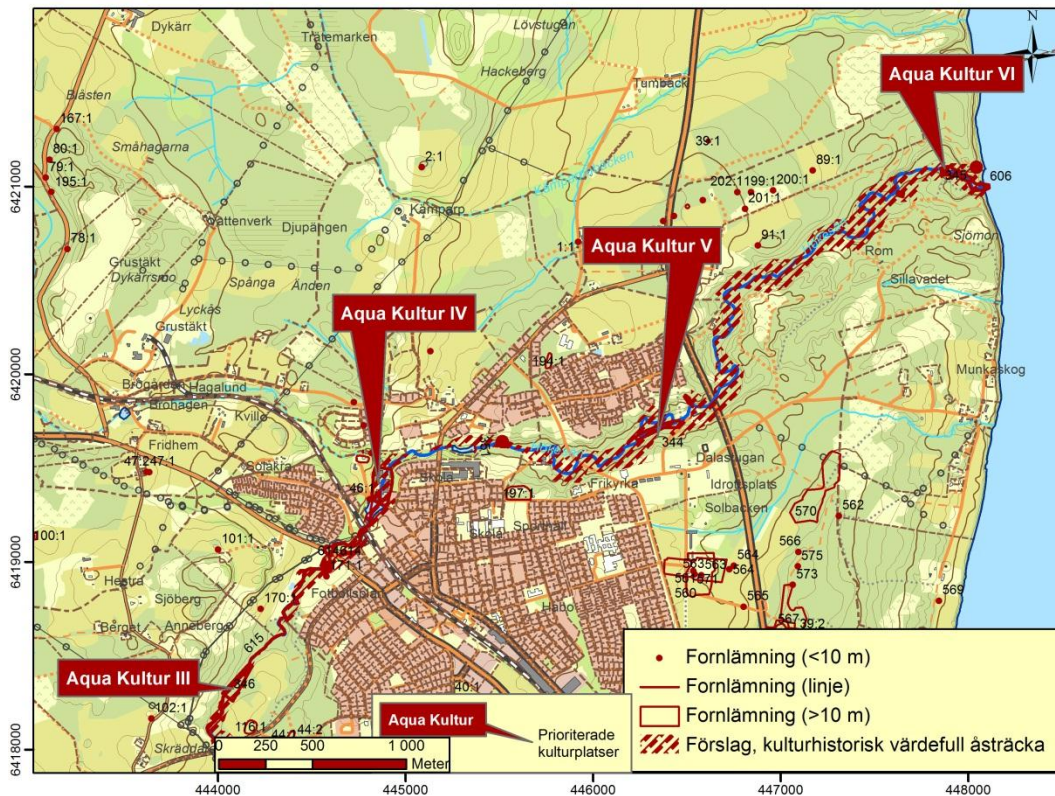

Exempel på hur Hökesåns naturmiljö i centrala Habo tillgängliggjorts på ett föredömligt sätt för Hababor och turister. Information om kulturplatserna vid ån kan dock här bättras med slyröjning och skyltning.

40.6 Kartor Hökesån. Prioriterad kultur.

Prioriterad och utvärderad kultur samt förslag på kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

Prioriterad och utvärderad kultur samt förslag på kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

41. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Hökesån

Hökesån 1)

Åtta kvarnplatser. Från sydöstspetsen av Galtömossen i Hökesåns övre del sydöst om Hökesjön, till Hökesåns sammanflöde med ett söderifrån namnlöst rinnande vattendrag finns åtta kvarnar benämnda som Qvarn eller Qvarnar och inprickade längs en 1,2 kilometer lång sträcka på Habo sockenkarta från år 1711.³⁰⁰ Dessa kvarnplatser representerar säkerligen skvaltkvarnar. Hökesån bildar här en lång forssträcka med små naturliga fall. Vid granskning av åsträckan fanns inhak och stenfundament som kan ha utgjort lämningar efter skvaltorna. Lämningar efter dessa förr så vanliga kvarntyper är tämligen sällsynta och ofta svårbedömda (åtminstone inom de vattendrag som inventerats av Kultur Aqua). Huruvida vattenhjulen på kartan möjligen skulle representera järnmöllor av något har inte gått att fastställa. Vid fältgranskning av åsträckan har ingen järnslaggförekomst eller andra indikationer på järnhantering framkommit. Utvärderad miljö Aqua Kultur I.

Ny: RAÄ Habo 610. Uppgift om.

N: 6416106 E:441098 (SWEREF 99 TM).

Hökesån. Motsvarande den forssträcka som nyttjats för åtta skvaltkvarnar.

Hökesån 2)

Vadmalsstamp. ”Stampen” Lämning som tolkats kunna utgöra plats för stamp i form av grävt dike, stengrund, husgrundsplatå och stensatt ränna m.m. utmed Hökesåns norra sida. En skylt med information om stampen står uppställd ungefär 60 meter uppströms platsen på åns norra sida. Skylttext D 34: ”Stampastugan under Habo Prästgård i Darängs Rote, en liten, låg backstuga av typen ryggåsstuga. Omnämnd i slutet av 1700-talet. Till backstugan hörde troligen en vadmalsstamp som drevs av vattenkraft i Hökesån. När kvinnorna efter

³⁰⁰ Geografisk karta över Habo socken, 1711. Akt P74-1:1; RAÄ Habo 606.

många omgångar och mycket arbete vävt ett stycke vadmal lämnades detta bort för stampning. Den sista som bodde här var Annika Håkansdotter. Hon var fattighjon och dog 1836.” Skylten uppsatt av Torpinventeringen i Habobygdens Släktforskarförening.” Ingår i utvärderad miljö, Aqua Kultur I.

Ny: RAÄ Habo 348. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6416231 E:440982 (SWEREF 99 TM).

Stengrund i Hökesån som troligen hör samman med stamp. Foto från SÖ.

Hökesån 3)

Habo kyrkby. Riksintresse för kulturmiljövåden. Utvärderad miljö, Aqua Kultur III.

N:6416402 E:441910 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 4)

Habo kvarn. Kvarnplats och kvarndamm, kvarnsten. Platsen för f.d. Habo kvarn är tomtmark. Kvarnen brann ned på 1900-talets senare hälft. I kvarnregistret beskrivs Habo kvarn som en ”urgammal kvarn”. En kvarn byggd 1655–1673 och den finns registrerad 1688.³⁰¹ Habo kvarn finns inprickad på Habo sockenkarta från år 1711. Ytterligare en har legat ungefär 200 meter nedströms. Kvarnen har byggts om och moderniserats i omgångar. Idag finns damm med fördämningsmur och en kvarnsten. Dammbyggnad i betong. Fallhöjd ca 3,5 meter. Två öppningar i dammen. I området kan finnas ålderdomliga kvarnlämningar. Damm med kulturhistoriskt värde. Ingår i utvärderad miljö, Aqua Kultur III.

Ny: Habo RAÄ 347. Bevakningsobjekt.
N:6416228 E:442285 (SWEREF 99 TM).

³⁰¹ Ringqvist 1959, s. 419.

Habo kvarndamm. Foto från Ö.

Hökesån 5)

Fördämning. Lämning. Svaga spår av fördämningsmur i sten.

Ny: RAÄ Habo 611. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6416248 E:442342 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 6)

Fördämning. Lämning. Svaga spår av fördämningsmur i sten.

Ny: RAÄ Habo 612. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6416273 E:442428 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 7)

Nygårds kraftstation anlagd 1918. Ån har här en långsträckt forssträcka och fallhöjden har samlats genom att en damm byggts över dalgången. Dammen är numera utrivnen. Kraftstationen avvecklades 1968.³⁰² Äldre husgrund av natursten. Övergivnen hjulbäck indikerar äldre kvarnplats eller annan vattendriven verksamhet. Anläggningen distribuerade el till bl.a. Habo kyrka. Senare efter att bygden försetts med elektricitet från annan elproducent användes kraftstationen till gårdens behov. Kraftstationen utvärderades som bevarandevärd industriminne (värdering:3) vid industriminnesinventering 1982.³⁰³

N:6416257 E:442745 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 8)

Dike, vattenränna, ca 60 meter lång, Ö-V. Torrlagd.

Ny: RAÄ Habo 613 Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6416267 E:442751 (SWEREF 99 TM).

³⁰² Julihn & Spade 1982, s. 82.

³⁰³ Julihn & Spade, 1982, s. 82.

Hökesån 9)

Uppgifter om fem kvarnar i Hökesån längs en ca 1,1 kilometer lång sträcka enligt sockenkarta Habo socken, 1711.³⁰⁴ Utvärderad miljö, Aqua Kultur IV.

Ny: RAÄ 615. Uppgift om.
N:6418758 E:444400 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 10)

Tubbereds Kvarn. Kvarnlämning m.m. På östra sidan av Hökesån är lämningar som enligt hembygdsskylt uppges vara efter Tubbereds Qvarn i Högsbäcks rote. På Habo sockenkarta 1711 finns en kvarn tillhörig Tubbered markerad i motsvarande område. Kvarn fanns på platsen fram in i 1930- talet enligt muntlig uppgift från Göte Malmström, Habo. Siste brukaren av kvarnen var Karl Zacharias Gustavsson, född 1867 i Habo prästgård. Kvarnen brukades åtminstone fram till 1904 (se ref: torpinventering). Andra uppgifter anger 1930-talet. På platsen finns lämningar efter dammvall i betong, grävd vattenränna 260 meter lång (torrlagd), med trärester efter vattenavskiljare, flera dämmen, vattenhjulsrännor, kvarngrund och andra lämningar. Troligtvis har det i närområdet funnits fler vattendrivna verksamheter. Utvärderad miljö, Aqua Kultur V.

Flera stormskadade träd ligger omkullvräkt över lämningarna. Dessa är också beväxta med sly och små barrträd. Platsen är skyltad av Habo/Gustav Adolf hembygdsförening. .

Intill området med lämningarna är en Naturskola.

Ny: RAÄ Habo 346. Övrig kulturhistorisk lämning. /Bevakningsobjekt
N:6418349 E:444102 (SWEREF 99 TM).

Tubbereds kvarn m.m. Område med ruïnämningar, flera fördämningar och grävd kanal. Flera vattendrivna verksamheter. Området belamrat med sly och omkullfallna träd. Foto från N.

³⁰⁴ Geografisk karta över Habo socken, 1711. Akt P74-1:1.

Grävt dike, drygt 250 meter lång har lett drivvatten till Tubbereds kvarn m.m. från Hökesån. Foto från SV.

Hökesån 11)

Såg. Sågmarkering på häradsekonomska kartan Tumbäck 1877–1882.³⁰⁵ Inga lämningar bevarade. Platsen omgjord till grönområde för intilliggande villabebyggelse.

N:6418972 E:444579 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 12)

Dike/Vattenränna, ca 75 meter lång, grävd till f.d. såg. Diket är torrlagt, ställvis avgrävt och partiellt igenfyllt. Sågen rivet. Sågmarkering finns angiven på platsen på karta konceptblad till ekonomiska kartan 1877–1882. Diket finns på laga skifteskarta över Gunnarsbo 1885.³⁰⁶

Ny: RAÄ Habo 614. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6419044 E:444664 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 13)

Fördämningsmur av betong till f.d. spinneridammen (Habo Ullspinneri). Dammen tömdes pga. rasrisk. 2010 omgestaltades dammområdet till strövområde utmed Hökesån i samband med fiskevårdsåtgärder. Fördämningsmuren ingår i utvärderad miljö, Aqua Kultur VI.

N:6419305 E:444862 (SWEREF 99 TM).

³⁰⁵ Häradsekonomska kartan Tumbäck 1877-1882. Id:J112-35-6.

³⁰⁶ Gunnarsbo. Laga skifte 1885. Akt 16-haj-201.

Gamla dammvallen till ullspinneriet vars röda byggnad skymtar till vänster (N) i bild. Dammområdet nu omvandlat till strövområde. Här förbi gick gamla landsvägen. Foto från V.

Hökesån 14)

Milstolpe. Gamla landsvägen passerade mellan ullspinneriet och dammen. Utmed vägens sydvästra sida invid dammvallen står en milsten från 1600-talet med Krönt Karl XII:s namnchiffer (se bild ovan).

RAÄ Habo 46:1 Fast fornlämning.
N:6419334 E:444809 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 15)

Habo ullspinneri. Etablerat år 1882. Välbevarad industrimiljö. Dammen har rivits ut 2010 i samband med fiskevårdsåtgärder. Merparten av byggnaderna är från 1915-1945. Kraftstationen är inte i bruk idag.

Industrimiljö med högt bevarandevärde. Värdefullt industriminne för orten. Bevarandevärt industriminne, värdering: 2 (1982). Välbevarad och värdefull kulturmiljö, Länsstyrelsen (1989) klass 2.³⁰⁷ Utvärderad miljö Aqua Kultur VI.

N:6419345 E:444863 (SWEREF 99 TM).

Ullspinneriet i Habo. Foto från

Hökesån 16)

Laggaredammen (f.d.)byggd 1897. Vattenmagasin till f.d. Habo Laggkärlfabriks kraftstation. Dammen utrivs år 2005 i samband med fiskevårdsåtgärder. Dammfästen på ömse sidor av ån återstår. Fördämningsmuren var uppförd i natursten, senare påbyggd med betong. Drygt 200 meter nedströms byggdes en kraftstation omkring år 1921 som varade fram till 1962 då laggkärlfabriken lades ned. Habo laggkärlfabriks kraftstation utvärderades som bevarandevärt industriminne, värdering: 3.³⁰⁸ Numera riven. Platsen skyltad.

³⁰⁷ Julihn & Spade 1982 s. 65ff; Länsstyrelsen i Jönköpings län 1998 s. 175 f.

³⁰⁸ Julihn & Spade 1982, s. 82 ff.

Dammfästen efter den utrivna Laggaredammen. Foto från Ö.

Betongvagg till vattentuben till laggkärlsfabrikens kraftstation. I bakgrunden skymtar rester av f.d. Laggaredammen i form av dammfäste på norra sidan av Hökesån. Foto från Ö.

Habo laggkärlsfabrik (f.d.) startade 1892 vid Karstorp i Gustav Adolf socken. År 1896 flyttades industrin till Habo, utmed Hökesån. Tillverkningen bestod av tvättbaljor, tunnor, större kar och behållare för industriändamål. Fabriken eldhärjades 1898 och 1943, men återuppbyggdes. 1945 var företaget den största laggkärlsfabriken i Sverige. Verksamheten lades ned omkring 1962 pga. efterfrågan på laggkärl minskade. Delar av industrilokalerna inklusive ångpannan fanns kvar vid tidpunkten för Julihns & Spades Industriminnesinventering för Habo kommun 1979 (1982). De kvarvarande fabriksbyggnaderna bedömdes som bevarandevärdt industriminne, värdering: 3.³⁰⁹ Strövstig i området längs ån.

Ny: RAÄ Habo 351. Dammvall, rest av. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6419610 E:445370 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 17)

Habo laggkärlsfabriks kraftstation. Lämningar efter kraftstationen till laggkärlsfabriken på norra sidan av ån. Kraftstationen utvärderades som bevarandevärdt industriminne, värdering: 3, vid industriinventering i Habo kommun.³¹⁰ Numera återstår endast fundament till vattentuben och delar av betonggrund samt betongfundament och en massa tekniska detal-

³⁰⁹ Julihn & Spade 1982, s. 35 ff.

³¹⁰ Julihn & Spade 1982 s. 82 f.

jer som ligger utmed åkanten. En ca 200 meter lång tub ledde vattnet till kraftstationen från Laggaredammen.

N: 6419635 E:445536 (SWEREF 99 TM) (Ungefärligt läge)

På norra sidan av Hökesån syns lämningar i form av betongrester efter kraftstationen till laggkärlsfabriken. Foto från SÖ.

Hökesån 18)

Stora Kärrs kvarn (f.d.). På platsen finns kvarngrund, hjulbäck, samt tre kvarnstenar.

Kvarnplatsen belägen vid ån i centrala Habo mellan bostadsområdet Kråkeryd i norr och idrottsplatsen i söder. Stora Kärrs kvarn finns markerad i form av två vattenhjul på karta från 1815.³¹¹ Ett vattenhjul som markerar kvarnplatsen finns också på laga skifteskarta från 1851.³¹² På bägge 1800-tals kartorna finns en vattenränna markerad. Denna finns bevarad. I intaget från huvudfåran syns betongfördämningsanläggningar. Diket är ca 180 meter långt. Enligt uppgifter ska kvarnbyggnaden ha funnits fram till omkring 1940. Timret från kvarnen köptes upp och såldes vidare därefter. Siste mjölnaren hette Svensson, han drev kvarnen fram till ca 1940. Dammvall uppförd i flera skeden. Äldst är en fördämning byggd i natursten. Sedermera förstärkt med betong, båda lämningarna numera kraftigt raserade, men man kan ändå tolka sammanhang och funktion. Kraftstationslämning och damm, dammfäste, pumphus. Ett numera förfallet pumphus ska enligt uppgift ha försörjt idrottsplatsen med bevattning. Utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

Ny: RAÄ Habo 344. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6419712 E:446353 (SWEREF 99 TM).

³¹¹ Stora Kärr. Övrigt, 1817. Akt 16-haj-37a.

³¹² Kråkeryd, Laga skifte 1851. Akt 16-haj-161.

Hökesån. Rester efter betongfördämning för reglering av vattenintag in i ett ca 180 meter långt grävt dike som fört drivvatten till Stora Kärrs kvarn och kraftstation. Foto från SV

Ruinlämningar efter Stora Kärrs kvarn m.m. En anordnad naturstig passerar förbi.

Lämningar efter fångstdamm till kraftstation och kvarn.

Hökesån 19)

Suttrans kvarn. Lämningar. Dammvall och en kvarnsten samt vägbank.

Ny: Habo RAÄ 350. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6420961 E:447638 (SWEREF 99 TM).

Hökesån 20)

Suttrans laxfiske. Plats för laxfiske ca 300-350 meter väster, uppströms åmynningen. På åns norra sida finns betong och träkonstruktion efter fångstanläggning. Historiska belägg för fiske på platsen finns på Storskifteskarta 1790³¹³ – angivet ”laxfiske” på platsen. Platsen omnämns också som ”Suttrans laxfiske” och kan spåras till 1547 då Nils Munck hade förläning i ett fiske benämnt ”Suttran”.³¹⁴ Suttrans fiske finns arkivaliskt belagt i originalbrev (RA), ett bytesbrev av kung Magnus 1332 *piscaria in Sutro* kan vara gamla namnet på Hökesån – ett ljudhärmande ord. Bytesbrevet avsåg förmodligen det bästa fisket (lax) i ån. Ytterligare medeltida belägg, från bl.a. år 1333 Linköpings domkyrkas *piscariis Sytro* och ett från 1333 ett bytesbrev från kung Magnus Eriksson.³¹⁵ På karta ägodelning Klingekärr 1790 finns platsen markerad med en fördämning över ån och en byggnad omedelbart intill, nedströms på åns södra sida.³¹⁶ Motsvarande plats även markerad på karta över Stora Kärr, 1815, med en byggnad på södra sidan av ån mot sjöängen till torpet Suttran under Stora Kärr.³¹⁷ ”Laxfisken” har noterats på häradsekonomiska kartan 1877–1882.³¹⁸ Utvärderat objekt Aqua Kultur VIII.

Laxfiske bedrevs här senast under Skara Hushållningssällskap fram till 1960-talet.³¹⁹

Ny RAÄ Habo 345. Fast fornlämning.
N:6421091 E:447878 (SWEREF 99 TM).

Suttrans laxfiskeplats i Hökesån.

³¹³ Klingekärr. Ägodelning 1790 Akt P74-49:1; Klingekärr nr 1. Storskifte 1791. Akt 16-haj-32a.,

³¹⁴ Ringqvist 1959, s. 442.

³¹⁵ F-topo.

³¹⁶ Klingekärr nr 1. Ägodelning 1790. Akt P74-49:1.

³¹⁷ Stora Kärr. Övrigt 1815. Akt 16-haj-37a.

³¹⁸ Tumböck .Häradsekonomiska kartan 1877-1882. Rak-id J112-35-6.

³¹⁹ Muntlig uppgift Göte Malmström, Habo; Smålands Folkblad 25 augusti 1954, "Hoppfiske i Habo".

Hökesån 21)

Hålväg genom ravinen ned mot Hökesåns utlopp i Vättern.

N:6421106 E:448041 (SWEREF 99 TM).

Hålväg ned till Hökensås åmynning. Foto från V.

Hökesån 22)

Kronofiske *Cronijske* noterat vid åmynningen i Vättern samt markerat med ljuster på Habo sockenkarta 1711.³²⁰

Ny: RAÄ Habo 606. Uppgift om.

N: 6420998 E:448100 (SWEREF 99 TM).

Hökesåns mynning i Vättern. Foto från V. Laxfiskeplats.

³²⁰ Habo sockenkarta 1711. Akt P74-1:1.

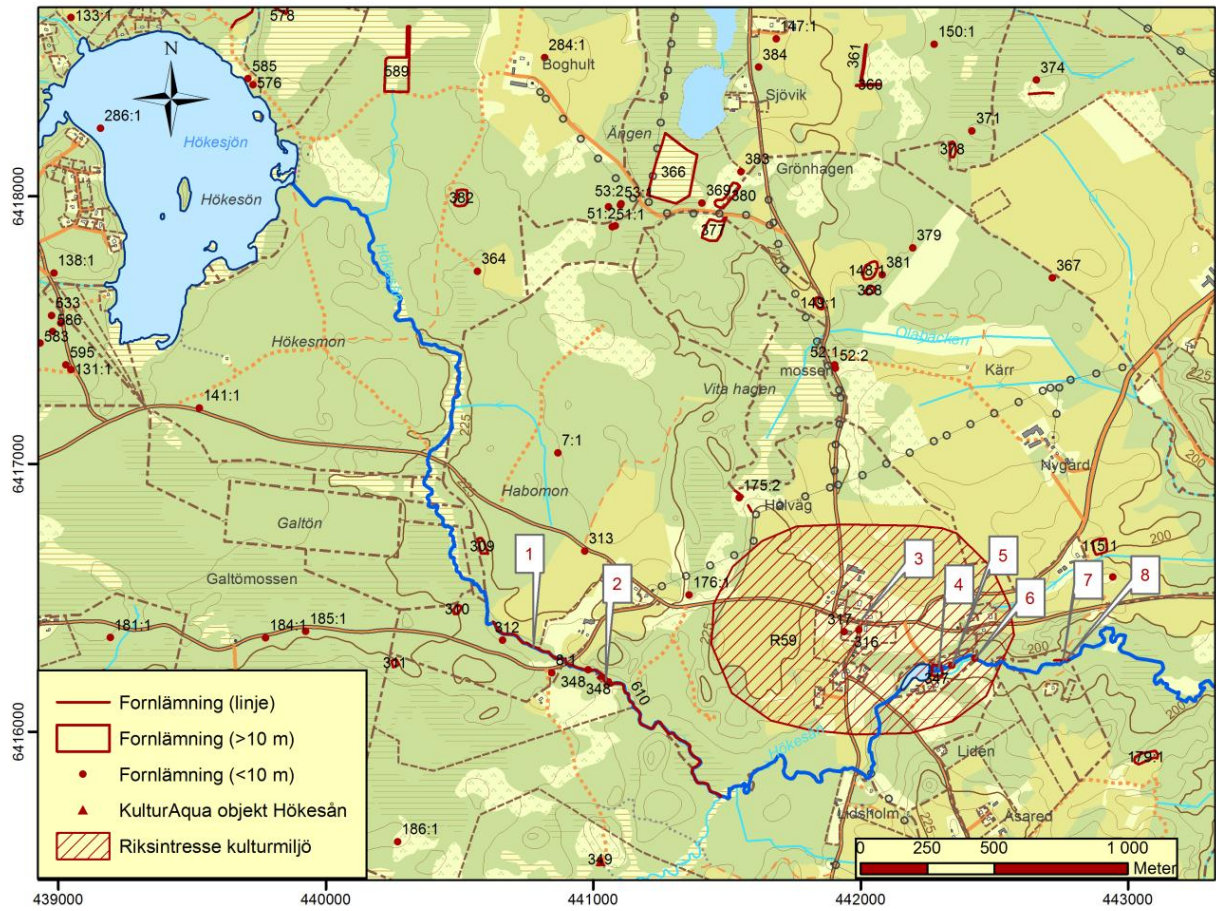
41.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Hökesån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist ³²¹ / Industrihist ³²² / Riksintr. kmv.	Aqua Kultur Utvärderat objekt /miljö.
1	Åtta kvarnplatser	Habo 610	X	Uppgift om		I
2	Vadmalsstamp	Habo 348	X	Övrig kulturh. lämning		I
3	Habo kyrkby				Riksintresse kmv.	II
4	Habo kvarn	Habo 347	X	Bevakningsobjekt		II
5	Fördämning	Habo 611	X	Övrig kulturh. lämning		
6	Fördämning	Habo 612	X	Övrig kulturh. lämning		
7	Nygårds kraftstation					
8	Dike, ränna	Habo 613	X	Övrig kulturh. lämning		
9	Fem kvarnplatser	Habo 615	X	Uppgift om		III
10	Tubbereds kvarn	Habo 346	X	Bevakningsobjekt		IV
11	Sågplats		X	Uppgift om		
12	Dike/ ränna.	Habo 614	X	Övrig kulturh. lämning		
13	Dammvall. F.d. spinneridammen		X	Övrig kulturh. lämning		
14	Milstolpe	Habo 46:1		Fast fornlämning		
15	Habo Ullspinneri				Värdefull industrihistorisk miljö Värde- ring:2 (1982) Klass: 2 (1998).	V
16	Dammfösten. Laggare-dammen	Habo 351	X	Övrig kulturh. lämning		
17	Habo laggkärlsfabriks kraftstation	Habo	X	Övrig kulturh. lämning		
18	Kvarn m.m. /Stora. Kärr	Habo 344	X	Övrig kulturh. lämning		VI
19	Suttrans kvarn	Habo 350	X	Övrig kulturh. lämning		
20	Laxfiskeplats, Suttran	Habo 345	X	Fast fornlämning		VII
21	Hålväg					
22	Kronofiske, laxfiske	Habo 606	X	Uppgift om		

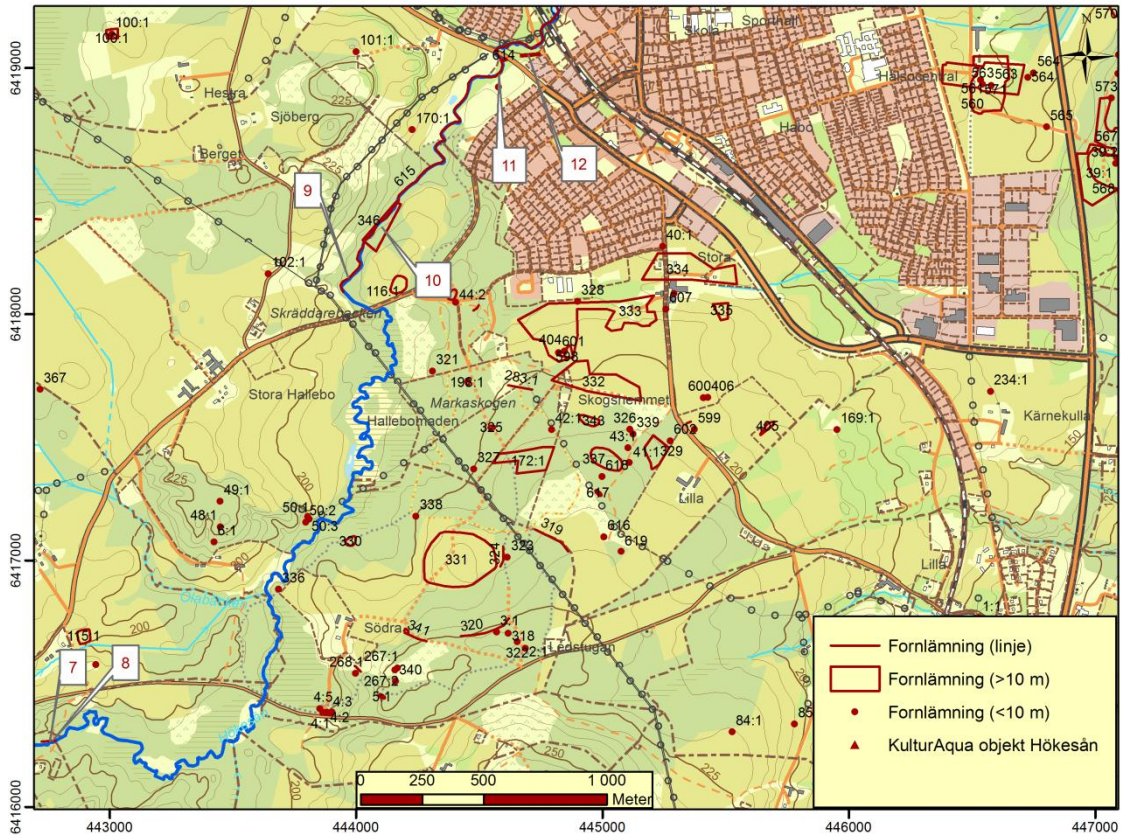
³²¹ Länsstyrelsen 1998. Länsstyrelsens inventering av kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län 1998. Klass 1: Kulturhistoriskt intressant miljö. Klass 2: Industrimiljö representativ för en branschs kontinuitet. Klass 3: Förändrad miljö/Förfall.

³²² Julihn & Spade 1982. Kategori/Värdering 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori/Värdering 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. 2: Industriminne med betydande värde. 3: Bevarandevärdt industriminne.

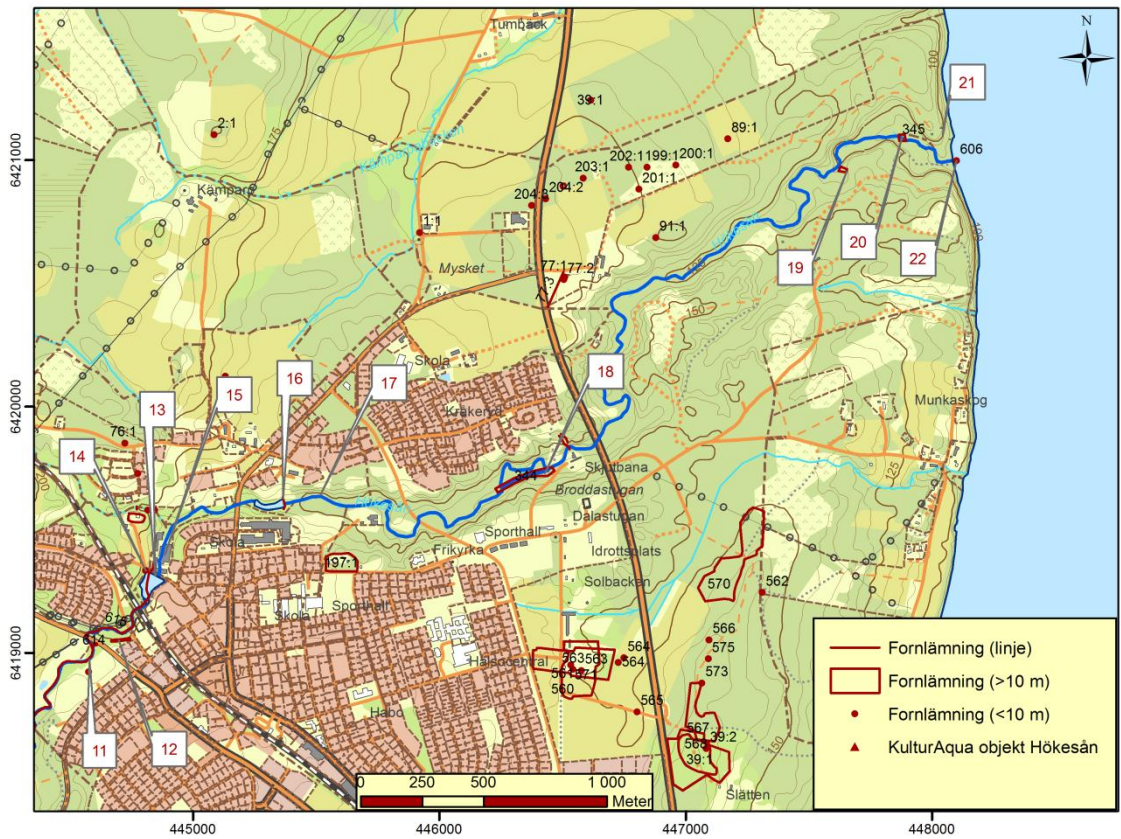
41.2 Kartor Hökesån. Inventerade kulturplatser,

Inventerade kulturplatser längs Hökesån.

Inventerade kulturplatser längs Hökesån.

42. Referenser Hökesån

42.1 Litteratur

Agertz, Jan. F-topo, Jönköpings läns museum.

Julihn, Eric & Spade, Bengt, 1982. Industriminnen i Habo kommun: en inventering utförd 1979, Kulturnämnden, Habo, 1982.

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Vätterbäckar i Jönköpings län, Meddelande 2007:42, 2007.

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län, Meddelande 1998:36.

Ringqvist, Karl, Habo: En sockens historia, 1959.

Smålands Folkblad 25 augusti 1954. Hoppfiske i Habo.

Vattenvårdsförbundet, Vättern 90, Vattenvårdsplan för Vättern, 1990.

42.2 Kartor

Lantmäteriet Jönköping

Hallebo by. Storskifte 1801, Akt II C.

42.2.1 Digitala kartor

www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv /Jönköpings län (Skaraborgs län)

Gunnarsbo. Laga skifte 1885. Akt 16-haj-201.

Klingeärr. Storskifte 1791. Akt 16-haj-32a.

Kråkeryd. Övrigt 1851. Akt 16-haj-161.

Stora Kärr. Övrigt 1817. Akt 16-haj-37a.

Lantmäteristyrelsens arkiv/Skaraborgs län/Habo kommun

Hallebo stora nr 1-2. Storskifte 1801. Akt P74-32:1.

Habo socken, Geografisk karta 1711. Akt P74-1:1.

Klingeärr nr 1. Ägodelning 1790. Akt P74-49:1.

Rikets allmänna kartarkiv

Tumbäck. Häradsökonomiska kartan 1877-1882. Rak-id J112-35-6.

42.3 Webbreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller
www.fornsök.se
www.viss.lst.se
www.sofi.se

42.4 Förkortningar

RA- Riksarkivet
RAÄ Riksantikvarieämbetet

42.4.1 Tidning

Smålands Folkblad 25 augusti 1954, ”Hoppfiske i Habo”.

42.5 Muntlig uppgift

Göte Malmström, Habo.

43. Pirkåsabäcken och Kvillabäcken

Pirkåsabäcken och Kvillabäcken i Habo socken, Habo kommun. Utdrag ur Översiktskartan. Skala 1:50 000.

Pirkåsabäcken är biflöde till Kvillabäcken som i sin tur är biflöde till Hökesån. Kvillabäcken sammanfaller med Hökesån i Habo, knappt ett hundra meter norr om industriminnet Habo ullspinneri. Pirkåsabäcken rinner upp i mossarna, bl.a. Store mossen, öster om Slätthult i Habo socken ungefär fyra kilometer väster om Habo samhälle.

Kvillabäckens mest koncentrerade fallsträcka är dess nedersta del där ån faller närmare 25 meter längs en ca 300 meter lång sträcka. Bäckarnas närområden består mest av skogsmark, i nedre delarna där Kvillabäcken tar vid är tämligen vidsträckt odlingsmarker. Avrinningsområdet är drygt 12 km² stort. Inventerad åsträcka har omfattat delen från Pirkåsadammen Gölhult/Alunda i Pirkåsabäcken till Kvillabäckens utlopp i Hökesån.

Namnet Kvillsbäcken eller Kvillabäcken har tolkats härröra efter gården Kvill, som f.ö. skrevs *Quyld* (1539) och *Qwill* (1540).³²³

43.1 Kultur längs bäckarna

På höjderna söder och väster om ån i Mellan-Gölhult finns förhistoriska järnåldersgravar, dels ett gravfält med sju domarringar samt tre ensamliggande gravar, varav två domarringar och en rund stensättning. Vid Mölekullen har vid olika tillfällen flintfynd samt en stenyx påträffats, vilket antyder ett möjligt läge för stenåldersboplats på bergsplatån omedelbart söder om Kvillabäcken.³²⁴ Vid Mölekullen har också ålderdomlig järnslag av blästugnstyp påträffats utmed södra sidan av ån.³²⁵ Slaggfyndet består av enstaka slaggbitar och kan inte i detta skede utvärderas. Inga ytterligare slaggynd har gjorts här vid ån.

43.1.1 Kvarnverksamhet

Inga bevarade kvarnbyggnader finns längs inventerade åsträckor. I Pirkåsabäcken vid Gölhult finns en kvarnplats med lång tradition. Man kan här följa kvarnverksamhet från 1709 genom det äldre historiska kartmaterialet.³²⁶ På storskifteskartan över Gölhult, knappt hundra år senare (1806), finns Pirkåsadammen och kvarnen inritade samt senare på härads-ekonomiska kartan från 1877–1882.³²⁷ Kvarnen är numera sedan länge borta, men i och in till åfåran strax nedströms dammen syns spår av äldre stensatta murar längs utloppet från dammen.³²⁸

Vid Mölekullen har funnits två kvarnar under 1700- och 1800-talen.³²⁹ Namnet Mölekullen åsyftar genom förledet *mölla* på äldre benämning för kvarn. Utmed Kvillabäcken vid Mölekullen har påträffats lämningar efter fördämningsmurar på två platser.³³⁰

En kvarn har funnits vid bäcken omedelbart norr om gården Kvill. Kvarnen finns markerad på karta 1711.³³¹ På motsvarande plats anlades senare Kvills såg.

³²³ Agertz 2008, s. 143.

³²⁴ RAÅ Habo 282:1.

³²⁵ RAÅ Habo 354.

³²⁶ Gölhult, Arealavmätning 1709, Akt 16-haj-19b.

³²⁷ Gölhult nr 1-3, Storskifte 1806, Akt P74-30:3.

³²⁸ RAÅ Habo 357.

³²⁹ Ringqvist 1959, s. 549.

³³⁰ RAÅ Habo 353, 355.

³³¹ Habo socken. Geografisk karta. 1711. Akt:P74-1:1.

43.1.2 Alunda kraftstation

Nedanför Pirkåsadammen byggdes vid tiden för första världskriget ett mindre gårdselkraftverk. Anläggningen var enkelt utformad, drivvattnet fördes med en trätub från dammen till en öppen turbinsump med inmonterad Francisturbin. Härifrån leddes axlar in till ett maskinhus med likströmgenerator. Vid industriminnesinventering i Habo kommun 1979 bedömdes anläggningen som ett bevarandevärt industriminne, värdering: 3.³³² Anläggningen var då i förfall och är numera till stora delar skattad åt förgängelsen.

Pirkåsadammen och kraftstationsanläggningen f.d. Alunda/Pirkåsadammens elkraftverk. Foto från V.

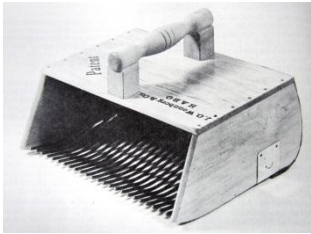
43.1.3 Träindustrier

43.1.3.1 KVILLS SNICKERIFABRIK - J O WENNBORG & CO.

En träsnickerifabrik anlades i Kvill 1909. Hit flyttade J O Wennborg & Co sin snickerifabrik från Skarpemo. År 1903 hade fabriken fått patent på en bärplockare. Modellen räknades som en av världens förnämsta på området ifråga och 80 år senare var det företagets enda produkt i tillverkning. Än idag är denna erkända produkt i mångas ägo och nyttjas flitigt vid bärplockning. Fabriksbyggnaden i tre plan är i stort sett bevarad från 1909. Efter en brand 1939 påbyggdes den översta våningen något. Fabriken erhöll först drivkraft via linöverföring från en turbin vid det närbelägna vattenfallet som Kvillabäcken här bildade. Dammen finns ännu kvar. Fabriksanläggningen, interiört och exteriört, är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull bevarandevärd industrimiljö 1982 av Spade Julihn och 1998 av Länsstyrelsen, värdering/klass: 2.³³³

³³² Julihn & Spade 1982 s. 83.

³³³ Julihn & Spade 1982, s. 33f.; Länsstyrelsen 1998, s. 173 ff.

Wennbergs patenterade bärplockare - en av världens förnämsta på området i fråga. I folkmun känner vi denna erkända bärplockare som "krösarepa". Bild ur Julihn & Spade 1982.

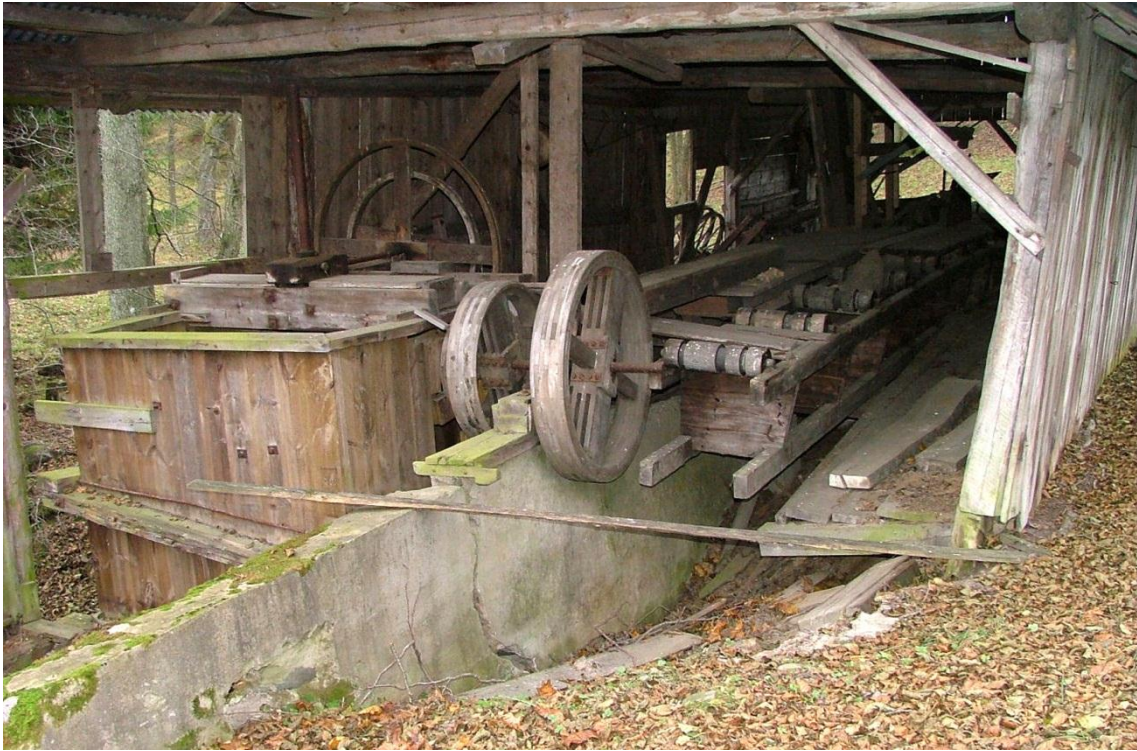

Kvills snickerifabrik.

43.1.3.2 **KVILLS SÅG**

Liten såganläggning, cirkelsågverk. Nedlagt. Såghus av omålade brädor, plåttak. Cirkelblocksåg har drivits via remmar av en vattenturbin eller dieselmotor. Utvärderat 1982 som bevarandevärdt industriminne i Habo kommun, värdering: 3.³³⁴ Byggnaden är i förfall. Tillhörande damm tömd.

³³⁴ Julihn & Spade 1982, s. 30f.

Kvills såg. Foto Leif Henriksson.

44. Utvärdering och karaktärisering

44.1.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade kulturhistoriska objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Pirkåsadammen, kvarnplats, elkraftverk. RAÄ Habo 357. Pirkåsabäcken nr 1,2.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Bevakningsobjekt
Summa	17	

Kvarnplats. Belagd i kartor från 1709. Pirkåsadammen fanns anlagd 1806 enligt karta. Gårdselkraftverk, från tidigt 1900-tal, utvärderat som industriminne, värdering: 3 (1982), numera raserat och förfallet. I området är rikligt med rödjord. Dammen är en markör för lång tradition av kvarnplats. Äldre murlämningar nedanför fördämning ingår i bevakningsobjekt RAÄ Habo 357.

Kulturhistoriskt värdefull miljö. Restriktivitet angående dammiljö och lämningar.

Aqua Kultur II. Kvills träsnickerifabrik. Kvillabäcken nr 4, 6.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	28	

J O Wennborg & CO, Kvills träsnickerifabrik (f.d.), från 1909 vid Kvill. Mest känd för tillverkning av patenterad bärplockare, mycket framgångsrikt företag världen över. Byggnad i kalksandsten, i tre våningsplan. Maskinerna drevs fortfarande på 1960-talet via linor från en

turbin i Kvillabäcken från ett vattenmagasin som ännu finns bevarat. Vid industriinventering 1989 uppges att specialmaskiner fanns inrymda i byggnaden. Värderad av Julihn & Spade 1982 samt av Länsstyrelsen 1998 som industrihistoriskt och kulturhistorisk värdefull anläggning; värdering/klass 2. Industribyggnaden med damm är ett äreminne över en framgångsrik industriprodukt.

Kulturhistoriskt värdefull byggnad.

Aqua Kultur III. Kvills såg. Kvillabäcken nr 7.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		Industriminne Värdering 3 (1982)
Summa	16	

Nedlagd, liten såganläggning, cirkelsågverk. Utvärderat 1982 som industriminne i Habo kommun, värdering: 3.³³⁵ Byggnaden i förfall. Tillhörande damm tömd.

Aqua Kultur IV. Mölekullen. Kvarnplatser, fördämningar (lämningar). RAÄ Habo 353, 355. Kvillabäcken nr 8,11.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar/Tidigare utvärderat
Dokumentvärde	2	
Kvalitet		
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	1	
Tillgänglighet	1	Privat mark.
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	11	

Mölekullen. Lämningar efter två fördämningsmurar. Uppgift om två kvarnar i äldre kartmaterial. Privat mark.

44.2 Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

³³⁵ Julihn & Spade 1982, s. 30f.

45. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Pirkåsabäcken / Kvillabäcken

Pirkåsabäcken 1)

Kvarnplats. Pirkåsadammen. Fördämning. Utbyggd för kraftstation. På karta 1709 finns markerat ett kvarnhjul och ”Qvarn” på motsvarande plats samt ett järntecken markerat.³³⁶ Kvarnen finns inprickad på karta storskifte Mellan Gölhult 1806³³⁷ nu också med fördämning och damm. ”Qvarn” även markerat på platsen på häradseconomiska kartan 1877–1882.³³⁸ Äldre stensatta murar omedelbart nedströms dammvallen. Lång tradition av kvarnplats. Dammvallen ombyggd och förstärkt, liksom vägbron. Dammen har kulturhistorisk värde som damm till kvarn känd från tidigt 1800-tal och senare utbyggd för kraftstation.

Utvärderad miljö Aqua Kultur I

Ny: RAÄ Habo 357. Bevakningsobjekt.
N:6420360 E:441881 (SWEREF 99 TM).

Pirkåsabäcken 2)

Pirkåsadammens/Alunda kraftstation. Gårdskraftverk. Anlagt omkring tiden första världskriget. Beskrivning efter Julihn & Spade 1982: Från dammen har drivvattnet förts i en trätub

³³⁶ Gölhult. Arealavmätning 1709. Akt 16-haj-19b.

³³⁷ Gölhult. Storskifte 1806. Akt 16-haj-19a.

³³⁸ Häradseconomiska kartan Mullsjö Id:J112-34-10.

till en öppen turbinsump av trä. Sumpen med ett tornliknande utseende har en horisontellt uppställd Francisturbin. Från den fristående sumpen leder axlar för turbin och reglering in till maskinhuset strax intill där en liten likströmgenerator rivits. Maskinhuset uppfört av trä med en stående pandel och tegeltak. Verket var vid industriminnesinventeringen i Habo kommun ett av de få kvarvarande exemplen på de en gång så vanliga gårdskraftverken i Sverige. Anläggningen värderades som bevarandevärd industriminne, värdering: 3.³³⁹ Idag är kraftstationen till stora delar raserad. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.

N:6420360 E:441883 (SWEREF 99 TM).

Alunda kraftstation vid Pirkåsadammen.

Alunda kraftstation.

³³⁹ Julihn & Spade 1982, s. 83.

Pirkåsabäcken 3)

Rödjordsförekomst. Rikligt med rödjord intill ån. Nedströms Pirkåsadammen är ån rödfärgad av järnutfällning av järnoxid. På karta 1709 finns ett järntecken markerat här.³⁴⁰ Förmodligen har här bedrivits täktverksamhet av rödjord, till vilket ändamål är okänt. Området är svårframkomligt på grund av tät träd- och buskvegetation.

Ny: RAÄ Habo 356. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6420371 E:441892 (SWEREF 99 TM).

Av järnoxid kraftigt rödfärgat vatten i Pirkåsabäcken vid Hallunda.

Kvillabäcken 4)

Damm, ursprungligen anlagd för drift av Kvills träsnickerifabrik, J.O Wennborg & CO. Utvärderad miljö Aqua Kultur II.
N:6419798 E:443501 (SWEREF 99 TM).

Kvillabäcken 5)

Kraftstation vid Brohagen. Ej granskad.
N: 6419831 E:443515 (SWEREF 99 TM).

³⁴⁰ Gölhult. Arealavmätning 1709. Akt 16-haj-19b.

Kraftstationen vid Brogården skymtar mellan träderna som en grå betongbyggnad under mark.
Foto. Leif Henriksson.

Kvillabäcken 6)

Kvills träsnickerifabrik, J. O Wennborg & CO. Hit flyttade 1909 J O Wennborg & Co sin snickerifabrik 1909 från Skarpemo. År 1903 erhöll snickerifabriken patent på en bärplockare. Modellen räknades som en av världens förnämsta på området ifråga och 80 år senare var det företagets enda produkt i tillverkning. Bottenplanet inrymde snickeriverkstad med flera remdrivna maskiner. Mellanvåningen inrymde bänksnickeri. Översta våningen användes för montering av bärplockarna. Fabriksbyggnaden är till stora delar bevarad från 1909. Den är uppförd av kalksandsten på granitgrund. Fabriken erhöll först drivkraft via linöverföring från en turbin vid det närbelägna vattenfallet från Kvillabäcken. Verksamheten numera nerlagd.

Kulturhistoriskt värdefull industribyggnad. Utvärderad som kulturhistoriskt värdefull industrimiljö 1982 vid industriinventering i Habo kommun samt utvärderad med motsvarande kulturhistoriska bedömning av Länsstyrelsen, 1998; värdering/klass 2.³⁴¹ Utvärderad miljö Aqua Kultur II.

En smedja lär enligt ortsbor ha legat på platsen före snickerifabriken.

N:6419784 E:443562 (SWEREF 99 TM). (Koordinater från Länsstyrelsens industriminneinventering).

³⁴¹ Julihn & Spade 1982, s. 33 ff; Länsstyrelsen 1998, s. 173f.

Kvills gamla träsnickerifabrik. Vid ingången sitter axeltapp till axelledning.

Kvillabäcken 7)

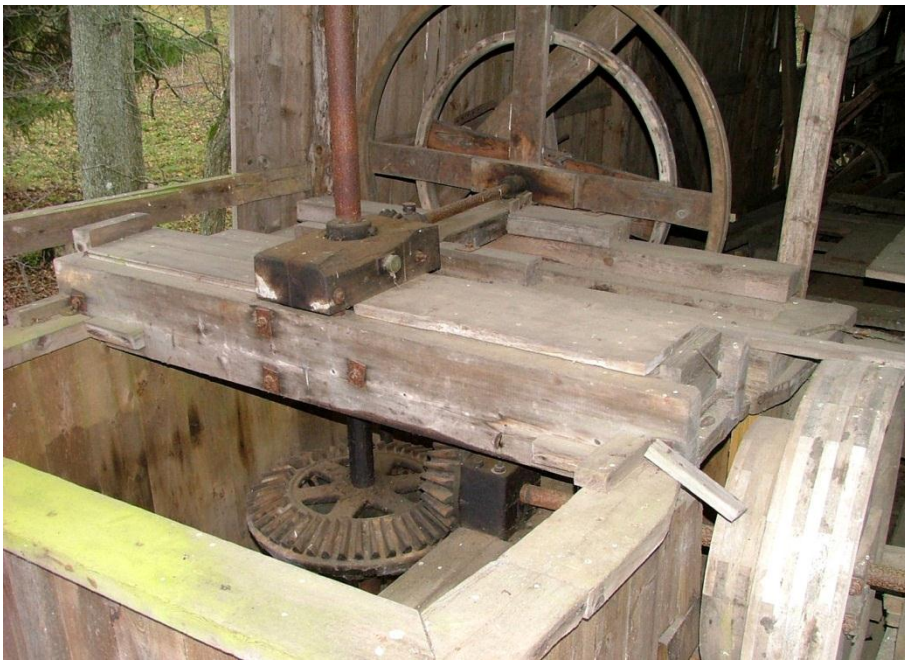
Kvills såg. Nedlagt cirkelsågverk. Såghus av omålad brädvägg med tak av korrplåt. Cirkelblocksåg har drivits via remmar av antingen en vattenturbin eller dieselmotor. Från huvudaxeln drevs en generator. Utvärderat som bevarandevärd industriminne, värdering: 3, 1982³⁴², numera i förfall. Dammvall raserad, tömd damm. Kvillabäcken har sin naturliga fåra. Eventuell plats för kvarn tidigare enligt karta 1711.³⁴³ Utvärderad miljö Aqua Kultur III.

Räv sågs på plats vid besiktning. Öring i bäcken vid besiktning.

N:6419848 E:443854 (SWEREF 99 TM).

³⁴² Julihn & Spade 1982, s. 30 f.

³⁴³ Ringqvist 1959, s. 548-554; Habo socken. Geografisk karta 1711. Akt:P74-1:1.

Kvills såg.

Utrangerad fördämningsmur till vattenmagasin för drift av Kvills såg.

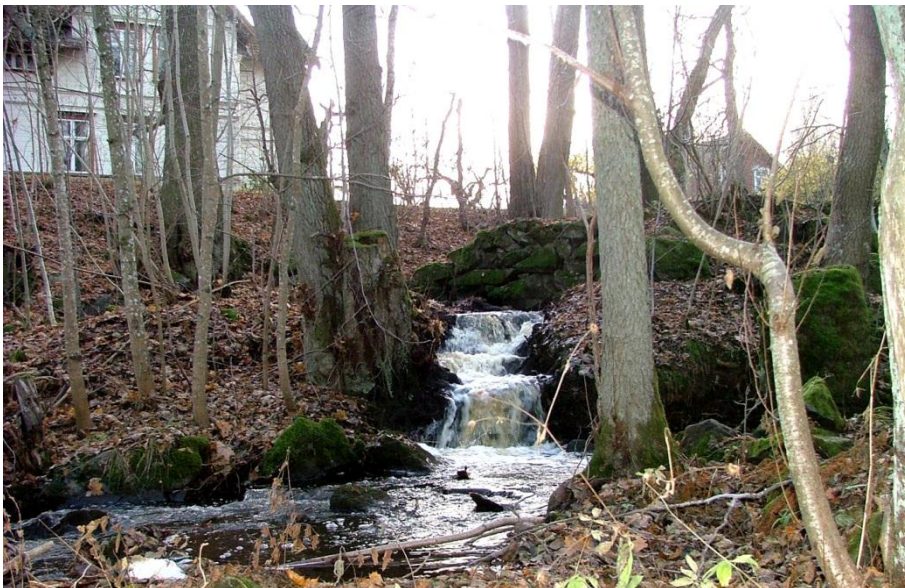
Kvillabäcken 8)

Mölekullen. Lämning av fördämningsmur av sten. På ungefär motsvarande plats har tidigare funnits en husbehovskvarn, skvaltkvarn 1790 enligt karta inägomätning av Mölekullen.³⁴⁴

Utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

Ny: RAÄ 353, Habo socken. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6419589 N:444772 (SWEREF 99 TM).

³⁴⁴ Mölekullen nr 1. Inägoavmätning 1790. Akt P74-68:1.

Rest av fördämningsmur i Kvillabäcken. Foto från Ö.

Kvillabäcken 9)

Fyndplats för järnslag av äldre karaktär, blästslag. Påträffat av fastighetsägaren på södra sidan av bäcken.³⁴⁵

Ny: RAÄ Habo 354. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6419579 E:444818 (SWEREF 99 TM).

Kvillabäcken 10)

Fyndplats för flinta och stenyxa. Stenåldersboplats omedelbart söder om ån vid Mölekullen.

RAÄ Habo 282:1. Bevakningsobjekt.
N:6419548 E:444770 (SWEREF 99 TM).

³⁴⁵ Anvisat av markägaren.

I området för Kvillabäcken vid Mölekullen har påträffats flinta och stenyxa.

Kvillabäcken 11)

Kvarnplats. Rest av fördämningsmur av sten påbyggd med betong. Vattenhjul på ungefär motsvarande plats markerat på häradsekonomska kartan 1877-1882.³⁴⁶ Utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

Fiskevårdsåtgärder vidtagna hösten 2005.

Ny: RAÄ Habo 355. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6419579 E:444846 (SWEREF 99 TM).

³⁴⁶ C

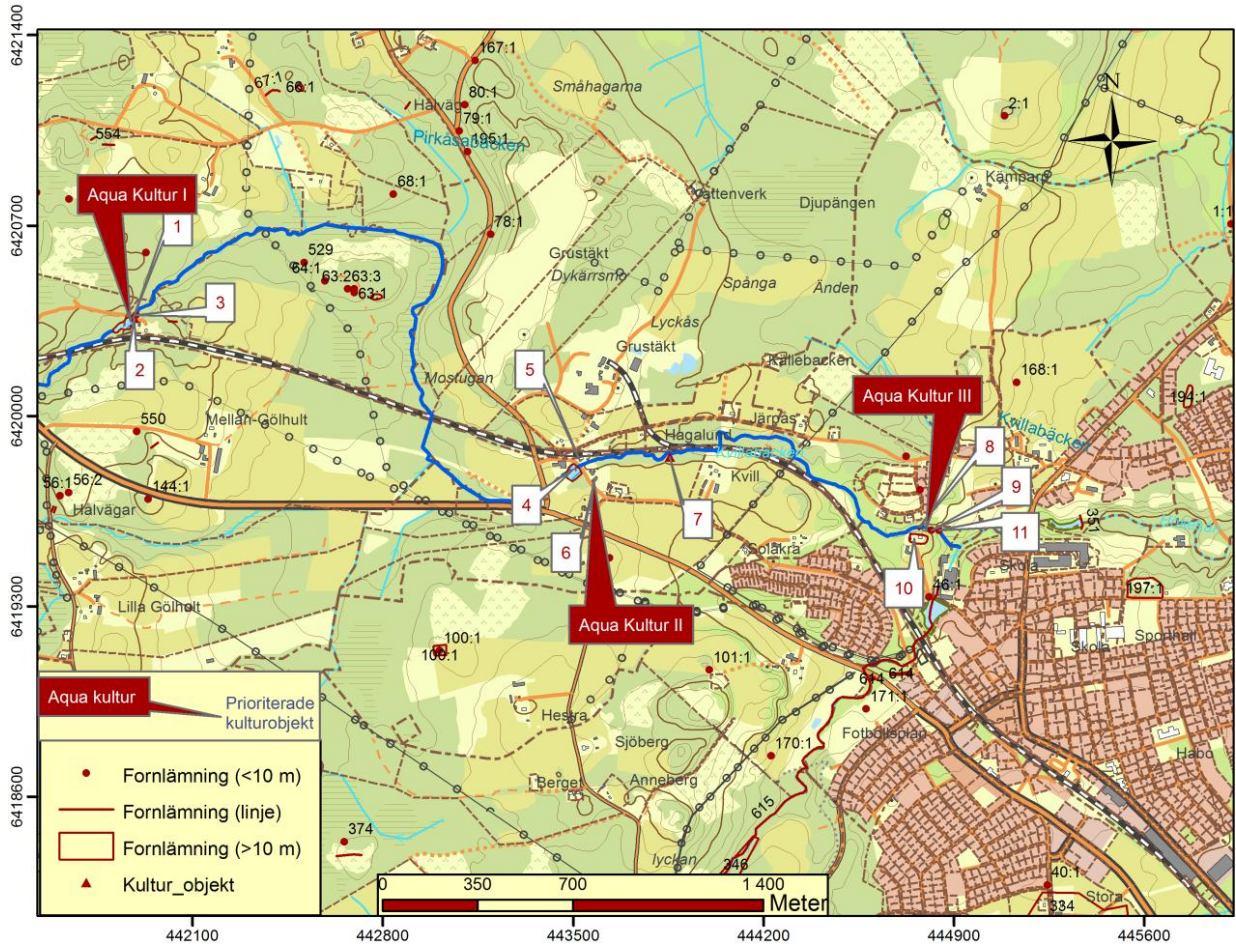
45.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Pirkåsa- bäcken/ Kvilla- bäcken nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk be- dömning	Kulturhist/ Industri- hist ³⁴⁷ / Riksintr.	Aqua Kultur Utvärderat objekt miljö
1	Kvarnplats/ Pirkå- sadammen	Habo 357	X	Bevakningsobjekt		I
2	Pirkåsadammens kraftstation				Industriminne Vär- dering: 3 (1982).	I
3	Rödjordsförekost	Habo 356	X	Övrig kulturh. lämning		
4	Damm.					II
5	Kraftstation					
6	Kvills snickerifabrik/ J.O Wennborg & CO				Industriminne Värdering 2 (1982)/ Värdefull Industri- byggnad Klass 2 (1998)	II
7	Kvills såg m damm- rester				Industriminne Vär- dering 3 (1982)	III
8	Kvarnplats m dammfästen	Habo 353	X	Övrig kulturh. lämning		IV
9	Fynd: Järnslag	Habo 354	X	Övrig kulturh. lämning		
10	Flintfynd.	Habo 282:1		Bevakningsobjekt		
11	Kvarn- plats/Dammfästen	Habo 355	X	Övrig kulturh. lämning		IV

³⁴⁷ Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Klass 2: Betydande Industriminne: Klass 3: Industriminne.

Länsstyrelsens inventering av kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län 1998. Klass 1: Kulturhistoriskt intressant miljö. Klass 2: Industrimiljö representativ för en branschs kontinuitet. Klass 3: Förändrad miljö /Förfall.

45.2 Karta Pirkåsabäcken/Kvillabäcken. Inventerade och prioriterad kulturplatser.

Inventerade kulturplatser samt prioriterade och utvärderade kulturplatser längs Pirkåsabäcken/Kvillabäcken.

46. Referenser Kvillabäcken

46.1 Litteratur

Agertz, Jan, Om ortnamn i Jönköpings län, 2008.

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: En inventering utförd 1979, Kulturnämnden, Habo, 1982

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län. Meddelande 1998:36, 1998.

Ringqvist, Karl, Habo: en sockens historia, 1959.

46.2 Kartor

46.2.1 www.lantmateriet.se.

Lantmäterimyndigheternas arkiv
/Västra Götalands län/Habo socken/
Gölhult. Storskifte 1806, Akt 16-haj-19a.

Lantmäteristyrelsens arkiv
/ Skaraborgs län, Habo socken/
Gölhult nr 1-3. Storskifte 1806. Akt P74-30:3.
Gölhult., Arealavmätning 1709, Akt 16-haj-19b. 0),
Habo socken. Geografisk karta, 1711. Akt:P74-1:1.
Mölekullen nr 1. Inägoavmätning, 1790. Akt:P74-68:1.

Rikets allmänna kartverks arkiv
Häradsekonomiska kartan Mullsjö Id: J112-34-10.
Häradsekonomiska kartan Tumbäck Id: J112-35-6

46.3 Webbreferenser

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller www.fornsök.se

47. Dummeån och Domneån

Domneån bildar landskaps-, härads-, kommun- och sockengräns. Fram till 1998 var den också länsgrens mellan Jönköpings och Västra Götalands län. Skala 1:80 000.

Dummeåns och Domneåns källområde är det omfattande myrmarksområdet Dumme mosse, ca 4,25 tunnland stort som ligger ungefär fem kilometer väster om Jönköping. Dumme mosse avvattnas främst av Dummeån, Dunkehallaån och Sandserysån. Över mossen går landsvägen Jönköping–Halmstad. En flik med ett nord-sydligt mosstråk väster om huvudmossen är Dummeåns främsta källområde. I sydspetsen av detta mosstråk, ungefär 150 meter söder om riksväg 40, hittar man åns innersta källområde, nedanför Bergsliderna i gränslandet mellan Mulseryds socken i norr och Angerdshestra socken i söder i Jönköpings kommun. Nivån är här ungefär 245 meter över havet. Här går skiljelinjen mellan Motala ströms och Nissans huvudavrinningsområden samt sydgränsen för Domneåns avrinningsområde. Avrinningsområdet är 66 km², stort och domineras av skogs- och myrmarker. Dummeån rinner först norrut för att vid Risbro och Risbrodammen övergå till Domneån och härifrån ta en östligare sträckning utför branterna vid Klerebo och vidare ut i Vättern vid Domsand, norr om Bankeryd. Ån är ungefär 25,8 kilometer lång. Ungefär 1/3 av åsträckan rinner genom mossmark och 1/3 ingår i dammar (Risbrodammen, Klerebodammen och Lilla Klerebodammen). Ån har sitt utlopp i Vättern (89,5 m ö h) vid Domsand, knappt två kilometer norr om Bankeryd. Från och med Risbrodammen är skog den dominerande markanvändningen längs ån (68 %), 5 % är hed/gräsmark, 7 % åkermark, 14 % myr och 5 % bebyggelse.³⁴⁸ Ån har stilla flöde i upprinningsområdet samt nedanför Aledal till utloppet i Vättern. Förr innan ån reglerades för elkraftsutvinning har Domneån bildat kraftiga forsar i branterna främst från Klerebo till Aledal. Här faller ån närmare 100 meter på en sträcka av ungefär en kilometer. Kultur Aqua-inventeringen har främst gällt Domneån, sträckan från Risbrodammen till utloppet i Vättern.

Geologiskt finns under de lösa jordlagren rester av Visingsögruppens sedimentära bergarter, gnejs och granit. Vid inlandsisens avsmältning har det ursprungligen plana isälvsavlagringen, dominerad av mo, eroderats genom rännilar och bäckar till det böljande ravinlandskap man ser idag som omger ån, t.ex. kring Klerebodammen. Domneån har fört med sig erosionsmaterial som tillsammans med Lillån bildat den sandplatå som benämns Backamo. När Vätterns vattenyta sjönk under isavsmältningen eroderade Domneån i sin egen deltaavsättning. Vid åmynningen låg strömfåran som lägst åtta meter under nuvarande yta. Detta är anledningen till att åns dalgång är så bred i förhållande till det relativa smala vattendraget. När sedan Vätterns yta för ca 6000 år sedan började stiga i söder genom den olikformade landhöjningen avsattes torv och gyttja i de delar av dalbotten som inte upptogs av strömfåran.³⁴⁹

47.1 Natur

Dumme mosse är naturreservat och mossområdet är även klassat som riksintresse för naturvården. Även en sträcka av åmynningen är avsatt som naturreservat.

47.2 Namnet och forsarna

Namnet Domneån har sitt ursprung i *Dumn* eller *Dumþn* som betyder dimma som kan bildas i starka forsar. Ån anses vara namnbärare till det stora mosskomplexet Dumme mosse, liksom till Domnaryd samt till Domsand vid utloppet.³⁵⁰ Ån benämns numera Dummeån

³⁴⁸ Länsstyrelsen 2007, s. 148.

³⁴⁹ Waldemarson, 1983, s. 48 ff.

³⁵⁰ Landén 2006, s. 127. Med vidare hänvisning till Jan Agertz.

från upprinningsområdet och längs sträckan genom Dummemosse för att ungefär från Domnaryd vid Risbrodammen till utloppet i Vättern benämns Domneån.

Domneåns forsar och fall har namn som *Rasslefall* vid Risbro; *Stampefallet* vid Lindhult; *Kleinafallet* vid Högåsen, namn efter en soldat vid namn Klein; *Knallafallet* mellan Klerebo och Alefors efter den knallande ljud som uppstod då ån forsade fram vid högvatten mellan de trånga och blockrika bergsskrevorna, *Alefors* - namn efter forssträcka kantad av alar.

Fiske i Domneån vid Knallefallet vid Klerefors. Foto Jm neg nr 92/1:794.

47.3 Gränsån

Domneån bildar landskapsgräns mellan Småland och Västergötland, häradsgrens, kommungräns mellan Habo och Jönköpings kommuner samt sockengrens mellan Habo och Bankeryds socknar. Fram till 1998 var den också länsgräns mellan Jönköpings och Västra Götalands län.

47.4 Förhistoriska spår

Två mycket unika ljusterspetsar av ben,³⁵¹ som suttit skaftade på en spjutstång, nyttjad för fiske, får representera de äldsta mänskliga kulturspåren i Dummeåns källområde. Spetsarna har hittats någonstans i Dumme Mosse. De kännetecknas av den s.k. maglemosekulturen 9500–6000 f. Kr. vars boplatser har varit lokaliserade till sjöar, vattendrag och kustmiljöer. Sjöarna har senare förvandlats till mossar som kommit att innesluta och konservera boplatserna och föremålen.

I sydspetsen av Dummeåns källområde ligger ett gravfält³⁵² från tidsperioden äldre- mellersta järnåldern. Det är anlagt på en låg, knapp meterhög, flack moränplåtå i omedelbar

³⁵¹ Göteborgs arkeologiska museum 3731-3721.

³⁵² RAÄ Angerdshestra 18:1.

kontakt med mossmark i norr respektive söder, vid foten av en bergshöjd som brant reser sig härifrån mot öst, de s.k. Bergsliderna.³⁵³ Gravfältet har förmodligen anlagts vid en forntida väg vilken passerat här mellan låglänta mosstråk och vattensjuka marker. Märkligt nog är det anlagt på vattendelaren mellan Motala Ströms (Östersjön) och Nissans (Västerhavet) huvudavrinningsområden. Vägstråket här förbi har under historisk tid utgjort ett av de framkomliga stråken över mosskomplexen och bl.a. utgjort en huvudväg in mot Jönköping västerifrån. Här vid det smala stråket mellan mossorna stod ett större fältslag under Nordiska sjuårskriget mellan svenskar och danskar 1567.

Fornlämningsbilden längs Domneån representeras annars av enstaka spridda gravar från äldre – mellersta järnålder, mestadels anlagda på höjdryggar i landskapet. På Bosaryds mark, strax söder om Åtorp i Bankeryds socken finns en ansamling med gravar; ett gravfält och tre ensamliggande gravar belägna intill en forntida färdväg, s.k. hålväg, som uppenbarligen har lett till ett gammalt broläge över Domneån. I de mäktiga sandavlagringar som omger Domneåns nedre del har därtill en rad hålvägar utmejslats genom långvarigt brukande. Vid Risbro har funnits en ålderdomlig vägöverfart med rötter i förhistorisk tid, förr markerad med en runsten, vilken dock försvann tidigt och endast är känd genom geometriska jordboken över Risbro från 1646. Förmodligen har eriksgatan passerat här vid Risbro, med Skara som närmast anhalt efter Junebäck i Jönköping.

47.5 Industrihistoria längs Domneån

Domneån har ett mycket rikt industriellt förflutet. Dess vattenkraft har tagits i anspråk för en rad olika verksamheter från kvarnar, sågar, hyvlar, stampar, spinneri, till borrhbruk med smedjor, senare sliperi (bajonetter), tillverkning av vapendelar för bl.a. Huskvarna Vapenfabriks räkning; verksamheter som under senare delen av 1800-talet lade grund till betydande metallindustrier; Alefors saxfabrik samt Aledals nyckelfabrik. Alla dessa verksamheter är nu borta, liksom åns nedre brusande, knallande forsar, där åns vattenkraft nu istället tas tillvara av tre kraftstationsanläggningar med omfattande produktion av el.

Utsnitt ur karta avsöndring Klerebo, Klerefors, Horstorp 1919.³⁵⁴ På kartan finns bl.a. Klerebo kvarn, Schoddyfabrik, Spinneri, Alefors saxfabrik och Hulebo kvarn inritade.

47.5.1 Kvarnar

På Habo sockenkarta från 1711 finns åtta kvarnar inprickade och en såg längs en 7,5 kilometer lång sträcka av Domneån från strax öster om Risbron till Alefors. En kvarn och sågen har utnyttjat samma fall vid Kleinafallet och vid Klerebo har två kvarnar legat tätt inpå

³⁵³ RAÄ Angerdshestra 18:1.

³⁵⁴ Avsöndring 1919. Akt 06-bad-1394.

i samma fallsträcka enligt kartan. Flera av kvarnplatserna från 1700-talet har nyttjats in i 1900-tal. Kvarnplatser med lång kontinuitet av brukande är t.ex. Rödjekvarn, Klerebo kvarn. Ingen kvarnbyggnad finns idag bevarad längs Domneån.

47.5.2 Metallindustri – från borrhruk till sax- och nyckelfabrik

47.5.2.1 **BORRBRUKET VID KLEREBO**

Under 1600-talets senare del anlades flera borrhruk i Bankerydstrakten, bl.a. ett vid Klerebo. Här fanns Domneåns mest koncentrade fallsträcka, ån faller närmare hundra meter på en sträcka av en kilometer och längs fallen här etablerades en rad småskaliga verksamheter. Ett av dessa var borrhruket, vars verksamhet drevs under Huskvarna Faktori. Borrhruket, ett slipverk för muskötpipor, anlades vid Domneån på 1660-talet. Här tillverkades även harnesk under en period på 1680-talet. 1689 uppfördes en dammanläggning och en vattenränna till två vattenhjul med överfall för utökad kraft till bruket.³⁵⁵ Verksamheten ökade från tolv anställda till 47 år 1720. På grund av vattenbrist flyttades verksamheten senare till Huskvarna.

På 1880-talet anlades vid Klerefors ett spinneri och schoddyfabrik och på 1920-talet etablerades här möbeltillverkning.

47.5.2.2 **ALEDALS NYCKELFABRIK OCH ALEFORS SAXFABRIK**

Borrhruken lade grunden för ett gediget smideskunnande i bygden. Som en utveckling och fortsättning av faktorismedernas verksamhet kan den industri som etablerades här på 1870-talets ses med tillverkning vapendetaljer för Huskvarna Vapenfabrik, senare också tillverkning av vapen, bl.a. pistoler och revolverar.³⁵⁶ På 1890-talet blev nycklar en alltmer efterfrågad produkt som utvecklades till en omfattande produktion under Aledals nyckelfabrik. Under en period tillverkades även stålkammar. Verksamheten anlades vid ett av Domneåns nedersta fall.

Aledals Nyckelfabrik kom att tillsammans med Alefors saxfabrik (1882) utvecklas till betydande metallindustrier. De båda fabrikerna drevs med vattenkraft från Domneån först med vattenhjul och senare med elektrisk kraft.

³⁵⁵ www.hembygdbankeryd.se

³⁵⁶ Se Nilssons artikel "Aledalaren" 2012.

Alefors saxfabrik. Äldsta industribyggnaden från 1882 som nu finns att beskåda som välvårdad ruinlämning (RAÄ Bankeryd 152). Till höger om huvudbyggnaden syns en mindre tillbyggnad som inrymde vattenhjulet. Foto: Från Boken om Bankeryd av Bill Landén, 2006. Alla personer på bilden finns namngivna i Landéns bok.

Alefors Saxfabrik. Den nya fabriksbyggnaden som anlades vid Domneån ungefär 150 meter uppströms den gamla. Bild från omkring 1930-1940-tal. Foto: Från Boken om Bankeryd av Bill Landén.

Aledals f.d. nyckelfabrik. Rakt fram syns en lanterninförsedd fabriksbyggnad från 1906 (riven). Till höger syns gavlar från den äldre fabriksbyggnaden, vars tak eldhärjades 1976 och som aldrig blev återställt innan byggnaden revs efter att industrin avvecklats. Fabrikationen fortsatte i den nyare industribyggnaden efter branden. Till vänster i bild syns gavel till ladugården (bevarad). Centralt i bild syns räcket till den stenvälsbro från 1906 som finns här under vägbanan. Foto troligen från tidigt 1970-tal. Foto från N. Foto ur Bankeryds hembygdsförenings arkiv/Folkrörelsearkivet Jönköping.

Hejarverkstad, Aledals nyckelfabrik. På 1970-talet Sveriges enda återstående fabrik av hejarsmida nycklar. Lägg märke till transmissionerna i taket. Industrin utvärderades som mycket värdefullt industriminne av stort teknikhistoriskt intresse av Julihn & Spade 1982, men den är nu borta. Foto troligen från 1970-talets förra del. Foto ur Bankeryds hembygdsförenings arkiv/Folkrörelsearkivet Jönköping.

47.6 Tillgängliggörande

Bankeryds hembygdsförening har skyltat de flesta av socknens fornlämningar som finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister. Hembygdsföreningen bedriver också fornvård, vilket bidrar till välvårdade och överskådliga miljöer samt till långsiktigt bevarande. Flera av kulturplatserna längs ån finns också uppmärksammade och beskrivna i informationsblad till Bankerydsleden, en 24,5 kilometer lång vandringsled, som på flera ställen följer Domneån.

48. Utvärdering och karaktärisering

48.1 Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade objekt och miljöer

Aqua Kultur I. Plats med tradition. Risbrodammen. Gammalt brolägg. Landsvägen Jönköping–Skara. Gammal, kvarn- och sågplats. Fall med namn. RAÄ Bankeryd 114:1, 99:1-2. Domneån nr 2-6.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	-	
Kvalitet	-	
Sällsynthet	-	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	-	
Speciella förhållanden		
Summa	7	

Plats med tradition. Inga lämningar bevarade. Överdämt av Risbrodammen. Ny stor vägöverfart och rastplats. Urgammal färdväg och gammalt brolägg. Plats för försvunnen runsten. Här har troligen eriksgatan passerat mellan anhalterna Junebäck i Jönköping och Skara. Såg- och kvarnplats. En medeltida kvarn har funnits till Domnaryd. Vattenfall med namn.

Risbrodammen, vattenmagasin för tre kraftstationer. Här finns idag en större rastplats skönt belägen vid dammen. Lämplig plats att anordna en informationstavla med samlad kulturhistorisk information kring Domneån.

Aqua Kultur II. Rödjekvarn (lämning). Kvarndamm. Sågplats. (Kvarnväg/Hålväg). RAÄ Bankeryd 124:1, (138:1). Domneån nr 8, (7).

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	25	

Kvarn- och sågplats. Kvarngrund, hjulstock och fördämningsmur samt kvarndamm. Enda bevarade överskådliga kvarnmiljön, dock i form av lämningar, längs Domneån. Högt bevarandevärde På åns sydsida leder flera hålvägar ned mot ån och fördämningen. En av dessa följer åns sydsida ned mot kvarnen längs en 200 meter lång sträcka. Lång tradition av kvarnplats, belagd i kartor från 1711. Vandringsled. Kvarnplatsen bör skyltas och vårdas genom bl.a. slyröjning.

Aqua Kultur III. Stenvalvsbro. Lindhult. Domneån nr 9.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	29	

Stenvalvsbro (relativt sentida) av tuktad sten, ett spann. Väl utfört stenarbete. Landsvägen vid Lindhult mot Habo kyrkby. Av allt att döma den yngsta av de fyra bevarade stenvalvsbroarna över Domneån.

Aqua Kultur IV. Stampafallet. Miljö. Fall med namn. Lämningar efter stamp och f.d. Lindhults kraftstation. RAÅ Bankeryd 63:1; Habo 639,640. Domneån nr 10-13.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	16	

Eventuell lämning efter stamp samt lämningar efter kraftstation, vittrad fördämning samt grund till kraftstation. Dammens framtid oviss genom vittrande fördämningsmur. Kvarn har funnits här 1711 (inga kvarnlämningar). Lång tradition av vattenkraftsutnyttjande.

Aqua Kultur V. Klerebo kraftstation och damm. Domneå

Värderingstyp		Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Utvärderat Industriminne, klass 3. ³⁵⁷
Summa	29	

Klerebo kraftstation tillkom 1918–1920 av Jönköpings Mekaniska Werkstad. Togs i drift 1920. Från en stor regleringsdamm, Klerebodammen, förs drivvattnet i tub till maskinhuset där en Francisturbin omvandlar energin. Byggnaden är tornliknande, två våningar hög, exteriört av tegel, röda bågformade fönster. Byggnaden är mycket väl anpassad i terrängen, i brant åravin. Tubens nedersta del, närmast kraftstationsbyggnaden, skär igenom gamla Klerebo kvarns stenmurar. Utvärderat industriminne (klass 3). I drift.

Aqua Kultur VI. Stenvalvsbro. Klerefors. RAÄ Habo 638. Domneån nr 20.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Delvis överdämd
Summa	29	

Stenvalvsbro, av tuktade, kilade stenar. Vägbanan belagd med grus. Idag i bruk för närboende. Välbevarad bro, men i behov av underhåll för att den långsiktigt ska bevaras. En av de äldre av Domneåns bevarade stenvalvsbroar. Miljöskapande med högt bevarandevärde. Bron är belägen över Domneån, vid dess utlopp i den senare anlagda Lilla Klerebodammen/Hulebodammen.

³⁵⁷ Julihn & Spade, 1982 s.84.

Aqua Kultur VII. "Knallefallet". Fall med namn. Lämningar efter fördämning, vattenränna, kraftstation. RAÄ Habo 604, 605; Bankeryd 36:3. Domneån nr 22, 24, 26.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	1	
Tillgänglighet	1	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	15	

Lång forssträcka med 74 meters fallhöjd. Svårtillgänglig terräng. Murlämningar av sten och betong efter kraftstationsanläggning för drift av Gustafssons Sax och Sporrffabrik, tidigt 1900-tal. Kulturhistoriskt intressant lämning.

Aqua Kultur VIII. Miljö. Lämningar efter Alefors saxfabrik, brofäste, Hulebo kvarn mm. RAÄ Bankeryd 152; Habo 636, 637. Domneån 27, 28, 29.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	25	

Lämning efter en av Bankeryds äldsta industrier, Alefors nyckelfabrik, anlagd 1882. Mycket tydliga lämningar. Föremål och byggnadsmaterial efter vårdinsatser pedagogiskt upplagt på murlämningen. Lämningar efter Hulebo kvarn, dammfästen längre nedströms och flera andra lämningar däremellan.

Vandringsled passerar här förbi. Lämningarna efter Alefors nyckelfabrik är väl vårdat. Industri och kvarn skyltade av Bankeryds hembygdsförening.

Aqua Kultur IX. Hulebo Kraftstation med tillhörande damm Lilla Klerebodammen/Hulebodammen. Domneån nr 21, 30.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Hulebo kraftstation. Värdefullt industriminne (klass 2). ³⁵⁸
Summa	28	

Hulebo kraftstation. Utnyttjar 74 meters fallhöjd från lilla Klerebodammen. Två Francis-turbiner. Utmärkt exempel på ett medelstort kraftverk med hög fallhöjd. Lättöverskådligt med symmetriskt uppställda maskiner. Tegelfasad med trappstensgavlar och valvbågade fönster. Väl utformad arkitektur exteriört. Utvärderat industriminne med högt industrihistoriskt värde (klass2). I drift.

Aqua Kultur X. Miljö. F.d. Aledals nyckelfabrik. Ett fåtal kvarvarande byggnader, disponentvilla. Aledals kraftstation, damm mm. RAÄ Bankeryd 37:2. Domneån nr 32, 33, 34.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		Aledals kraftstation utvärderat Industriminne (klass 3). ³⁵⁹
Summa	28	

Det mesta av industribyggnaderna från Aledals nyckelfabrik från 1800-talets senare del är borta. Kvar finns disponentvillorna, ladugård och magasin för järn och vedbod. Skönt belägen damm som förser Aledals kraftstation från år 1929 med drivvatten. Stationsbyggnaden är av souterraintyp med undervåning av sten som inrymmer de uppställda maskinerna. Övervåning av trä, rödmålad panel med vita fönsteromfattningar. Stationen kompletterades efter fem år med ett andra maskinaggregat. I drift.

³⁵⁸ Julihn & Spade 1982, s. 84f.

³⁵⁹ Julihn & Spade 1982, s. 85.

Aqua Kultur XI. Stenvalvsbro. Aledal. RAÄ Bankeryd 37:1. Domneån nr 35.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	29	

Stenvalvsbro. Ett valv, tuktade stenar. Anlagd 1906, inhugget årtal på slutsten. Betydande värde i miljön.

48.2 Sammanfattande analys

Sammanlagt har elva objekt/miljöer bedömts som värdefulla och eller intressanta utifrån olika historiska, kulturhistoriska och industrihistoriska perspektiv. Det fysiska byggnadsbeståndet kopplat till vattenkraften har dock i hög grad skattats åt förgängelsen. Trots åns rika industrihistoria finns ingen industribyggnad bevarad längs Domneån, varken kvarn, såg eller metallanknuten industri.

Vattendrag med en rad olika verksamheter med såg- och kvarndrift, den senare känd från medeltid. Under 1600-talet etablerades faktoriverksamhet för Huskvarna Vapenfabrik och senare tillkom Spinneri- och schoddyfabrik för Tabergs Yllefabrik. Metallindustrin med rötter i 1600-talet utvecklades under 1800-talets slut till betydande industrier med produktion av vapendetaljer, vapen, stålkammar samt nyckeltillverkning.

Bäst bevarad kvarnmiljö är kvarnlämningen vid Rödjestugan med tillhörande fin damm med stenbyggd fördämningsmur. Grunden efter Alefors saxfabrik representerar trots sitt ruinerade tillstånd också en intressant industrihistorisk epok. Tack vare vård och upplysningsskylt har platsen med lämningar ett högt upplevelsevärde. Vidare utgör miljön efter Aledals nyckelfabrik med disponentvilla (nyuppförd efter brand 1989), enstaka ekonomibyggnader samt kraftstation och skönt belägen damm ett fragmenterat industrihistoriskt minne vid Domneån.

Gränså mellan Småland och Västergötland. Vattenled med ålderdomliga, strategiska kommunikationslägen mot Hjo respektive Skara. Tre stenvalvsbroar från olika tidsskeden, järnvägsbro samt en runsten (försvunnen) vid Risbro präglar åns kommunikationshistoriska betydelse under åtminstone tusen år. Flera historiskt belagda fasta fiskeplatser.

Åns vattenkraft är från Risbrodammen till Aledal numera reglerad och ianspråktagen för tre kraftstationer. Till den reglerade åsträckan från Klerebo till Aledal representerande åns brantaste fallsträcka har de flesta av de vattenkraftsdrivna industrierna koncentrats från 1600-talet och framåt. Fallsträckan har utgjort ett lokalt centrum för vattenkraft och representerar en industrihistorisk värdefull epok i bygdens kulturarv.

48.3 Karaktärisering

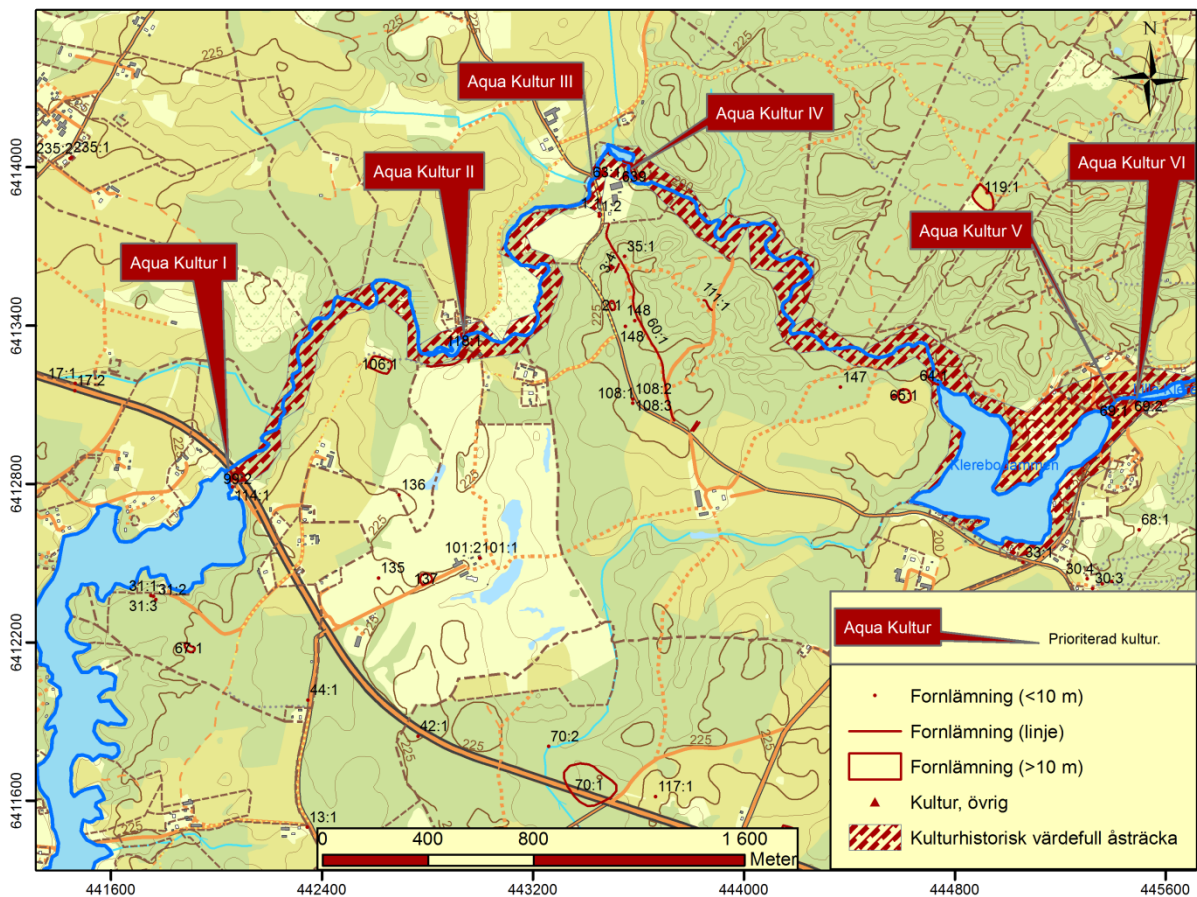
Typvattendrag: Vattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

Domneås vattenkraftshistoria under 1900-talet karakteriseras som ett vattendrag som tar sin utgångspunkt ut elkraftsutvinning.

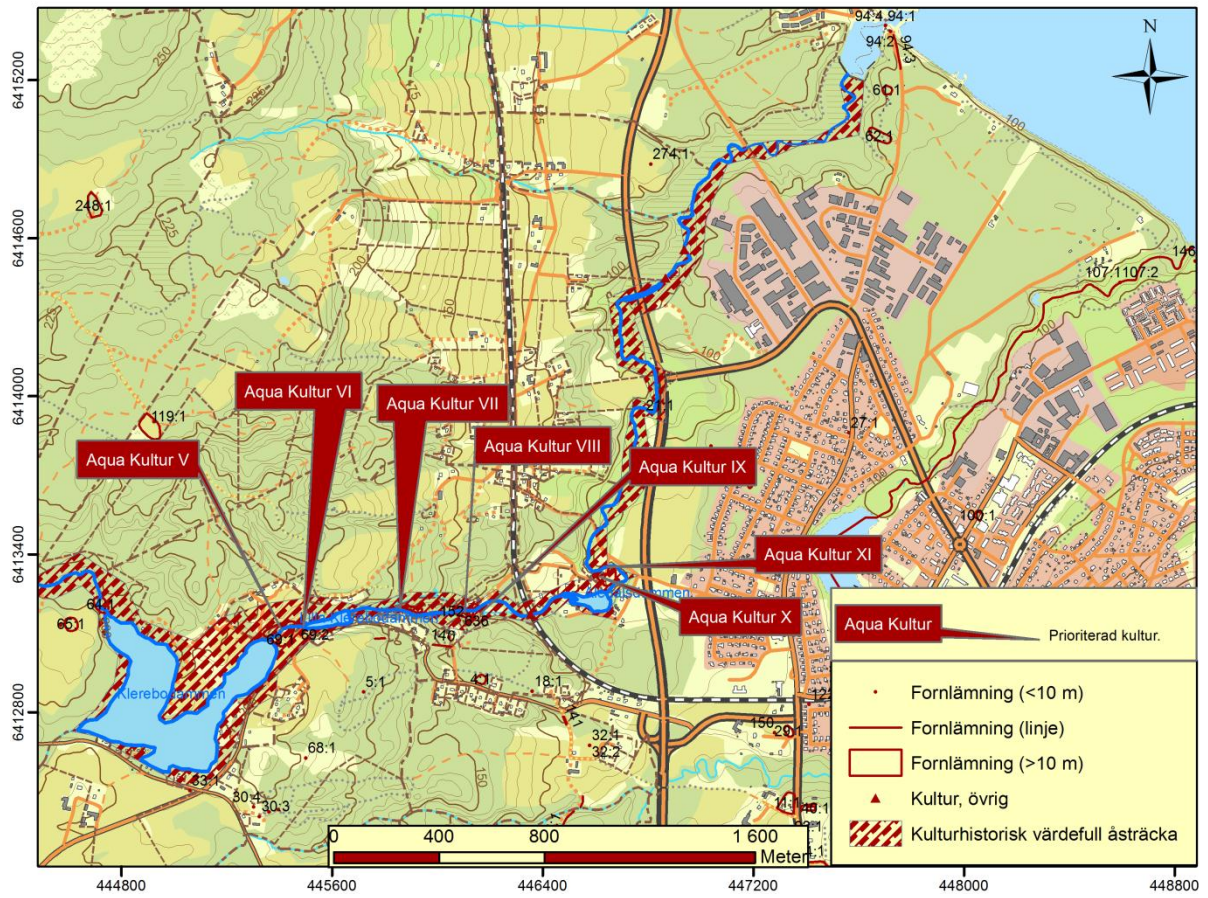
48.4 Åtgärd

Domneås sträcka från Risbrodammen till utloppet i Vättern föreslås som kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

48.5 Kartor Domneån. Prioriterad kultur.

Prioriterad och utvärderad kultur längs Domneån samt prioriterad kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

Prioriterad och utvärderad kultur längs Domneån samt prioriterad kulturhistoriskt värdefull åsträcka.

49. Redovisning av kulturhistoriska objekt längs inventerad sträcka av Dummeån/Domneån

Domneån 1)

Järnåldersgravfält med udda läge i låglänt terräng i sydspetsen av Dummeåns/Domneåns avrinningsområde. Gravfältet är 30 x 10 meter stort. Det består av sex fornlämningar; en rund stensättning med eventuell stenkista, två kvadratiska stenkretsar, en domarring, en rest sten, och en liggande sten. Gravfältet är anlagt på en flack moränhöjd, ca en meter hög ovan mosstråken i norr respektive söder. En väg passerar omedelbart norr om gravfältet. Vägen utgör del i den gamla Nissastigen med rötter i förhistorisk tid. I området är en slagfältsplats (RAÄ Angerdshestra 175). Här stod ett fältslag mellan danskar och svenskar år 1567.

RAÄ Angerdshestra 18:1. Fast fornlämning.
N:6400935 E:438559 (SWEREF 99).

Domneån 2)

Risbrodammen. 50 km² stor. Vattenmagasin för tre kraftstationer.
Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.
N:6412585 E:441900 (SWEREF 99 TM).

Risbrodammen. Foto mot SV från NÖ änden av dammen.

Domneån 3)

Bro med namn. *Risebron* på karta 1748.³⁶⁰ Gammalt brolägg. Urgammal förbindelse Jönköping-Skara. Nu överdämd av Risbrodammen. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.

Eget:N:6412771 E:442002 (SWEREF 99 TM).

Domneån 4)

Uppgift om runsten. I geometrisk jordebok över Domneryd 1646 finns noterat en ”Runsteen” inprickad med nr 3 på kartan.³⁶¹ Runstenen har enligt kartan stått placerad på åns södra sida, väster om vägen som passerade över ån. Platsen är numera uppdämd av Risbrodammen. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.

RAÄ Bankeryd 114:1. Uppgift om.

N:6412788 E:442062./Eget: N:6412771 E:442002 (SWEREF 99 TM).

Domneån 5)

Vattenfall med namn *Rasslefall*. Risbro. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.

RAÄ Bankeryd 99:1. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6412855 E:442055 / Alternativ: N:6412838 E:442079 (SWEREF 99 TM).

Domneån 6)

Risbro. Domnaryds kvarn och såg. Plats för ”Sågbacken”.

Domnaryd, Nolgårds kvarn. Kvarn finns motsvarande plats på storskifteskarta 1751.³⁶² Troligtvis har den äldre ursprung. Vid Domneryd har funnits kvarn känd från 1300-talet då den donerades till Alvastra kloster.³⁶³ År 1850 anlades en ny kvarn där tidigare en äldre legat. I boken om Bankeryd finns att läsa om kvarnen. Kvarnfallet är flackt och kvarnen här kunde mest brukas höst och vår. Kvarnen från 1850 uppfördes i två våningar, 9 alnar i sida, mot norr en mindre tillbygd kvarnkammare. Kvarnen hade två par stenar, ett par till grovmäld, 2,5 alnar i diameter och ett par till grynkvarn var 1 3/4 aln i diameter. Fördämningen var 24 alnar lång, vattenhjulsrännan 4 alnar, 16 tum lång och vattenhjulet var 5 alnar i diameter. Vattenfallet var 1 1/2 aln högt. Kvarnen förklarades som skattelagd kvarn efter nyuppförandet.³⁶⁴ På karta laga skifte 1853 (1851) över Risbro finns kvarnen inprickad på norra sidan av Domneån. På södra sidan är såg.³⁶⁵ Den gamla landsvägen är numera överdämd av dammen. Vägen gick ca 30 meter ut från dammfästet. Inga synliga lämningar, men en skylt med platsens historia kan sättas upp på den parkeringsplats som finns anlagd vid Risbrodammen. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.

RAÄ Bankeryd 99:2. Övrig kulturhistorisk lämning.

³⁶⁰ Kyrkeryd nr 1. Laga delning 1748. Akt P74-55:1.

³⁶¹ Domnaryd nr 1-2, Åkeravmätning 1646. Akt E8-8:e2:34-36.

³⁶² Habo sockenskog. Storskifte, delning 1751. Akt 16-haj-1a.

³⁶³ Landén 2006, s. 128.

³⁶⁴ Landén 2006, s. 46.

³⁶⁵ Risbro. Laga skifte 1853. Akt 16-haj-169.

N:6412838 E:442079/ Alternativ: N:6412823 E:442018 (SWEREF 99 TM) – ungefärligt läge på fördämningen till kvarn och såg. Platsen är nu överdämd.

Domneån 7)

Hålväg (ca 200 meter lång), följer åns södra sida och leder ned mot ån norrut. Gammal färd- och kvarnstig till kvarnen vid Rödjestugan. Brukas idag som vandringsled. Skyltad av Bankeryds hembygdsförening. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur II.

RAÄ Bankeryd 138. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413261 E:442884 (SWEREF 99 TM).

Hålväg, numera vandringsled, längs med kvarndammens södra sida. Foto från V.

Domneån 8)

Rödjekvarn. (till Lindhult). Kvarnlämning och sågplats. Damm.
Kvarnlämning. Ruinlämning efter kvarn på åns norra sida. Vattenhjulsränna och hjulstock. Färdämningsmur av sten. Över färdämningsmuren passerar en väg, nu avstängd för biltrafik. Självreglerande damm, inga dammluckor. En såg har legat på södra sidan av ån. Inga lämningar av den finns bevarade. En liten vägramp från SSV leder ned mot sågplatsen. Dammöppning till sågen.

Kvarn på motsvarande plats finns markerad på Habo sockenkarta från 1711.³⁶⁶ På karta över Kyrkeryd 1748 finns kvarn och såg här markerade samt mjölnarstuga belägen strax nordväst om ån.³⁶⁷ Huset borta, men grund kan finnas kvar. På häradsekonomiska kartan 1877-1882 anges här kvarn och såg på motsvarande plats.³⁶⁸ Lång tradition av kvarn- och sågplats. Avsöndrad och såld lägenhet från Lindhult år 1906 till mjölnare Dahl.³⁶⁹

Enda bevarade kvarnmiljön längs Domneån med både damm och kvarnlämning. Högt bevarandevärde av kvarnmiljö och sågplats med lång kontinuitet. Kvarnlämningen och när-

³⁶⁶ Habo socken. Geografisk karta 1711. Akt P74-1:1.

³⁶⁷ Kyrkeryd. Laga delning 1748. Akt P74-55:1.

³⁶⁸ Rik-id Akt J112-34-15.

³⁶⁹ Avsöndring 1906. Akt 16-haj-avs186.

området behöver röjas från trääd, sly och annan växtlighet för att den långsiktigt ska skyddas från rotsprängning och bättre exponeras sommartid. Lämpligt objekt att skylta. En vandringsled passerar strax söder om dammen. En kraftstation ska enligt obekräftad uppgift ha funnits vid ån vid Rödjestugan. Utvärderad miljö Aqua Kultur II.

RAÄ Habo 118:1/Bankeryd 124:1. Bevakningsobjekt
N:6413358 E:442940 (SWEREF 99 TM).

Kvarnruin vid Rödjestugan vid Domneåns norra sida. Hjulstocken bevarad. Foto från S.

Sågplats till vänster i bild (Domneåns södra sida). Inga lämningar efter sågen finns bevarade. En lifen vägramp leder ned till platsen. I bakgrunden syns södra dammöppningen som fördelat vatten för drift av sågen. Foto från Ö.

Kvarndamm vid Rödjestugan. Välbyggd och välbevarad fördämningsmur av sten. Dammöppningarna förstärkta med betong. Två dammöppningar för kvarn till vänster (N), såg till höger (S). Foto från VNV.

Domneån 9)

Stenvalvsbro (relativt sentida) ett spann över Domneån vid Lindhult. Huggen sten i kallmur. Överbyggnad av betongplatta belagd med asfalt. Utvärderat objekt Aqua Kultur III.

N:6413957 E:443428 (SWEREF 99 TM).

Svenvalvsbro över Domneån vid Lindhult.

Domneån 10)

Fors med namn *Stampafallet*. Stampafallet ligger av allt att döma längre nedströms än vad Riksantikvarieämbetet angett. Skyltad av Bankeryds hembygdsförening. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

RAÄ Bankeryd 63:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413980 E:443440 (SWEREF 99 TM).

Forsen Stampafallet.

Domneån 11)

Lindhults damm. Anlagd för bl.a. kraftstation. Dammen är självreglerande. Luckor i fördämningsmuren saknas. Fördämningsmuren uppförd av jord och betong. Betongen vittrar och muren är genombruten på flera ställen och är ställvis i dåligt skick. Delar av den kan brista. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

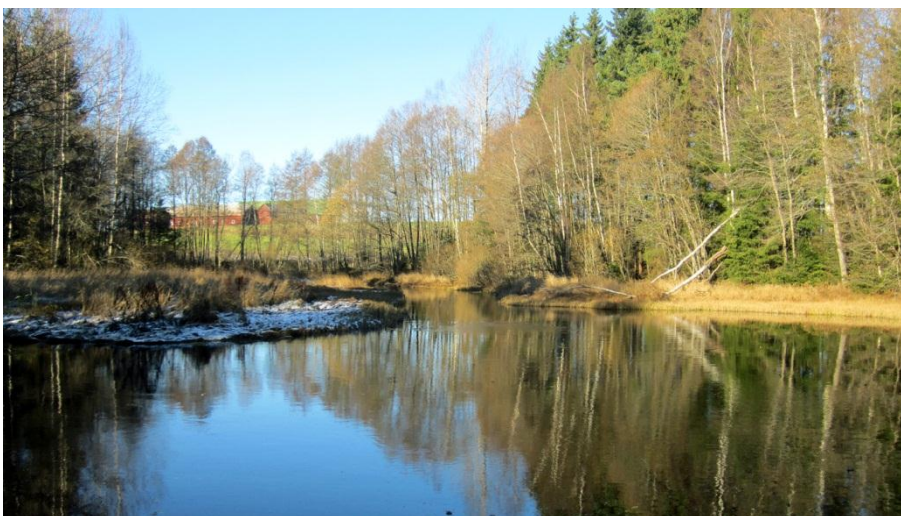
Ingår i RAÄ Habo 639. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6414043 E:443561 (SWEREF 99 TM).

Dammvallen till bl.a. Lindhults kraftstation. Foto från NÖ.

Fördämningsmur, Lindhultsdammen. Dammöppningen utsatt för erosion. Foto från S.

Lindhultsdammen. Foto från S.

Domneån 12)

Lindhults kraftstation, f.d. Betonggrund efter riven kraftstation, fundamentlämningar till trätub. Denna är uppruttad, trärester och järnringar från tuben ligger i åfåran.

Kraftverk anlagt 1918 för belysningsström till Lindhult och Äskhult. Från dammen har trätuben fört drivvattnet till kraftstationen ca 30 meter nedströms till en Francisturbin i horisontalläge. Kraften från turbinen överfördes till en likströmgenerator. Domneåns Kraft AB inköpte kraftstationen när den stora regleringsdammen vid Risbro anlades. Lindhults

kraftstation lades ned och lämnades åt sitt öde och förföll. Den utvärderades som industriminne klass 3 i industriminnesinventering i Habo kommun 1982.³⁷⁰ Numera lämning. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

Ny RAÄ Habo 639. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413995 E:443572 (SWEREF99 TM).

Grund efter Lindhults kraftstation. Foto från N.

Domneån 13)

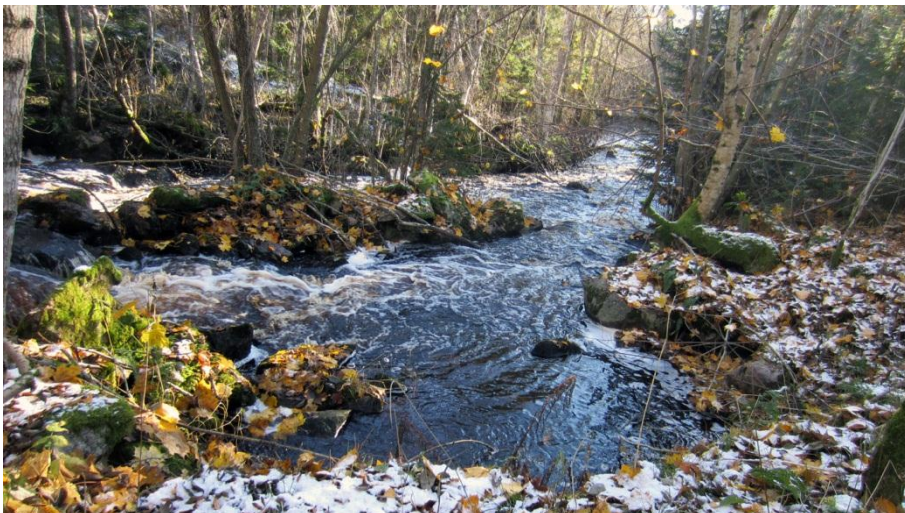
Åtorp /Bosaryd/Lindhult. Kvarn, stamp och såg. Oklara lämningar. Lämning efter vattenhjulsränna och fundament i sten belägna på åns södra sida. Lämningarna är av ålderdomlig karaktär. Senare ska vadmalsstampen ha ersatts av en benstamp.³⁷¹ På sydvästra åsidan har även funnits såg enligt häradsekonomska kartan 1877–1882.³⁷² Habo sockenkarta från 1711 anger *Qvarn* med ett inritat vattenhjul här i ån. Inga lämningar synliga efter dessa verksamheter. Lång tradition av vattenkraftsutnyttjande. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

Ny: RAÄ Habo 640. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413974 E:443567 (SWEREF 99 TM).

³⁷⁰ Julihn & Spade 1982, s 83 f.

³⁷¹ Landén 2009, s. 35.

³⁷² Rik id J112-34-15.

Plats för stamp. I åfåran finns stensatta kanter och en vattenhjulsränna, närmast i bild. Foto från NV.

Domneån 14)

Fall med namn *Kleinafallet*. Kvarn- och sågplats. Mäktigt, naturskönt fall. Inbjuder till besök. Högt upplevelsevärde. Här har funnits en sågkvarn redan under 1500–1600 talen.³⁷³ På Habo sockenkarta från 1711 finns både *Qvarn* och *Såg* noterat och markerat med respektive symboler. Inga lämningar har kunnat påvisas vid besiktning.

RAÄ Bankeryd 64:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413210 E:444722 (SWEREF 99 TM).

Kleinafallet nedre. Foto från N.

³⁷³ Landén 2006, s. 128.

Domneån 15)

Fiskeplats enligt RAÄ/Fornsök.

RAÄ Bankeryd 64:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413210 E:444722 (SWEREF 99 TM).

Domneån 16)

Klerebodammen. Stor regleringsdamm anlagd för elkraftsutvinning. Byggt 1919. 63 km² area.³⁷⁴ 13 meters fallhöjd. Här fanns tidigare en mindre kvarndamm till Klerebo kvarn. Dammen kantas längs sydvästra sidan av en rad sommarstugor. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur V.

N:6412728 E:444964 (SWEREF 99 TM).

Klerebodammen. Foto från N.

Klerebodammen. Foto från NÖ.

³⁷⁴ SMHI 1994, s.

Klerebodammens bastanta fördämningsmur. Foto från Ö.

Domneån 17)

Klerebo kvarn. Sågkvarn. Lämning. Murlämning, kvarngrund, genombruten av vattentub till kraftstation vid kraftstationsbyggnaden.

En karta över Ägorna till Klerebo från 1905 visar damm, kvarnbyggnad, kvarnränna.³⁷⁵ Kvarnen rustades upp på 1910-talet. Det uppges att Klerebo sågkvarn levererade virket till Kristinakyrkans byggnad 1654 då kvarnen i Dunkehalla inte var tillräcklig.³⁷⁶ Timmer och kvarnsten från den rivna kvarnbyggnaden lär finnas inbyggt i ett annat hus vid dammen. På Habo sockenkarta från 1711 syns här två kvarnar utmed fallet. Kvarnplats med lång tradition, kan finnas ålderdomliga lämningar dolda under markytan. Kvarnplatsen skyltad av Bankeryds hembygdsförening.

RAÄ Bankeryd 69:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413100 E:445405 (SWEREF 99 TM).

Utsnitt ur ägomätningsskarta över Klerebo 1906. Klerebo såg-kvarn vid kvarnränna i Domneåns åkrök. Ett mindre dammfäste strax uppströms ungefär på motsvarande plats där nuvarande dammfäste till Klerebodammen är. Kvarnens plats motsvaras av Klerebo kraftstationen vars vattentub har genombrutit kvarnlämningen. (infälld N-pil).

³⁷⁵ Klerebo. Ägomätning 1905. Akt 06-bad-59.

³⁷⁶ Nordström, Del 2, s. 21.

Stenmur (senare förstärkt med betong) till Klerebo kvarn här genombruten av vattentuben till Klerebo kraftstation. Foto från SÖ.

Domneån 18)

Klerebo kraftstation. Uppförd 1919 på initiativ av ägaren till Jönköpings Mekaniska Werkstad, J G Sandwall. Fallhöjd 13 meter. En Francisturbin av frontaltyp. Anläggningen moderniserades 1986. Tegelbyggnad i två våningar. Rundbågade spröjsade fönster. Plåttak. Anläggningen väl anpassad till den branta terrängen. Klerebo kraftstationen är utvärderad som industriminne (klass 3) vid industriminnesinventering i Habo kommun 1982.³⁷⁷ N:6413116 E:445404 (SWEREF 99 TM). Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur V.

Klerebo kraftstation. Tegelbyggnad i två våningar. Den tornliknande byggnaden är väl anpassad till den branta terrängen. Upp till vänster (SV) i bild skimtar fördämningen till Klerebodammen. Foto från Ö.

³⁷⁷ Julihn & Spade 1982, s. 84.

Turbin i Klerebo kraftstation. Maskinrummet inrymmer en enhjulig Francisturbin av frontaltyp. Den gamla instrumenttavlan finns bevarad till vänster om turbinen.

Domneån 19)

Stamp. Plats för stamp. Inga lämningar bevarade.

RAÄ Bankeryd 69:2. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413123 E:445474. (N:6412956 E:445360)³⁷⁸ (SWEREF 99 TM).

Domneån 20)

Stenvalvsbro. Klerebo. Ett valv. Bron delvis överdämd av Lilla Klerebodammen. Uppförd av kilade, tuktade stenar. Vägbanan av grus. Troligtvis den äldsta bevarade stenvalvsbron längs Domneån. Kulturhistoriskt mycket värdefull. Högt bevarandevärde. Bron börjar bli sliten och behöver ses. Nyttjas för biltrafik av närboende. Skyltad av Bankeryds hembygdsförening. Bankerydsleden passerar här. Utvärderat objekt Aqua Kultur VI.

Ny: RAÄ Habo 638. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413127 E:445482 (SWEREF 99 TM).

³⁷⁸ Bankeryds hembygdsförening. Register över registrerade fornminnen. Sammanställt av Bill Landén. Koordinater omvandlade från RT 90 till SWEREF 99 TM.

Delvis överdämd stenalvsbro byggd av kilade tuktade stenar. Bron är belägen i västra änden av Lilla Klerebodammen/Hulebodammen.

Domneån 21)

Lilla Klerebodammen/Hulebodammen. Vattenkraften leds härifrån i tub till Hulebo kraftstation. Tubens övre del är av trä medan den nedtill är av stål för att motstå vattentrycket från den 74 meter höga fallhöjden.³⁷⁹ Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IX. N:6413150 E:445612 (SWEREF 99 TM).

Lilla Klerebodammen/Hulebodammen. Vattenmagasin till Hulebo kraftstation. Foto från NV.

³⁷⁹ Julihn & Spade 1982, s.84.

Fördämningen till Lilla Klerebodammen/Hulebodammen. Dammluckor öppna vid fyllda vattenmagasin. Tuben leder drivvatten till Hulebo kraftstation. Foto från N.

Domneån 22)

Fördämningsmur. Lämning. Uppförd av sten. Bevarad på åns norra sida, förstärkt av betong. Nedbruten över åfåran. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

RAÄ Habo 605. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413191 E:445789 (SWEREF 99 TM).

Domneån 23)

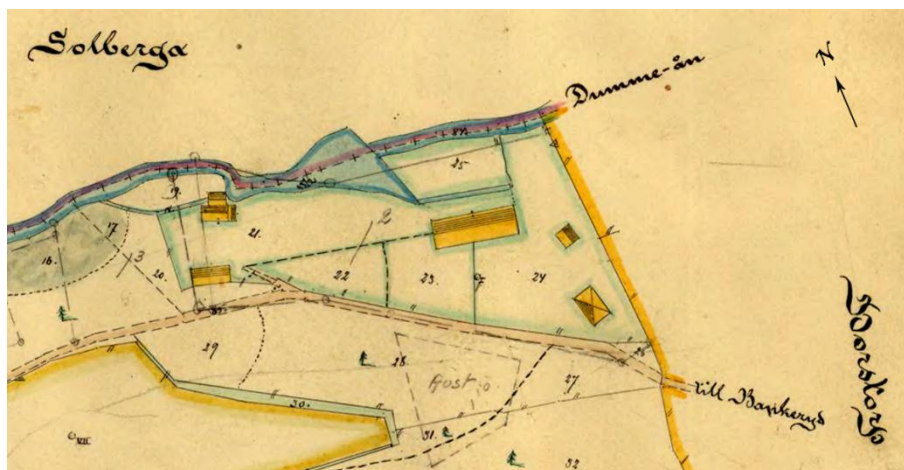
Klerebo Borrbruk, plats för (Ca N:6413182 E:445854 SWEREF 99 TM³⁸⁰) Inga säkert fastställda lämningar till borrbruket har kunnat konstateras vid fältgranskning.

Borr- och slipverk för muskötpipor. I drift på 1600-talets senare del och 1700-talets förra hälft. Även tillverkning av harnesk. 1689 uppfördes ny damm och ränna. Kvarnplats: Tullkvarn. I bruk 1600-tal-1800-talets slut. Del av kvarnsten funnen av Bankeryds hembygdsförening.

Spinneri. Schoddyfabrik, sent 1800-tal. Inga lämningar har kunnat konstateras. Området utmed åns södra sida är kraftigt utfyllt och åfåran har utsatts för ingrepp för vattentub.

RAÄ Bankeryd 36:1-3. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413182 E:445857 (SWEREF 99 TM).

³⁸⁰ Bankeryds hembygdsförening. Register över registrerade forminnen. Sammanställt av Bill Landén m fl.. Koordinater omvandlade från RT 90 till SWEREF 99 TM.

Utsnitt karta över verksamheter vid Domneån 1905, Klerebo.³⁸¹ Schoddyfabriken (mellan nr 9 och 21) vid vattenrännan. Spinneriet strax nedströms nedanför damm och vattenrännan. Dammens fördämningmur motsvaras av RAÄ Habo 605. (Infälld N-pil).

Domneån 24)

Knallefallet. Fors med namn. Enligt tradition framkallade de nedstörtande vattenmassorna utför branten ”knallar”. Utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

RAÄ Bankeryd 36:3. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413182 E:445857 (SWEREF 99 TM).

Knallefallet, nedre, Foto från Ö.

³⁸¹ Klerebo. Ägomätning 1905. Akt 06-bad-59.

Domneån 25)

Fiskeplats i Knallefallet. Laxöringsfiske om hösten. Uppgift om/Plats med tradition.

RAÄ Habo 603. Uppgift om/Plats med tradition.
N:6413193 E:445867 (SWEREF 99 TM).

Domneån 26)

Lämningar efter kraftstation för drift av Alefors sax- och sporrfabrik. Lämning av vattenränna och vattenmagasin med utloppsränna. Anläggningen är anlagd på kanten av bergig åravin, på åns norra sida. Ingår i miljö Aqua Kultur VII.

RAÄ Habo 604. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413196 E:445889 (SWEREF 99 TM).

Domneån 27)

Alefors saxfabrik från år 1882. Lämning av stengrund och vattenhjulsränna, rester efter hjulstock. Beläget utmed Domneåns nedre fall. Fabriken grundades 1882 och var en av Bankeryds äldsta industrier. En ny fabriksanläggning byggdes 1916 ca 50 meter uppströms längs ån. Fabriken kom att heta ”Gustafssons Sax- och sporrfabrik”. Den ödelades genom brand på 1960-talet och därefter avvecklades verksamheten.³⁸² Industrilämningen är skyltad och vårdad av Bankeryds hembygdsförening. Vid vårdinsatser hittades en del produktämnen, slipstenar m.m. som finns upplagda på muren. I området öster om den stora grunden finns grunder av betong och stenbyggda murar m.m. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur VIII.

Ny: RAÄ Bankeryd 152. Övrig kulturhistorisk lämning.
N: 6413182 E:446086 (SWEREF 99 TM).

Ruinlämning efter Alefors saxfabrik från 1882. Till höger därom (N) är vattenhjulsränna. Foto från Ö.

³⁸² Landén 2009, s. 71.

Domneån 28)

Brofundament. Alefors. Kallmurad natursten på ömse sidor av Domneån, strax nedströms ruinen efter Alefors saxfabrik. Gamla vägen till Hulebo, Aleforsfabriken och Aledal. Vägen finns markerad på flera kartor från slutet av 1800-talet och tidigt 1900-tal. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur VIII.

Ny: RAÄ Habo 637. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413195 E:446094 SWEREF 99 TM).

Ett brofundament i sten skymtar här bakom lövslybestånden vid Domneåns norra sida, strax nedströms Aleforsfabrikens ruin. Foto från SSV.

Domneån 29)

Hulebo kvarn, f.d. Kvarnplats på norra sidan av ån. Lämning av kvarngrund, ca 10 x 5 meter. Rest av fördämningsmur av sten på båda sidor av Domneån. Till kvarnen hörde en såg samt spånhyvel.³⁸³ Kvarnbyggnaden fanns kvar in i 1920-talet.³⁸⁴ Vandringsled passerar på Bankerydssidan. Skyltad av Bankeryds hembygdsförening. Hulebo kvarn och andra vattendrivna verksamheter samt fiskeplatser finns markerade på en 1700-tals karta, publicerad av Bankeryds hembygdsförening.³⁸⁵ Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur VIII.

Ny: RAÄ Habo 636. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413190 E:446134 (SWEREF 99 TM)

³⁸³ Bankeryds hembygdsförening, 1978, s. 69.

³⁸⁴ Landén 2006, s. 127.

³⁸⁵ www.hembygdbankeryd.se Kartreferenser saknas och kartan har ej kunnat återfinnas.

Grundstenarna efter Hulebo kvarn skymtar på Domneåns norra sida. Foto från S.

På ömse sidor av vattentuben är rester efter fördämningsmur i tuktad granitsten till Hulebo kvarn. Tuben leder drivvatten, 74 meters fallhöjd, från Lilla Klerebodammen/Hulebodammen till Hulebo kraftstation. Foto från Ö.

Domneån 30)

Hulebo kraftstation. Byggt 1919 av Jönköpings Mekaniska Werkstad på initiativ av ägaren J G Sandwall.. Kraftstationen utnyttjar ca 74 meters fallhöjd. Tub av trä i övre delen och stål i nedre för att klara högt vattentryck. Två Francisturbiner, à 250 kW, symmetriskt uppställda. Kraftstationen beskriven som ”Domneåns forna slagskepp”. Försåg trakten med elektricitet. På 1920-talet fanns inte avsättning för all el som producerades här. Anläggningen automatiserades 1998.³⁸⁶ Kraftstationen har särskild arkitektonisk prägel, byggd i tegel, valvbågformade spröjsade fönster, trappstegsgavlar. Utloppskanalen är lång och djupt liggande. Kraftstationen utvärderad som industrihistoriskt värdefull, klass 2, vid industrihistorisk inventering i Habo 1982 av Julihn & Spade.³⁸⁷ Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur IX.

N:6413172 E:446165 (SWEREF 99 TM).

³⁸⁶ www.jsbs.se

³⁸⁷ Julihn & Spade 1982, s. 84 f.

Hulebo kraftstation. Foto från SV.

Två Francisturbiner i Hulebo kraftstation.

Gamla instrumenttavlan bevarad i Hulebo kraftstation.

Domneån 31)

Järnvägsbro över Domneån mellan Aledal och Alefors. Bron byggdes i början av 1860-talet. Skickligt utfört stenarbete.

Vandringsled längs åns södra sida.

N:6413170 E:446354 (SWEREF 99 TM).

Järnvägsbron över Domneån vid Aledal.

Domneån 32)

Aledalsdammen. Regleringsdamm för drift av Aledals kraftstation. Här fanns tidigare en äldre damm. Härifrån togs då vattenkraft för drift av fabriken med vattenhjul och via remmar från transmissioner. Dammen moderniserades och byggdes ut när Aledalsfabriken etablerades. Aledalsdammen är den sista dammen i ån som har samband med industriverksamhet. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur X.

N: 6413226 E:446596 (SWEREF 99 TM).

Aledalsdammen. Foto från NÖ.

Domneån 33)

Aledals kraftstation. Anlagd vid Domneåns nedersta fall. Minsta kraftstationen av Domneåns nu tre kraftstationer. Fallhöjd. 7 meter. Byggd 1929 för drift av f.d. Aledals nyckelfabrik. Kraftstationen ersatte då en äldre anläggning. Övervakning i trä med rödfärgad panel. Vitmålade snickerier. Undervåning av souterraintyp i sten, putsad, inrymmer maskinhall. Aledals kraftstation är utvärderad som industriminne (klass 3) av Julihn & Spade vid industriminnesinventering i Habo kommun 1982.³⁸⁸ Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur X

N:6413318 E:446584 (SWEREF 99 TM).

³⁸⁸ Julihn & Spade 1982, s. 85.

Aledals kraftstation. Ståltuben som leder drivvattnet skymtar till vänster i bild. Foto från S.

Turbin i Aledals kraftstation.

Gamla instrumenttavlan i Aledals kraftstation.

Domneån 34)

Område med industrilämningar. Fallet här i Domneån arrenderades av Huskvarna Faktori 1813 för slipning av bajonetter. Slipverk, kallat ”Kroken”. Senare anlades här Aledals Nyckelfabrik 1871. Första tiden var verksamheten inriktad på tillverkning av bl.a. gevärsband åt Huskvarna Faktori. På 1890-talet fick produktionen sin tyngdpunkt på tillverkning av nycklar. Den äldre industribyggnaden eldhärjades 1976. Industrin avvecklades år 1990.³⁸⁹ Fabriksanläggningen bedömdes ha höga industrihistoriska och kulturhistoriska värden, klass 2, vid den industriminnesinventering som utfördes i Habo kommun 1982.³⁹⁰ Idag är det mesta av industribyggnaderna borta. En ladugårdsbyggnad och magasinet för järn- och vedbod är kvar samt disponentvilla. I området kan finnas äldre lämningar som hör samman med vattenkraftsdrivna verksamheter. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur X.

RAÄ Bankeryd 37:2. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413314 E:446649 (SWEREF 99 TM).

Domneån 35)

Stenvalvsbro med ett spann. Byggt av tuktade stenar. Årtalet 1906 inhugget i slutsten. Kantbalkar av betong, räckesständer av betong. Bron med högt kulturhistoriskt värde. Skyltad av Bankeryds hembygdsförening. Utvärderat objekt Aqua Kultur XI.

RAÄ Bankeryd 37:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413354 E:446644 (SWEREF 99 M).

³⁸⁹ Nilsson 2012, s. 13.

³⁹⁰ Julihn & Spade 1982, s. 47f.

Stenvalvsbro över Domneån vid Aledal. Uppförd 1906, årtalet inhugget i slutstenen i valvet. Foto från Ö.

Domneån 36)

Fast fiske. I åkröken väster om stenvalvsbron från 1906 har funnits två fiskeplatser. Dessa finns noterade på en 1700-talskarta publicerad av Bankeryds hembygdsförening.³⁹¹ En tredje fiskeplats finns angiven på samma karta längre nedströms och kan motsvaras av någon av Domneån nr 40, 41.

N:6413583 E:447165 (SWEREF 99 TM). Ungefärligt läge.

Domneån 37)

Plats för borttagen stenvalvsbro.

RAÄ Bankeryd 39:1/Habo 306:1. Uppgift om.
N:6413495 E:446610 (SWEREF 99 TM).

Domneån 38)

Kvarnplats. Eventuellt läge för kvarn kan ha varit nordöst och nedströms bro. Uppgift om kvarn enligt belägg från 1386.

RAÄ Bankeryd 39:2/Habo 306:1. Uppgift om.
N:6413495 E:446610 (SWEREF 99 TM).

Domneån 39)

Fyndplats för ett avslag av grå flinta på åns östra sida, ca 20 meter från Domneån, vid åkrök.

RAÄ Bankeryd 21:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6413927 E:446784 (SWEREF 99).

³⁹¹ www.hembygdbankeryd.se. Kartreferenser saknas.

Domneån 40)

Uppgift om fiskeplats. Fast fiske. Angivet på karta storskifte Backa By 1790.³⁹²

N:6414450 E:446860 (SWEREF 99 TM).

Domneån 41)

Uppgift om fiskeplats. Fast fiske. Angivet på karta storskifte Backa By 1790.³⁹³

N:6414552 E:446936 (SWEREF 99 TM).

Domneån 42)

Färdväg. Broplats. Gammal allfarväg, tidigare hålväg, breddad och anpassad för modernare färdmedel. Vägen leder ned till ett gammalt broläge vid Domneåns mynning. Det finns markerat på flera kartor, bl.a. storskifteskarta, Backa by 1790.³⁹⁴ Häröver passerade gamla landsvägen mellan Jönköping och Hjo. Träbron över åmynningen raserades vid en storm i slutet av 1920-talet.³⁹⁵

RAÄ Bankeryd 94:1,3. Uppgift om.
N:6415407 E:447703 (SWEREF 99 TM).

Domsandsvägen, nedfarten till Domsand och Domneåns mynning i båthamnen. Tidigare gick här gamla landsvägen mot Hjo. Foto från S.

Domneån 43)

Lastageplats för massaved vid Domneåns utlopp i Vättern. Härifrån fraktades massaved till Lilla Edets pappersbruk. Vid Domsand lade mindre fartyg till.

RAÄ Bankeryd 94:5. Uppgift om.

³⁹² Backa by. Storskifte 1790. Akt 06-bad-11.

³⁹³ Backa by. Storskifte 1790. Akt 06-bad-11.

³⁹⁴ Backa by. Storskifte 1790. Akt 06-bad-11.

³⁹⁵ Bankeryds hembygdsförening 1976, s. 42 f.

N:6415407 E:447703 (SWEREF 99 TM).

Domneån 44)

Kronofiske. Fiske vid åmynningen.

N:6415454 E:447781 (SWEREF 99 TM).

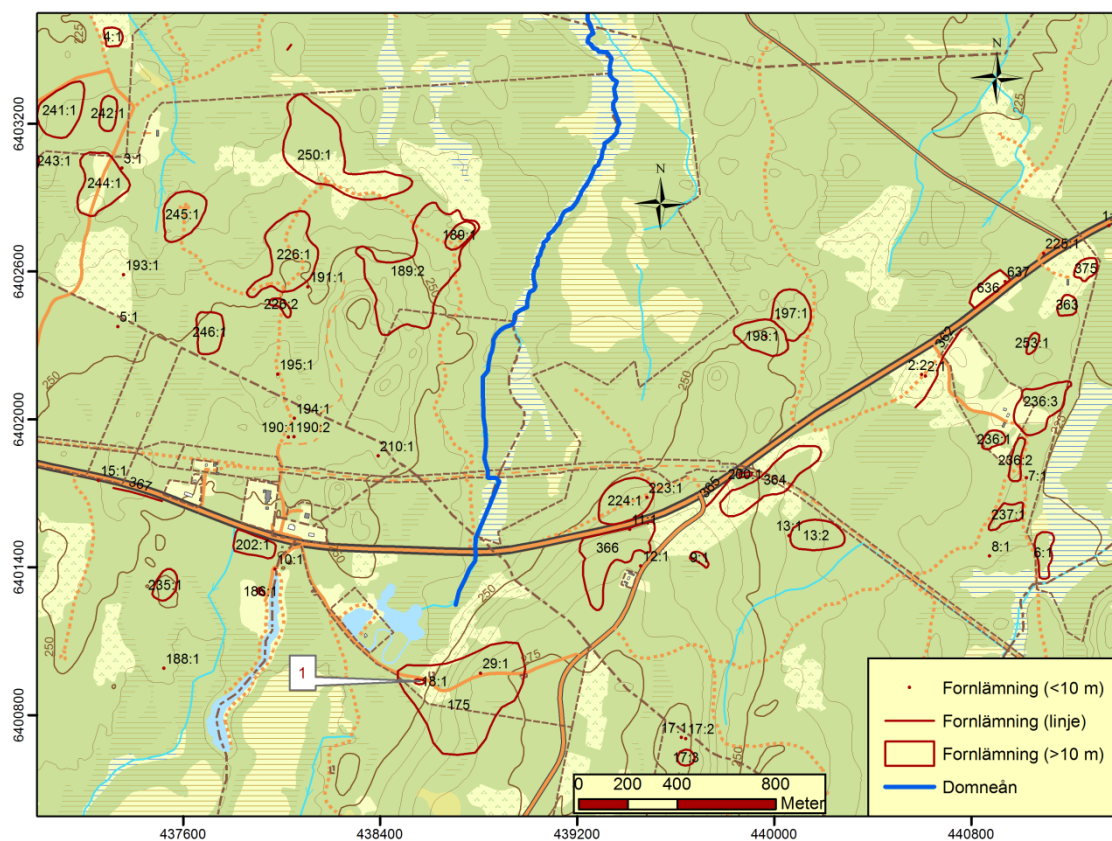
49.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt.

Dom- neån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Klassificering	Kulturhist/ Industrihist ³⁹⁶ / Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat ob- jekt/område
1	Gravfält	Angerdshestra 18:1		Fast fornlämning.		
2	Risbrodammen					I
3	Bro med namn					I
4	Uppgift om runsten	Bankeryd 114		Uppgift om		I
5	Rasslefall	Bankeryd 99:1		Övrig kulturh. lämning		I
6	Kvarn och såg	Bankeryd 99:2		Övrig kulturh. lämning		I
7	Färdväg/Hålväg	Bankeryd 138:1		Övrig kulturh. lämning		II
8	Rödjekvarn. Damm	Bankeryd 124:1 Habo 118:1		Bevakningsobjekt		II
9	Stenvalvsbro					III
10	Stampafallet	Bankeryd 63:1		Övrig kulturh. lämning		IV
11	Lindhults damm	Habo 639		Övrig kulturh. lämning		IV
12	Lindhults kraftstation	Habo 639	X	Övrig kulturh. lämning		IV
13	Stamp	Habo 640	X	Övrig kulturh. lämning		IV
14	Kleinafallet	Bankeryd 64:1		Övrig kulturh. lämning		
15	Fiskeplats	Bankeryd 64:1		Övrig kulturh. lämning		
16	Klerebodammen					V
17	Klerebo kvarn	Bankeryd 69:1		Övrig kulturh. lämning		
18	Klerebo kraftstation				Industriminne Värdering 3	V
19	Stamp	Bankeryd 69:1				
20	Stenvalvsbro	Habo 638	X	Övrig kulturh. lämning		VI
21	Lilla Klerebo- dammen/Hulebo- dammen					IX
22	Fördämningsmur	Habo 605	x	Övrig kulturh. lämning		VII
23	Borrbruk, kvarn,	Bankeryd 36:1,2		Uppgift om		
24	Knallefallet	Bankeryd 36:3		Uppgift om		VII
25	Fiskeplats	Habo 603	X	Uppgift om		
26	Kraftstation	Habo 604	X	Övrig kulturh. lämning		VII
27	Alefors saxfabrik	Bankeryd 152	X	Övrig kulturh. lämning		VIII
28	Brofundament	Habo 637	X	Övrig kulturh. lämning		VIII
29	Hulebo kvarn	Habo 636	X	Övrig kulturh. lämning		VIII
30	Hulebo kraftstation och (damm)				Industriminne. Klass 2.	IX
31	Järnvägsbro					
32	Aledalsdammen					X
33	Aledals kraftstation				Industriminne. Klass 3	X

³⁹⁶ Julihn & Spade 1982. Kategori 1,2,3 bevarandevärda industriminnen efter Julihns & Spades industriinventering i Habo kommun. Kategori/Värdering 1: Industriminne med högsta bevarandevärde. Därefter fallande skala: Värdering 2: Betydande Industriminne: Värdering 3: Industriminne.

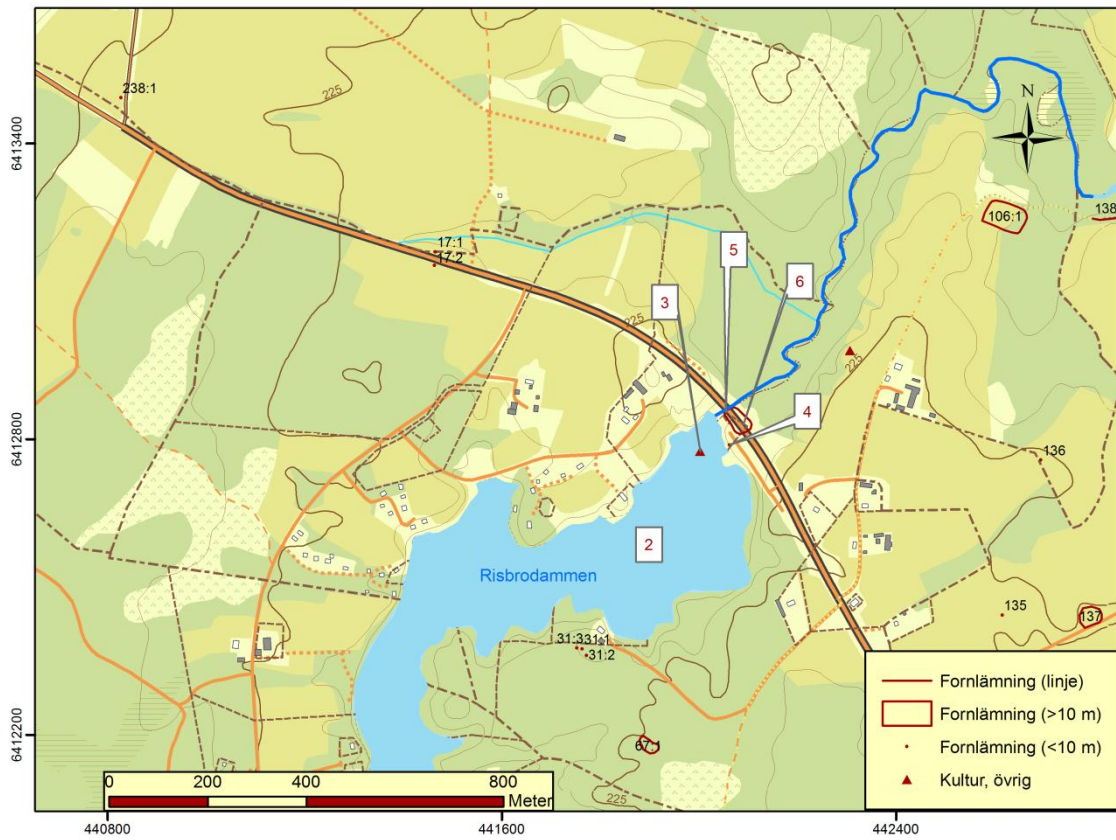
Domneån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Klassificering	Kulturhist/ Industrihist ³⁹⁶ / Riksintresse	Aqua Kultur. Utvärderat objekt/område
34	Omr. med industri lämn. Aledal	Bankeryd 37:2		Övrig kulturh. lämning	Byggnader	X
35	Stenvalvsbro	Bankeryd 37:1		Övrig kulturh. lämning		XI
36	Plats för borttagen stenvalvsbro	Bankeryd 39:1 /Habo 306:1		Uppgift om		
37	Fiskeplatser			Uppgift om		
38	Kvarnplats	Bankeryd 39:2 /Habo 306:1		Uppgift om		
39	Fyndplats, flinta.	Bankeryd 21:1		Övrig kulturh. lämning		
40	Fiskeplats. Fast fiske					
41	Fiskeplats. Fast fiske					
42	Färdväg/Broplats	Bankeryd 94:1,3		Uppgift om		
43	Lastageplats	Bankeryd 94:5		Uppgift om		
44	Kronofiske					

49.2 Kartor Dummeån / Domneån. Inventerade kulturplatser.

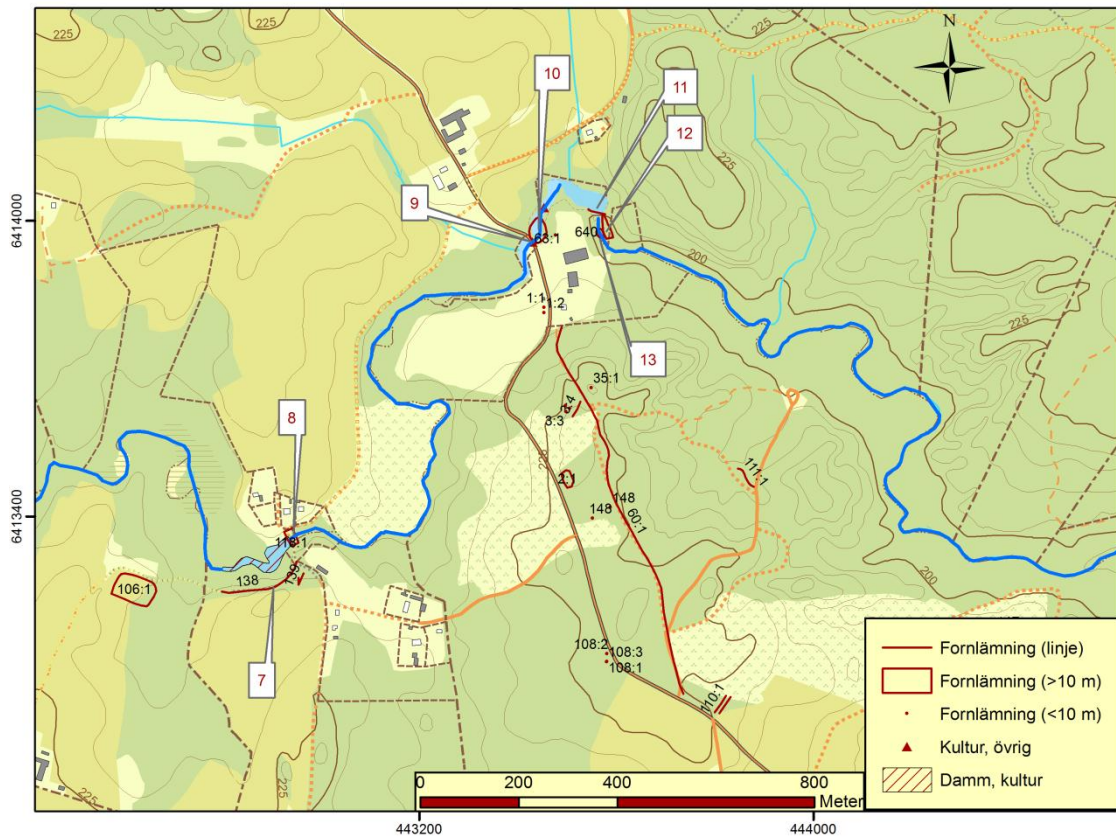

Inventerad kulturplats vid Dummeåns / Domneåns upprinningsområde.

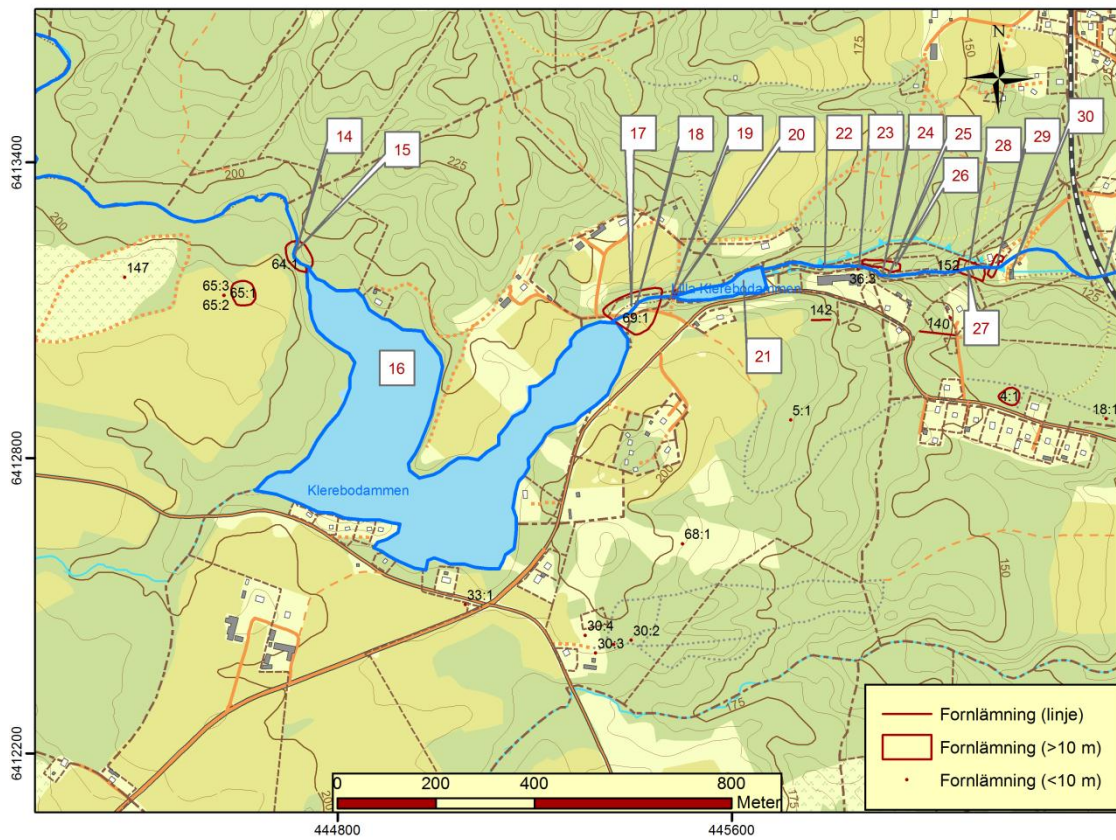
Dummeån och Domneån

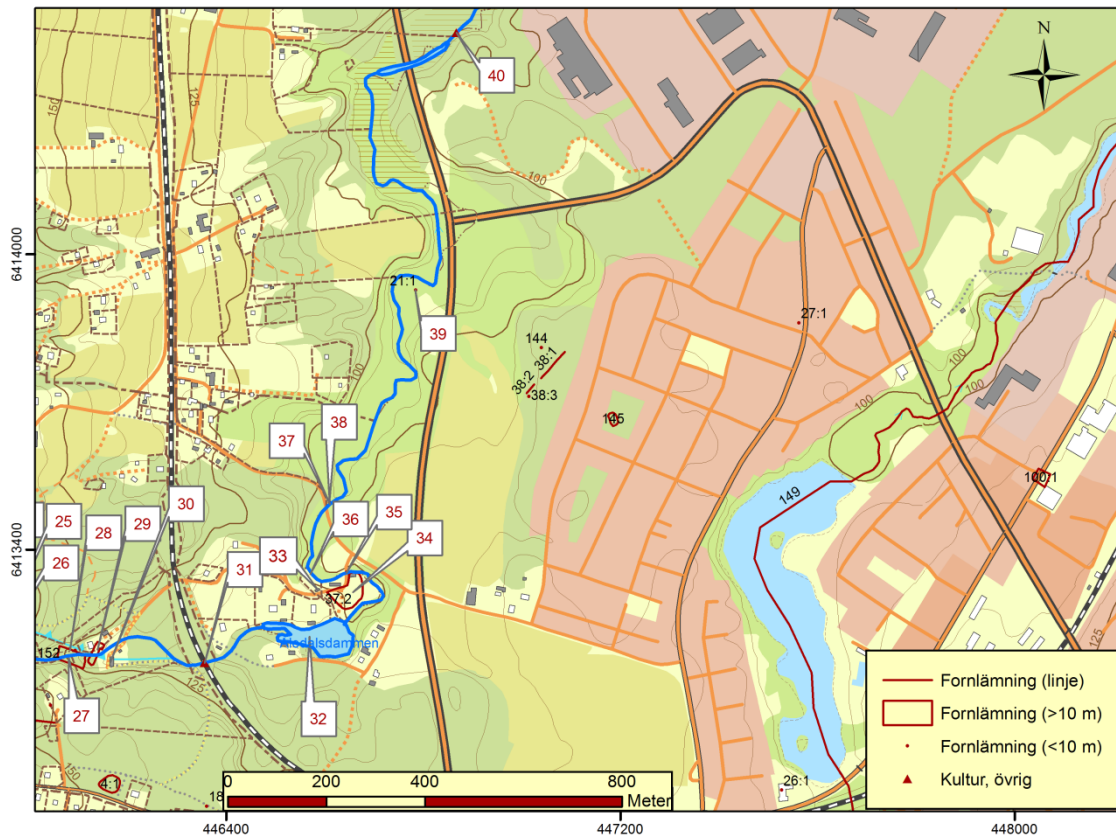

Inventerade kulturplatser längs Domneån.

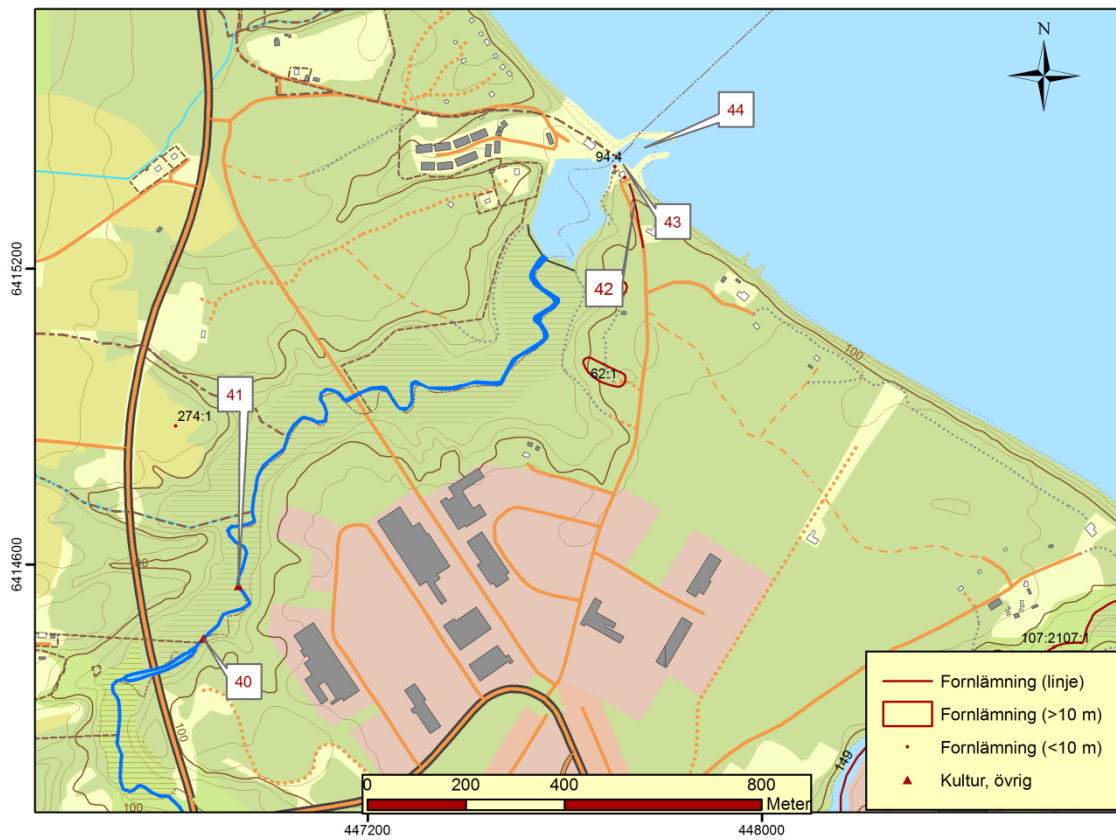

Inventerade kulturplatser längs Domneån.

Inventerade kulturplatser längs Domneån.

50. Referenser Domneån

50.1 Litteratur

Bankeryds torp och backstugor, Sammanställt av Bill Landén, Bankeryds hembygdsförening, 2009, (CD).

Bankerydsbygden i bilder från förr, Bankeryds hembygdsförening 3, 1978.

Julihn, Eric & Spade, Bengt, Industriminnen i Habo kommun: En inventering utförd 1979, Kulturnämnden, Habo 1982.

Landén, Bill, Boken om Bankeryd, 2006, (CD).

Nilsson, Rune, Aledalaren i Habo Släktforskartidning, 2012.

Nordström, Ronald, En vandring kring Domneån. Del 2. Saknar tryckår.

Registrerade fornlämningar och kulturlämningar i Bankeryd. Sammanställt av Bill Landén, Nils Lundqvist, Per-Olof Ringquist, Bankeryds hembygdsförening, 2009, (CD).

SMHI Svenskt vattenarkiv. Svenskt dammregister: Södra Sverige. 1994.

Waldemarson, Dan, Jönköpingstraktens landformer, Före Jönköping, Lindqvist, Gunnar (red), Småländska Kulturbilder, Jönköpings läns museum, 1984.

50.2 Kartor

50.2.1 www.lantmateriet.se

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Avsöndring 1919. Akt 06-bad-1394.

Habo sockenskog. Storskifte, delning, 1751. Akt 16-haj-1a.

Klerebo. Ägomätning 1905. Akt 06-bad-59.

Backa by, Storskifte 1790. Akt 06-bad-11.

Risbro. Laga skifte 1853. Akt 16-haj-169.

Lantmäteristyrelsens arkiv

Jönköpings kommun/Bankeryds socken

Domnaryd nr 1-2. Åkeravmätning 1646. Akt E8-8:e2:34-36.

Habo kommun/Habo socken

Kyrkeryd nr 1. Laga delning 1748. Akt P74-55:1.

Rikets allmänna kartarkiv

Habo. Häradsekonomiska kartan 1877-1882. Rik-id J112-34-15.

50.3 Webbreferenser

Bankeryds hembygdsförening

www.hembygdbankeryd.se

Jönköpings Spårvagns- och Busshistoriska Sällskap

www.jsbs.se

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller

www.fornsök.se

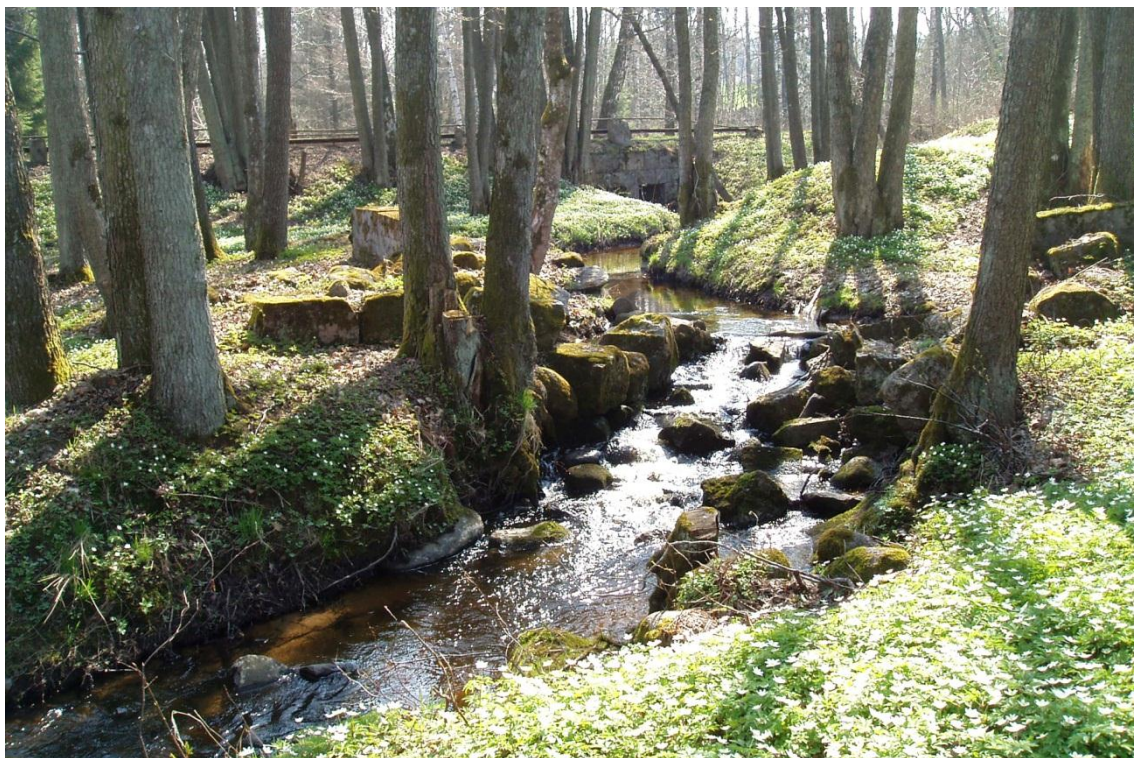
50.4 Övrigt

Göteborgs arkeologiska museum. Föremålssamlingen.

51. Lillån

Lillån med förgrening, Bankeryds och Järstorp socknar, Jönköpings kommun. Utsnitt ur Terrängkartan. Skala 1:60 000.

Lillån i Bankeryd med lämningar efter damm, färdämningar m.m. Härifrån leddes drivvatten till Bröderna Millers fabrik vid Prinseryd. Foto från SÖ.

Lillåns har sina källor i flera förgreningar från Dröspultagölen i norr till naturreservatet Skams håla och vid Sandbäck, norr om Axamosjön i söder, i Järstorps socken, Jönköpings kommun, ca 6–8 kilometer sydväst om Bankeryd. Huvudfåran av Lillåns övre vatten från källområdet till Lalleryd benämns Lallerydsbäcken och nedströms benämns vattendraget Lillån. Ett av de större tillflöden längre nedströms är Björnabäcken som har sitt utlopp i Lillån vid Prinseryd. Ån har mestadels ett tämligen stilla meandrande flöde. Vattendraget rinner iklädd en skogsridå genom stora jordbruksenheter bl.a. hörande till de större gårdarna, Lalleryd, Tokeryd, Månseryd, Kolaryd, och Prinseryd samtliga arkivaliskt belagda från medeltid. Avrinningsområdet är 35 km². Det består till stora delar av jordbruksmark och skogsmark. Inga sjöar ingår i Lillåns avrinningsområde, endast smågölar.

Höjdskillnaden från upprinningsområdet (220–225 m ö h) till Vättern (88,5 m ö h) är ca 131,5 meter. Lillån – Lallerydsbäcken är 14 kilometer lång.³⁹⁷

Landskapet som omger Lillån karakteriseras av mäktiga och vidsträckta isälvsavlagringar dominerande av mo. Det böljande landskapet har bildats av rännilar och bäckar som eroderat fram landskapsbilden. Rikligt med material av mo och sand har under landisens avsmältning förts av Lillån ned till Vättern där den avsatts i ett delta. Backamo är en sandplata som bildats av Lillåns och Domneåns deltan. Bergarten under de djupa avlagringarna består av rester av Visingsögruppens sedimentära bergarter, gnejs och granit.³⁹⁸

Ån slingrar sig genom ett mjukt kuperat landskap av skogbeväxta kullar och vidsträckta odlingslandskap kring de större gårdarna Rustorp, Lalleryd och Månseryd. Lillåns vatten är

³⁹⁷ Viss. Vattenkartan.

³⁹⁸ Waldemarson 1983, s. 48 ff.

klart genom det källvatten som tillförs genom strömmande vatten ur grusåsarna. Ån skär bitvis genom djupa raviner och i flackare partier har ån ett meandrande lopp. Historiska kartor från 1600-1800-talen visar ett tämligen omfattande markutnyttjande av markerna närmast ån främst som ängs- och betesmarker.

Lillån rinner genom tätorten Bankeryd och bildar här Attarpsdammen, ett blickfång i samhället. Ån mynnar knappt två kilometer i NÖ ut i Vättern vid Sjöåkra. Vid utloppet fanns förr en populär badplats. Aktuell inventering har innefattat delen Lillån från Månseryd till utloppet i Vättern.

51.1 Kulturspår längs Lillån

51.1.1 Förhistoria

Från yngre stenålder finns enstaka neolitiska lösfynd av flintavslag, skafthålsyxor tunnackiga flintyxor samt en flintdolk funna vid Prinseryd, Kolaryd och ca 200 meter- 1 kilometer väster om Lillån. I upprinningsområdet finns ungefär fem lokaler med ensamliggande stensättningar och någon enstaka domarring.

51.1.2 Bebyggelsebilden utmed Lillån under historisk tid

Lallerydsbäcken och Lillån kantas av flera större bebyggelseenheter med medeltida ursprung samt säterigårdar med tillhörande torp. Längs Lallerydsbäcken återfinns följande gårdar med medeltida belägg enligt Agertz 2008; Rustorp *Rörtztorpe* (1398), Lalleryd *Slagnarydh* (1447), Tokeryd *Tokarydh* (1498).

Längs Lillån är Månseryds gård, belägen bara ungefär 50 meter väster om Lillån. Månseryd är äldst känd i testamente 1315 *Magnusaryud*. Gården har haft många ägare genom tiderna, bl.a. Johan Printz på 1660-talet, då landshövding i Jönköping län. 1676 etablerades säteriet som kom att något år senare omfatta hela byn. Till säteriet hörde åtta torp och fem backstugor. Nuvarande byggnad tros härröra från 1700-talets senare del. En stilfull trädgårdsanläggning öster om huvudbyggnaden fanns anlagd ned mot Lillån med kvarn och kvarndammen. Kvarnen är dock numer borta. Månseryds gård är utvärderad som kulturhistorisk värdefull i Kulturhistorisk utredning för Jönköpings kommun. Ån utgör nordöstgräns för det avgränsade området.³⁹⁹ Vidare nedströms återfinns Attarps gård, 1413 *Attathorpe*⁴⁰⁰, redovisas som sätesgård 1633, Bankeryd ca 1510 *Bankaryd*.

Bankeryds medeltidskyrka var anlagd på en höjdplatå 125 meter söder om Lillån, strax norr om nuvarande kyrka. Medeltidskyrkan⁴⁰¹ revs 1865 och en ny uppfördes ca 60 meter längre söder om den gamla. Strax NV om kyrkan ligger Bankeryds hembygdsgård på en flack höjdplatå omedelbart söder om Lillån. Bankeryds kyrkby med hembygdsgård är utvärderad som kulturhistoriskt värdefullt område nr 3 i Kulturhistorisk utredning för Jönköping kommun.⁴⁰²

³⁹⁹ Hederström 1989, s. 49

⁴⁰⁰ Agertz 2008, s. 56.

⁴⁰¹ RAA Bankeryd 40:1

⁴⁰² Hederström 1989, s. 44.

51.1.3 Kvarnar och sågar

Två kvarnplatser finns kända längs den inventerade åsträckan. En tillhörande Månseryd⁴⁰³ och en Kolaryd.⁴⁰⁴ Inga kvarnbyggnader finns dock bevarade.

51.1.3.1 KOLARYDS KVARN OCH SÅG

Kolaryds senaste kvarnbyggnad uppfördes 1855 i två våningar och byggdes ut med en tredje våning år 1926.⁴⁰⁵ I anslutning till kvarnen fanns även en såg. Ett fyra meter högt vattenfall gav kraft till kvarnen året om. Kvarndammen är idag tömd. Fragmentariska lämningar efter kvarn och såg. Kolaryds kvarn och såg var ett betydande centrum i bygden under 1900-talets första hälft. Fiskevårdsåtgärder vidtagna i ån i anslutning till dammfallet.

51.1.4 Industrier

51.1.4.1 PRINSERYD

Vid Lillån i Prinseryd startades 1903 en metallindustriverksamhet, gelbgjuteri med tillverkning av bl.a. möbelbeslag – Bröderna Millers Metallfabrik AJ Miller. Verksamheten drevs med vattenkraft från damm vid Sablabron.⁴⁰⁶ 1914 byggdes nya industrilokaler på annan plats i Bankeryd där verksamheten fortsatte. Fabrikslokalerna som uppfördes efter en brand 191 är en av Bankeryds mest värdefulla industrimiljöer med höga industrihistoriska och arkitektoniska värden.⁴⁰⁷

År 1918 anlades här vid Prinseryd ett elkraftverk som försåg fabriksanläggningen och de om kringliggande gårdarna med elektrisk ström. Ett par år senare tillkom sågverk och smedja. I mitten av 1920-talet startades här en schoddyfabrik, Prinsfors vaddfabrik.

Bröderna Millers metallvarufabrik, grundad 1903. På bilden syns industribyggnad och vattentub. Arkivbild. Foto från Boken om Bankeryd av Bill Landén, 2006.

⁴⁰³ RAÅ Bankeryd 98:1.

⁴⁰⁴ RAÅ Bankeryd 91:1.

⁴⁰⁵ Bankeryds hembygdsförening, 1978, s. 24.

⁴⁰⁶ RAÅ Bankeryd 90:1.

⁴⁰⁷ Jönköpings läns museum, 4/88 sid 52; Länsstyrelsen i Jönköpings län. 1998:36, s. 88-89.

Industribyggnaderna vid Lillån och Prinsfors är till viss del bevarade, men exteriört förändrade. Byggnaderna har dock vissa arkitektoniskt exteriöra drag bevarade från industritiden. De utgör en av få bevarade äldre vattenkraftsdrivna industrimiljöer längs Lillån. Industribyggnaderna har en tydlig koppling till Prinsfors industriepok och får därmed karaktäriseras som ett industrihistoriskt minne med vissa kulturvärden.⁴⁰⁸

F.d. industribyggnader från epoken bröderna Miller vid Prinsfors. Foto 2012. Foto från S.

51.1.4.2 EKEFORS

Ekefors f.d. industri från 1882. En damm och ett vattenhjul anlades som gav kraft för produktion av skruvstycken. Under 1940-talet bereddes här tagel och borst.⁴⁰⁹ Dammen är idag tömd och igenväxt och Lillån har återgått till sin ursprungliga fåra.

Ekefors f.d. industri från 1882. Foto Bill Landén.

Tidigare dammområdet till Ekefors. Lillån. Foto Bill Landén.

⁴⁰⁸ Manbyggnaden till Prinsfors gård är utvärderad som kulturhistoriskt värdefull byggnad i Läns museets kulturhistoriska utredning över Bankeryd. 1988, s. 51. De f.d. industribyggnaderna är ej redovisade eftersom de är ombyggda med annan funktion.

⁴⁰⁹ Landén 2006, s. 113 f.

51.1.5 Dammar

51.1.5.1 **ATTARPSDAMMEN**

Attarpsdammen i centrala Bankeryd anlades ursprungligen på 1920-talet med ett mindre kraftverk för att förse Attarps gård med ström. Dammen brast på 1940-talet.

Höstidyll i Attarpsdammen.

Naturmiljön utmed ån och det gamla dammområdet blev sank och otrivsamt. Lösningen blev att återställa dammen, vilket också gjordes 1969–1970, varvid en fin vattenspegel åter fanns i Bankerydsbornas blickfång.

51.1.5.2 **SJÖÅKRADAMMEN**

Sjöåkradammen (f.d.), anlades 1907 för att ge ström till bl.a. Sjöåkra gård. En mindre elektrisk kraftstation installerades med en likströmgenerator. Senare utbyggdes anläggningen för leverans av ström till Juneverken och dammen kom därmed att benämnas June-dammen. Dammen är utrivnen på grund av fiskevårdsåtgärder.

Sjöåkra gård. Gamla Sjöåkras marker sträckte sig ned till ån i form av hårdvallsäng med björk och ”arreskog” på sandjord enligt karta 1646. .

51.1.6 "Godt laxefijske i åen"

”Jag känner ingen ström som så buctar som lillån, hon rinner fram och tillbaka continuerligen tills hon faller i Wetteren vid Sjöåkra. I den lilla strömmen fångas ganska mycket Wetter Lax...” Så beskrevs Lillån av kyrkoherden i Järstorp, Nils Ahlin, i en skrivelse till biskop Olof Wallqvist den 27/9 1791. Fisket i Lillån har historiskt sett varit betydande, vilket bl.a. framgår av det historiska källmaterialet, inte minst äldre kartmaterial. En av de äldsta uppgifterna om fisket i Lillån härrör från 1549 som upplyser om kronans laxfiske i Sjöacker. De geometriska jordeböckerna från år 1646 omnämner Sjöåkras och Backens fiske. Sjöå-

kras fiske vid åmynningen beskrivs som gott – ”Godt laxefiske i åen” och vad gäller Backens som låg en bra bit uppströms beskrivs fisket som ”Något laxefiske om hösten i åen”.⁴¹⁰ ”Lax” är en äldre benämning på vätteröringen. På en storskifteskarta från 1790 över Backa By⁴¹¹ har lantmätaren markerat 28 fasta laxfiskeplatser i ån, längs en ca 3,2 kilometer lång sträcka från Lillåns mynning i Vättern och vidare uppströms mot Bankeryds kyrka.⁴¹² Storskifteskartan speglar ett betydande fiske som reglerats mellan gårdarna med strandrätt vilka hade rätt till fisket i ån. Sjöåkra och Attarp ägde vardera sju fiskeplatser. Torpet Oset hade under Attarp en fiskeplats tämligen nära åmynningen. Vidare hade Granshult ett fiske, Västregård och Östregård hade två fiskeplatser och Mellangård tre. Kronan hade under Sjöåkra tillgång till förmodligen den bästa fiskeplatsen allra närmast åmynningen. Fisket i Kronans regi bedrevs för Jönköpings slotts räkning. Sjöåkras laxfiske för slottet brukades år 1565 med en mjärde och ”räntar lax 2 tunnor 1 fjärding”, vilket i dagens mått motsvarar ungefär 300 liter.⁴¹³ I räkenskaper för Jönköpings slott från omkring år 1616 anges att fisket i Lillån vid Sjöåkra bedrevs för kronans räkning. Vidare anges att Jönköpings slott hade två notar för fiske i ”Lillsjön” och ”Storsjön”⁴¹⁴ (äldre benämningar för Munksjön och Vättern). Bankeryds kyrka innehade en fiskeplats. Kyrkan hade stundom sitt fiske utarrenderat. 1803 uppges i sockenstämmoprotokoll att kyrkans laxfiske bortarrenderades mot 12 Shilling/år och arrendatorn ålades att lämna fisket i gott skick ”och försvarligt stånd” efter arrendetidens slut. Tre år senare hade arrendekostnaden stigit till 14 Shilling/år. Senare år 1858 uppges fiskeanläggningen vara svår att bortarrendera därför att den var i dåligt skick med trävirke i förfall.⁴¹⁵

En laga skifteskarta från 1839 visar samfällt fiske/fiskeplatser i Lillån, Domneån samt i Vättern. En fast fiskeplats finns angivet på en jordebokskarta från 1664. Fisket tillhörde då Sjöåkra by. Bankeryds hembygdsförening äger nu med lagfart fiskeplatsen. Den ligger ca 400 meter uppströms åmynningen vid ett gammalt brolägg ”Fisket” där man ännu kan se rester efter stensatta brofästen.⁴¹⁶ Utanför Lillåns mynning finns ännu erkänt goda fisken.

⁴¹⁰ Sjöåkra nr 1-2, Åkeravmätning 1646, Akt: E 8-27:e2:18-20; Backen nr 1-2, Åkeravmätning 1636, Akt: E8-4e2:22-23.

⁴¹¹ Oset, Backa By. Storskifte, rågångsätgård 1790. Akt 06-bad-11; Se RAÅ Bankeryd 149.

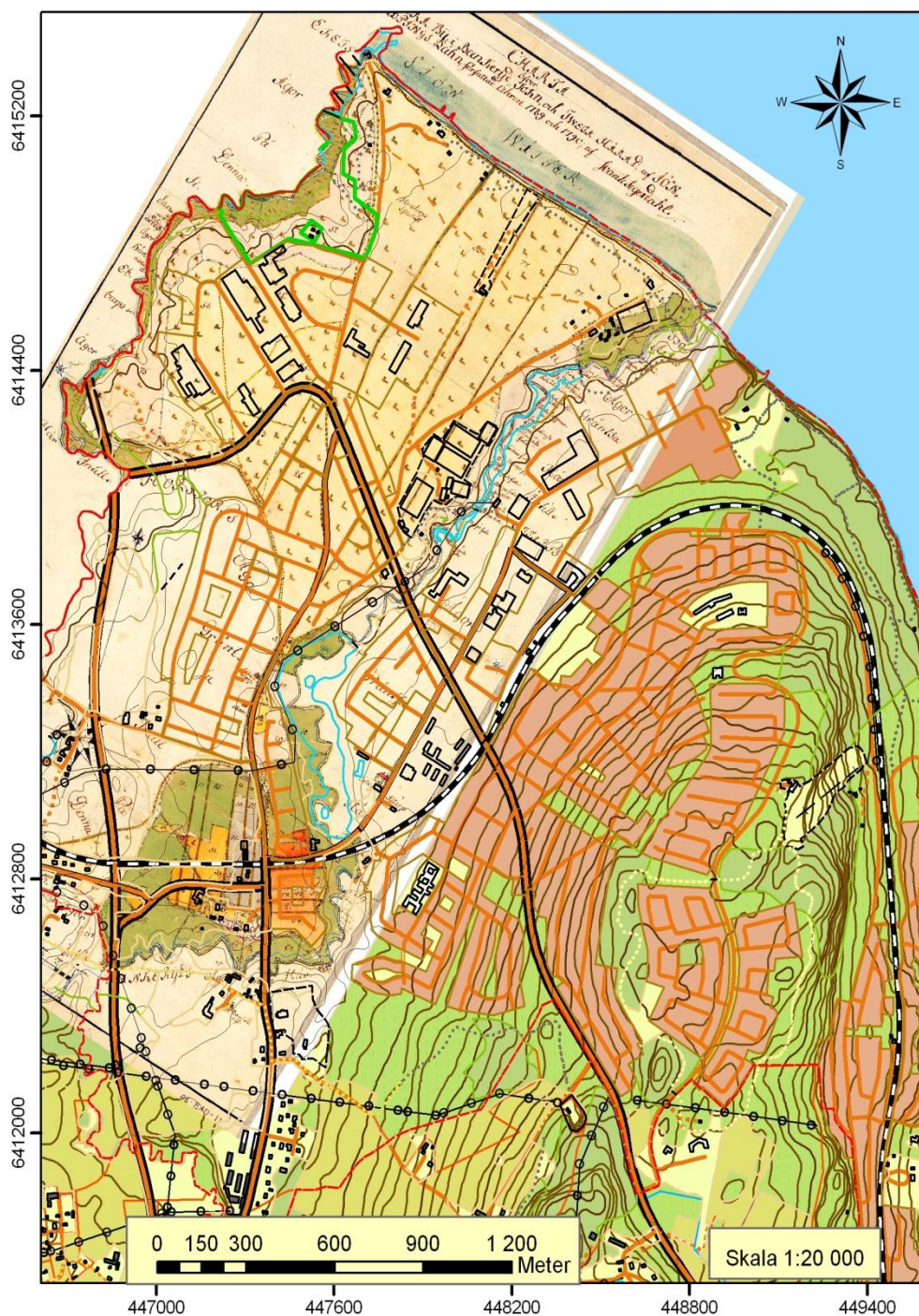
⁴¹² RAÅ Bankeryd 98.

⁴¹³ Björkman 1917, s. 247; Börjesson 2006, s.80.

⁴¹⁴ Björkman 1918, s. 32.

⁴¹⁵ Landén 2007, s. 26,31, 68.

⁴¹⁶ RAÅ Bankeryd 107:1-2.

Samkopiering av digitala fastighetskartan över Bankeryd med storskifteskartan över Backa by, 1790. Kartbilden syftar till att visa de 28 laxfiskeplatserna i Lillån i förhållande till dagens Bankeryd.

51.2 Tillgänglighet

Promenadstråk och vandringsled, Bankerydsleden, finns anlagda i Bankeryd längs bl.a. Lillån och Attarpsdammen. Flera kulturplatser som ligger längs vägar och dessa stigar är skyltade och vårdade av Bankeryds hembygdsförening.

52. Utvärdering enligt system Kultur Aqua – Prioriterade objekt och miljöer

Bebyggelsemiljö; Månseryds herrgård, f.d. säteri. Manbyggnad från omkring 1760. Parkmiljö med Lillån och med självreglerande damm. F.d. kvarnplats, f.d. elektricitetsverk. Kulturhistoriskt värdefull bebyggelsemiljö. Få bevarade vattenanknutna lämningar. Fiskväg, s.k. omlöp anordnad förbi fördämningen.

Aqua Kultur I. Månseryd. Kvarnplats, damm. RAÄ Bankeryd 98:1. Lillån nr 1.

Värderingstyp	Värdering		Kommentar
	Månseryds herrgård	Tillhörande vattenanknutna lämningar	
Dokumentvärde	8	2	
Kvalitet	4	2	
Sällsynthet	3	3	
Representativitet	3	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	2	
Tillgänglighet			Privat tomtmark.
Upplevelsevärde	4	2	
Speciella förhållanden			Kulturhistoriskt utvärderad (K 13) ⁴¹⁷
Summa	26	14	

Månseryds gård, äldsta belägg 1315.⁴¹⁸ Nuvarande huvudbyggnad från omkring 1760. Öster om gården rinner Lillån med tidigare kvarn och elverk. Idag självreglerande damm. Fiskevårdsåtgärder vidtagna.

Aqua Kultur II. Äldre skeden av vägmiljö. Landsväg, stenbalksbro, milsten. Miljö och lämningar. RAÄ Bankeryd 6:1; 153. Lillån nr 8, 9.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		Milsten. Fast fornlämning
Summa	29	

⁴¹⁷ Hederström 1984, s. 49.

⁴¹⁸ Agertz 2008, s.165.

Kontinuitet i kommunikationshistoriska lämningar med olika epoker av gamla landsvägen och broar, ”Sablabron”. Milsten. Stenbalksbro, ca 1890-tal.

Kulturhistoriskt värdefull vägmiljö.

**Aqua Kultur III. Område med fördämningar m.m. (lämningar).
RAÄ Bankeryd 155. Lillån nr 10.**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	21	

Område med lämningar efter små fördämningar, grävda vattendiken för reglering och ledning av drivvatten till Bröderna Millers gelbgjuterifabrik.

Kulturhistoriskt värdefull miljö.

**Aqua Kultur IV. Småindustriområde, vid Prinsfors (lämningar).
RAÄ Bankeryd 90:1. Lillån nr 11.**

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	2	
Kvalitet	2	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	18	

Prinsfors industri. Äldre industribebyggelse, ombyggt. Länk i bygdens industrihistoria. Lämningar ev. dolda under mark (KML).

Aqua Kultur V. Stenvalvsbro. Lillån nr. 12.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	5	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	3	
Speciella förhållanden		
Summa	32	

Stenvalvsbro av tuktad, kilad sten. Ett valv. Anlagd i slutet på 1800-talet. Enda stenvalvsbron bevarad längs Lillån. Kulturhistoriskt värdefull.

Aqua Kultur VI. Attarpsdammen. Lillån nr 15.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	8	
Kvalitet	4	
Sällsynthet	5	
Representativitet	1	
Pedagogiskt värde/miljö	4	
Tillgänglighet	3	
Upplevelsevärde	4	
Speciella förhållanden		
Summa	29	

Attarpsdammen anlagd 1969–1970. Damm med miljöskapande värde i Bankeryd.

Aqua Kultur VII. Fasta fisken. Plats och uppgifter. RAÄ Bankeryd 149; 107:1. Lillån nr 13, 19.

Värderingstyp	Värdering	Kommentar
Dokumentvärde	4	
Kvalitet	1	
Sällsynthet	3	
Representativitet	3	
Pedagogiskt värde/miljö	2	
Tillgänglighet	2	
Upplevelsevärde	1	
Speciella förhållanden		
Summa	16	

Lillån är historiskt känt för ”gott” laxfiske. Ett rikt historiskt källmaterial ger uttryck för dessa förhållanden. I ån fanns t.ex. i slutet på 1700-talet dokumenterat 28 fiskeplatser längs en drygt tre kilometer sträcka. Spåren efter fiskena är till stora delar borta. En plats finns dock säkrare fastställd, det s.k. ”Fisket” ägt av Bankeryds hembygdsförening. Aqua Kultur VII representerar ett till stora delar immateriellt kulturarv av Lillåns nedre sträcka.

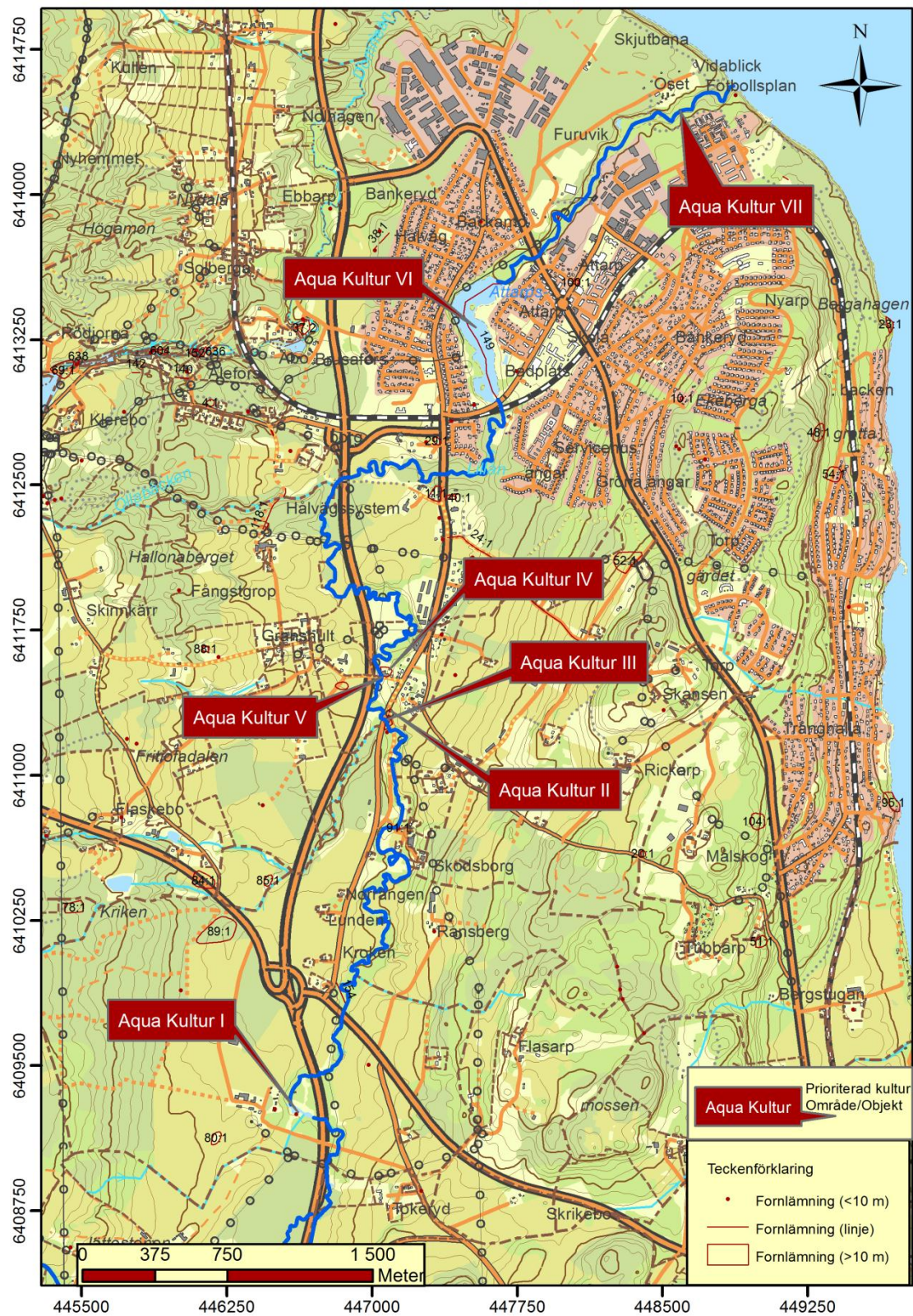
52.1 Sammanfattande analys

Tidiga bosättningar speglas genom neolitiska lösfynd i Bankerydsdalen. God jordmån har skapat hög uppodlingsgrad med stora gårdar, varav ett par säteribildningar med en rad underlydande torp. I ett exponerat läge vid ån anlades sockenkyrka med kontinuitet från medeltid. Ån har gett kraft åt bl.a. kvarnar, sågar, faktorismide och metallindustrier. Tätorten Bankeryd har vuxit fram i ådalen med vattendraget som kraftkälla och näringsresurs. Lillån är ett betydelsebärande vattendrag för bygd och samhälle, inte minst genom att ån har erbjudit ett mycket rikt laxfiske genom tiderna. Lillån skapar genom Attarpsdammens vattenspegel ett skönt blickfång i samhället och landskapsbilden. Hembygdsgård och anlagda promenadstigar samt Bankerydsleden ger god tillgänglighet till kulturplatser i ett vackert böljande landskap präglat av Lillåns böljande dalgång.

52.2 Karaktärisering

Typvattendrag: Vattendrag med enstaka vattenanknutna lämningar.

52.3 Lillån. Karta prioriterad kultur

Prioriterad och utvärderad kultur längs Lillån.

53. Redovisning av kulturhistoriska objekt /miljöer längs inventerad sträcka av Lillån

Lillån 1)

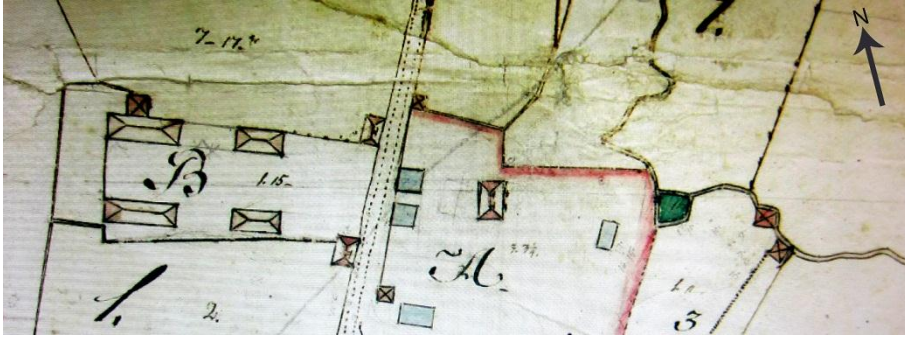
Månseryds kvarn, plats för. Fördämning till tidigare kvarndamm, uppförd av sten och förstärkt med betong. Självreglerande damm. Ca tre meter högt fall. Kvarnens ålder är inte utredd, men förmodligen har kvarn funnits till gården sedan åtminstone 1600-talet, troligtvis ännu äldre ursprung eftersom gården har medeltida anor. Inga lämningar bevarade efter kvarn. På en konceptkarta över säteriet Månseryds ägor från 1816 syns två byggnader i Lillån, möjligen kan någon av dessa vara en kvarn. Elektricitetsverk, Månseryd. Borttaget. Anlagt 1918 i anslutning till kvarnen. Enligt uppgift kunde vattentillförseln regleras med en linanordning från gården. Inga lämningar bevarade av elkraftstationen. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur I.

Fiskvandringssväg, s.k. omlöp anlagd förbi dammfallet.

RAÅ Bankeryd 98:1 Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6409247 E:446609 (SWEREF 99 TM).

Fördämning till f.d. kvarnen som funnits här till Månseryd. Dammen är idag självreglerande. Foto fr. N.

Utsnitt av konceptkarta över säteriet Månseryd 1816, som här visar två byggnader och en damm strax nedströms som troligen ingår i parkanläggning.

Gamla kvarnplatsen med fördämning, damm, Månseryd. Fiskevårdsåtgärder vidtagna i form av anläggande av omlöp förbi dammfallet. Foto fr. Ö.

Lillån 2)

Gamla landsvägen. Vägbank, 120 meter lång (NV–SÖ), 10 meter bred, 0,8–1 meter hög. Brofästen i betong på ömse sidor av Lillån. Vägbanken fortsätter i Ö? Denna sträcka var vid registreringstillfället inte tillgängligt för besiktning.

Ny: RAÄ Bankeryd 154. Övrig kulturhistorisk lämning.

N:6409876 E:446839 (SWEREF 99 TM).

Vägbank efter gamla landsvägen. Belägen i betesmark på forna mader utmed Lillån. Foto från N.

Lillån 3)

Bankeryds Kyrkby. Medeltidskyrkan (riven) låg ca 100 meter söder om Lillån. Den gamla kyrkan låg 40 meter närmare ån (mot N) än den senare 1800-talskyrkan.

RAÄ Bankeryd 40:1. Fast fornlämning.
N: 6412434 E:447419 (SWEREF 99).

Lillån 4)

Bankeryds hembygdsgård.

RAÄ Bankeryd 11:1 Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6412453 E:447330 (SWEREF 99 TM).

Lillån 5)

Kolaryds kvarn och såg. Kolaryds kvarn uppfördes 1855 i två våningar och byggdes ut med en tredje våning år 1926.⁴¹⁹ En utredningskarta från år 1857 visar "Kolaryds qvarn", dammvall och damm. Kvarnen låg på åns östra sida nedströms dammvallen.⁴²⁰ Laga skifteskarta 1901 visar kvarn och såg på åkrökens östra sida.⁴²¹ Både kvarnen och sågen fanns kvar vid 1950-talets mitt enligt ekonomiska kartan från 1954. Rester av fördämningsmur i sten nordöst om nuvarande vägbro samt betongmur utmed åfåran. Dammen är tömd och Lillån har återgått till sitt naturliga lopp. Platsen skyltad av Bankeryds hembygdsförening.

Området närmast nedanför vägbron är delvis omgrävt. Fiskevårdsåtgärder utförda. Nya vägtrummor anlagda.

⁴¹⁹ Bankeryds hembygdsförening 1978, s. 24.

⁴²⁰ Kolaryd. Ägoutbyte, utredning 1857. Akt 06-bad-36.

⁴²¹ Kolaryd. Laga skifte 1901. Akt 06-bad-57.

Lillån 6)

Fördämningsmurar i betong i Lillån. Kolaryd. Ca 70 meter NV om vägbron och gamla kvarnplatsen, Kolaryds kvarn, nedströms i en östlig ågren av Lillån finns rester av två fördämningsmurar i betong. Dessa är ej i bruk. Den övre kan vara en regleringsfördämning till den nedre. Funktion okänd. Möjligen hört samman med ett mindre elektricitetsverk?

N:6410766 E:447181 (SWEREF 99 TM)

Två fördämningar av betong i Lillåns östra gren nedströms vägbron till Kolaryd. Bilden visar den nedre fördämningen. Foto från N.

Lillån 7)

Brofästen. Kraftiga brofästen i kallmurad sten på vilka nu en enkel träbro vilar. Brofästena är två meter höga och nio och tolv meter breda. Vandringsled.

N:6410998 E:447112 (SWEREF 99 TM)

Lillån 8)

Milstolpe och gamla landsvägen samt stenbalksbro (Sablabron) över Lillån. Vägen byggdes omkring 1870. Milstolpen står vid vägens norra ände. Vägen följer Lillåns västra sida söderut och passerar över Lillån vid kvarnplatsen Kolaryds kvarn. Vägen är kantad av huggna granitstolpar längs Lillåns åravin och över ån. Strax nedströms Sablabron finns vägbank och brofästen efter äldre föregångare av Sablabro med ett kortare parti av vägbank (RAÄ Bankeryd 153). Väg, bro och milsten bildar en kulturhistorisk värdefull kommunikationshistorisk enhet med kontinuitet. Utvärderad miljö Aqua Kultur II.

RAÄ Bankeryd 6:1. Fast fornlämning (Milstolpe).
N:6411333 E:447095 (SWEREF 99 TM).
Ny: RAÄ Bankeryd 153. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6411276 E:447088 (SWEREF 99 TM).

Ett avsnitt bevarat av gamla landsvägen. Huggna granitstolpar till vägräcke mot Lillåns åravin. Foto från N. Vandringsled – Bankerydsleden följer en bit av vägen.

Lillån 9)

Stenbalksbro med två spann. ”Sablabro”. Bro med namn efter dragonen Peter Sabel som bodde i en backstuga strax söder om bron.⁴²² Huggna granitstolpar för räcke. Grusad väg-bana. Ingår i utvärderad miljö Aqua Kultur III.

Högt kulturhistoriskt värde. Bron är del i ett bevarat avsnitt av gamla landsvägen som passerar häröver.

N:6411233 E:447106 (SWEREF 99 TM).

⁴²² Upplýsingsskilt. Bankeryds hembygdsförening.

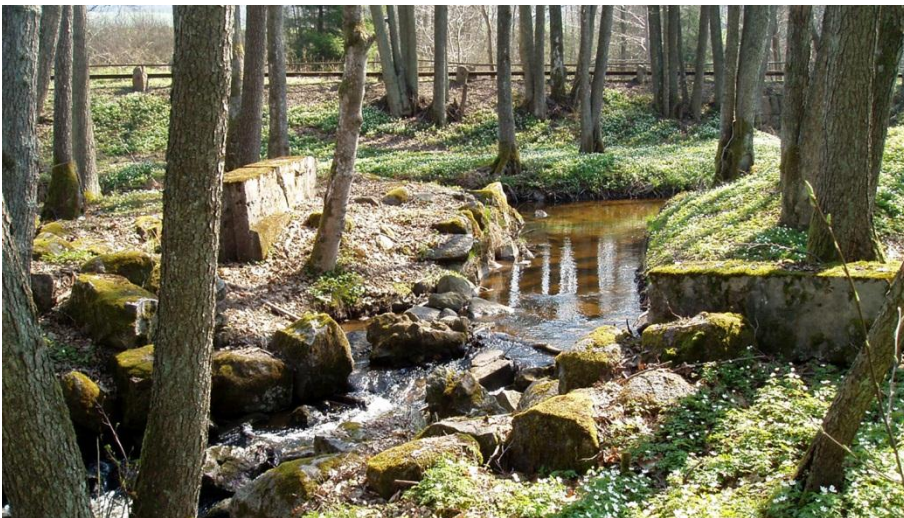

Stenbalksbro. Huggna granitstolpar för räcke. Bron troligen anlagd på 1870-talet. Bron med gamla landsvägen är i bruk idag som en mindre körväg till Kolaryd.

Lillån 10)

Lämningar av bl.a. dammanläggning med fördämningar i sten och betong, grävda diken, vattenränna m.m. inom 75 x 20–36 meter stort område (NNÖ–SSV). Vatten härifrån reglerades och leddes genom trätub till ett överfallshjul vilket drev Bröderna Millers gelbgjuteri. Senare anlades en generator som fick sitt drivvatten via en trätub från dammanläggningen. Området ligger väl synligt mellan gamla och nuvarande landsvägen. Skyltad och vårdad av Bankeryds hembygdsförening. Utvärderad miljö Aqua Kultur III.

Ny: RAÄ Bankeryd 155. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6411271 E:447083 (SWEREF 99 TM).

Lämningar efter fördämningar, brofösten m.m. där Björnebäcken mynnar ut i Lillån mellan gamla och nya landsvägen i Bankeryd.

Lillån 11)

Metallindustri, Bröderna Millers Metallfabrik AJ Miller gelbgjuteri med tillverkning av möbelbeslag och prydnadsaker anlagt omkring 1903 vid Prinseryd. År 1914 flyttades fabriken. Ett mindre elkraftverk tillkom 1918. Ett par år senare anlades sågverk och smedja. Omkring år 1925 anlades vaddfabrik, den s.k. ”Schoddyn” i de gamla industrilokalerna. Industribyggnaderna finns delvis bevarade, dock i förändrat skick, såväl exteriört som interiört. Idag återstår till synes mest fragmentariska spår av verksamheten. Utvärderad miljö Aqua Kultur IV.

RAÄ Bankeryd 90:1. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6411536 E:447072 (SWEREF 99 TM).

Lillån 12)

Stenvalvsbro vid Prinseryd. Byggd i slutet av 1800-talet.⁴²³ Uppförd av tuktade kilade stenar, ett valv. Enda bevarade stenvalvsbron över Lillån. Kulturhistoriskt värdefull. Utvärderat objekt Aqua Kultur V.

Ny: RAÄ Bankeryd 156. Övrig kulturhistorisk lämning.
N:6411506 E:447072 (SWEREF 99 TM).

Stenvalvsbro från slutet av 1800-talet över Lillån vid Prinseryd i Bankeryd. Foto från S.

Lillån 13)

Fasta fisken. Ungefär från denna plats (N: 6412600 E: 447574) och nedströms till åmynningen i Vättern finns på laga skifteskarta från år 1790 28 fiskeplatser markerade i Lillån.⁴²⁴ Laga skifte 1840 utvisar samfällt fiske i Lillån för bl.a. Sjöakra, Mellangård, Attarp, Östregård och Granshult. Utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

RAÄ Bankeryd 149. Uppgift om.
N:6413701 E:447978 (SWEREF 99 TM).

⁴²³ RAÄ Forsök med där anförda referenser.

⁴²⁴ Oset. Backa By. Storskifte, rågångsåtgärd, 1790. Akt 06-bad-11.

Lillån 14)

Ekefors f.d industri. Byggnad samt damm från 1882. Ett vattenhjul anlades som gav kraft för produktion av skruvstycken. Under 1940-talet bereddes här tagel och borst.⁴²⁵ Byggnaden, en rödfärgad träbyggnad i två våningar. Den är invändigt ombyggd till bostadshus. Byggnaden representerar en av Lillåns få bevarade vattenkraftsdrivna äldre industribyggnader. Dammen är idag tömd och igenväxt och Lillån har återgått till sin ursprungliga fåra.

N: 6413020 E:447800 (SWEREF 99 TM).

Ekefors. Foto från NV.

Lillån 15)

Attarpsdammen. Anlagd ursprungligen på 1910-talet med ett mindre elkraftverk för att Attarps gård. Fallhöjden var tre meter. Turbinen var på 5 hkr, den levererade max 1 kw 3-fas 110 volt växelström.⁴²⁶ Dammen brast på 1940-talet varpå Lillån återtog sin ursprungliga åfåra. Naturmiljön utmed ån och det gamla dammområdet var dock sankt och otrivsamt och för att försköna miljön i Bankeryd återställdes dammen åren 1969-1970 med en fin vattenspegel. Utvärderad miljö Aqua Kultur VI.

Fiskevårdsåtgärder vidtagna. Omlöp anlagt vid Attarpsdammens norra utlopp.

Anm: Bäverfällda träd vid besiktning i SV delen av dammområdet.

N:6413328 E:447497 (SWEREF 99 TM).

Lillån 16)

Vägbank. Brofästen. *Sannlia*. Centrala Bankeryd. Gamla landsvägen passerade här Lillån. Bron över ån var en enkel träbro som vilade på brofästen av sten. Dessa låg en knapp halv meter över åns vattenyta, vilket medförde att vid högvatten sveptes bron lätt bort med vattenmassorna. En ny väg och broövergång anlades 1932.⁴²⁷ Nya landsvägen, nuvarande Kortebovägen, till vänster (V) i bild. Platsen vårdas och är skyltad av Bankeryds hembygdsförening.

⁴²⁵ Landén 2006, s. 113 f.

⁴²⁶ Bankeryds hembygdsförening.

⁴²⁷ Bankeryds hembygdsförening.

N:6413689 E:447818 (SWEREF 99 TM).

Vägbank i bildens mitt. Här gick förr gamla landsvägen. Foto från NNV.

Lillån17)

Lertäkt, 120 x 40–70 m (NV-SÖ). Täkten finns markerad som "Lertag" på karta Laga skifte 1840, Backa by.⁴²⁸

N:6413898 E:448001 (SWEREF 99 TM).

Lillån 18)

Plats för f.d. Sjöåkradammen. Kvar finns dammfästen. Dammen anlades för anläggandet av ett elektricitetsverk till Sjöåkra gård. Senare när Juneverken etablerades byggdes kraftstationen ut och levererade ström till industrin. Dammen revs ut tidigt 2000-tal för fiskevårdsåtgärder.

N:6414414 E:448418 (SWEREF 99 TM)

N:6414397 E:448429 (SWEREF 99 TM).

⁴²⁸ Backa by. Laga skifte 1840. Akt 06-bad-32.

Rester av den utrivna Sjöåkradammens fördämningsmur under gångbron. Foto från N.

Lillån 19)

Broplats benämnt ”Fisket”. På ömse sidor av Lillån är lämningar efter brofästen av större tuktade stenblock i kallmur. På ömse sidor av åns syns en vägbank som leder till broläget. Här bedrevs förr laxfiske.⁴²⁹ Fiskeplats på motsvarande plats finns angiven på storskifteskarta över Backa by 1790. Fiskeplatsen ägs numera av Bankeryds hembygdsförening. Strax uppströms, ca 30 meter, finns rester av en fördämning av trä anlagd i en nordlig ågren. Huruvida det är rest av fiskeanläggning eller anlagd för andra syften är oklart. Broplatsen är skyltad av Bankeryds hembygdsförening. Utvärderad miljö Aqua Kultur VII.

RAÄ Bankeryd 107:1.

N: 6414431 E: 448539 (SWEREF 99 TM).

Den stensatta kanten utmed ån är ett äldre brofäste över Lillån. Bakom syns den gamla vägen skymta som leder hit till den forna broövergången. Platsen benämns "Fisket". Här fanns en fast fiskeanläggning.

⁴²⁹ Se uppgifter i fornminnesregistret (FMIS) RAÄ Bankeryd 107:1.

Lillån 20)

Vid Lillåns mynning fanns förr en populär badplats för såväl Bankerydsbor som sommar-gäster.

N:6414597 E:448758 (SWEREF 99 TM).

Förr fanns en populär badplats vid Lillåns mynning Vättern.
Foto Bankeryds hembygdsförenings arkiv/Folkrörelsearkivet, Jönköping.

Lillån 21)

Broläge vid Lillåns åmynning i Vättern. En stig följer branten längs Vättern mellan Lillån och Domneån. Karta 1711 visar bropassage över Lillån vid åmynningen.⁴³⁰ Läget motsvaras ungefär av nuvarande träbro. I slänterna längs de djupa sandravinerna ned mot ån är hålvägar.

N:6414569 E:448852 (SWEREF 99 TM).

Lång tradition av broplats vid Lillåns mynning. Här fanns en bro redan under 1700-talet enligt storskifteskarta Backa by 1790. Förr populär badplats. Foto: Leif Henriksson. Foto från SÖ.

⁴³⁰ Habo socken, Geografisk karta, 1711, Akt P74-1:1.

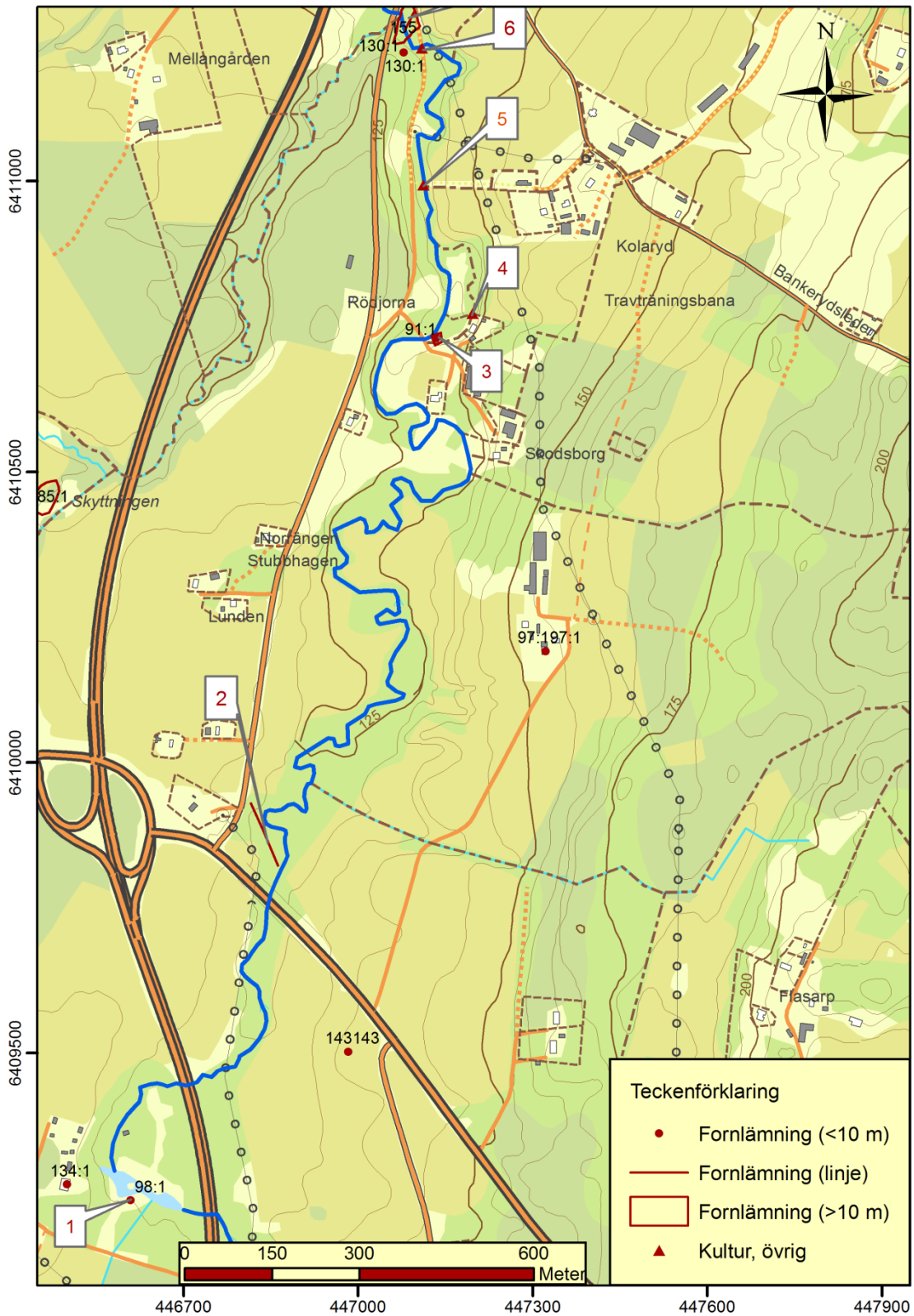

Lillåns mynning i Vättern. Här utanför är klassiskt laxfiskeområde. Foto Leif Henriksson. Foto från SV.

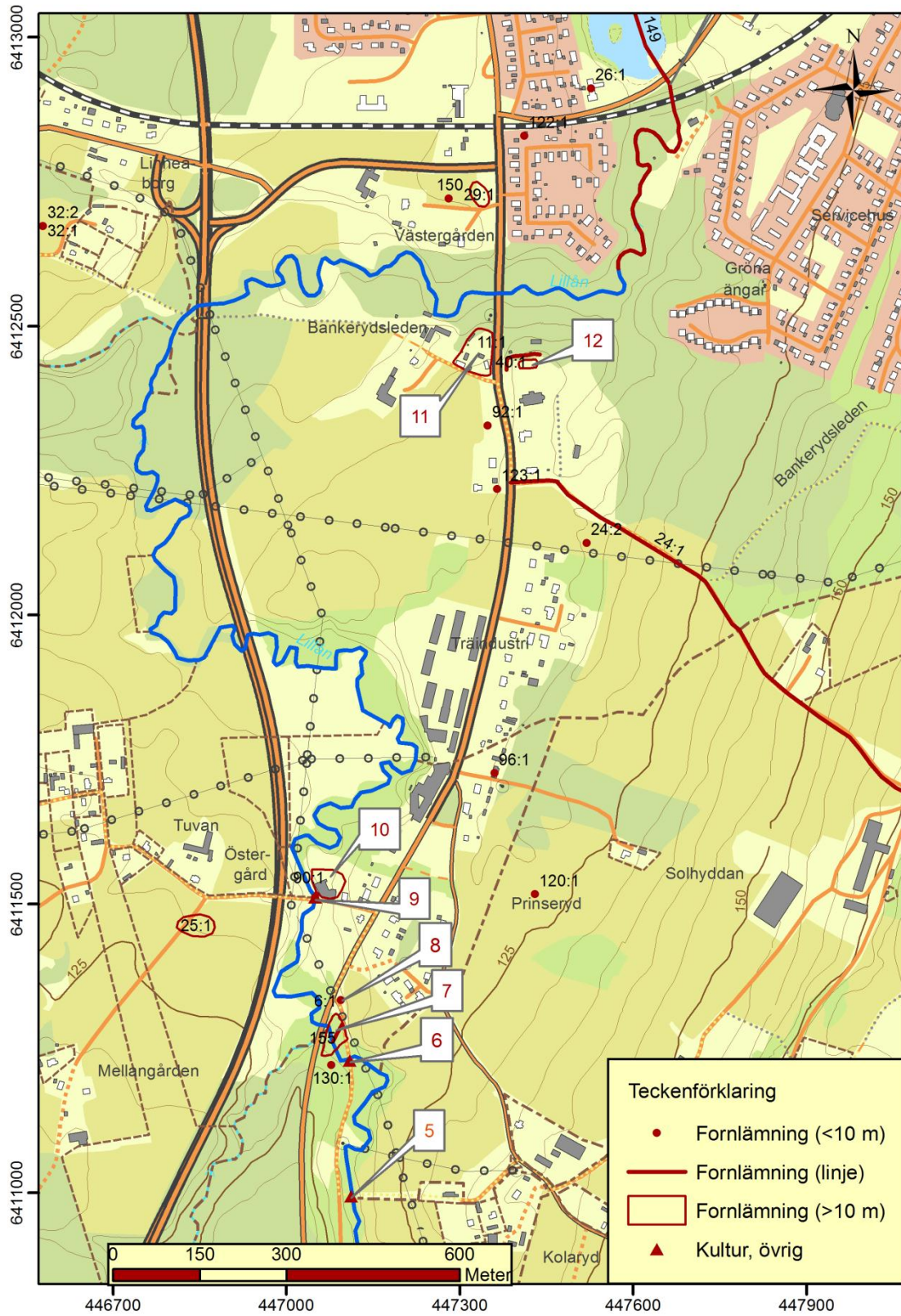
53.1 Inventerade objekt med antikvarisk bedömning och utvärderade områden/objekt

Lillån nr	Objekt	RAÄ nr	Ny RAÄ	Antikvarisk bedömning	Kulturhist./Industrihist./Riksintresse.	Aqua Kultur. Utvärderat objekt
1	Månseryds kvarn. Damm, fördämning	Bankeryd 98:1		Övrig kulturh. lämning		I
2	Vägbank	Bankeryd 154	X			
3	Kyrkby	Bankeryd 40:1		Fast forn lämning		
4	Hembygdsgård	Bankeryd 11:1		Övrig kulturh. lämning		
5	Kolaryds kvarn	Bankeryd 91:1		Övrig kulturh. lämning		
6	Fördämningsmurar					
7	Brofästen					
8	Milstolpe. (Gamla landsvägen m.m.). Brofästen, vägbank	Bankeryd 6:1 Bankeryd 153	X	Fast forn lämning Övrig kulturh. lämning		II
9	Stenbalksbro					II
10	Småindustriområde	Bankeryd 155	X	Övrig kulturh. lämning		III
11	Småindustriområde Prinsfors	Bankeryd 90:1		Övrig kulturh. lämning		IV
12	Stenvalvsbro	Bankeryd 156	X	Övrig kulturh. lämning		V
13	Fasta fisken	Bankeryd 98	X	Uppgift om		VII
14	Ekefors. F.d. metallindustri					
15	Attarpsdammen					VI
16	Vägbank m.m.	Bankeryd		Övrig kulturh. lämning		
17	Lertäkt	Bankeryd		Övrig kulturh. lämning.		
18	Dammfästen. F.d. Sjöåkradammen	Bankeryd		Övr. kulturh. lämning		
19	Broplats/ "Fisket"/ Fiskeplats	Bankeryd 107:1		Övrig kulturh. lämning		VII
20	Badplats. Plats med tradition	Bankeryd		Övrig kulturh. lämning		
21	Broläge/Hålväg	Bankeryd		Övrig kulturh. lämning		

53.2 Kartor Lillån. Inventerade kulturplatser.

Inventerade kulturplatser längs Lillån.

Inventerade kulturplatser längs Lillån.

54. Referenser Lillån

54.1 Litteratur

Agertz, Jan, Om ortnamn i Jönköpings län, Småländska Kulturbilder, Jönköpings läns museum, 2008.

Bankerydsbygden i bilder från förr, Bankeryds hembygdsförening, Bankeryd, 1978.

Björkman, Rudolf, Jönköpings historia, Andra delen, Jönköping, 1918.

Björkman, Rudolf, Jönköpings historia, Första delen, Jönköping, 1917.

Börjesson, Jan-Stefan, Fyrtiotvå båtplatser vid Vätterns västra strand, Gudmundsgillet årsbok, Årg. 62 (2006), Jönköpings hembygdsförening, Jönköping, 2006.

Hederström, Christine, Jönköpings kommun. Landsbygdsdelen. Kulturhistorisk utredning. Jönköpings läns museum, Rapport nr 17, 1988.

Landén, Bill. Bankeryds socken, 2007. (CD).

Landén, Bill, Boken om Bankeryd, 2006. (CD).

Länsstyrelsen i Jönköpings län, Kulturhistoriska industrimiljöer i Jönköpings län, Meddelande 1998:36,1998.

Waldemarson, Dan, Jönköpingstraktens landformer, Före Jönköping, Småländska Kulturbilder, Lindqvist, Gunnar (red), 1983.

54.1.1 Kartor

54.1.2 www.lantmateriet.se

Lantmäteristyrelsens arkiv/Jönköpings län

Sjöakra nr 1-2, Åkeravmätning 1646, Bankeryds socken. Akt E 8-27:e2:18-20.

Backen nr 1-2, Åkeravmätning 1636, Bankeryds socken. Akt E8-4e2:22-23.

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Backa by. Laga skifte 1840. Akt 06-bad-32.

Kolaryd. Laga skifte 1901. Akt 06-bad-57.

Kolaryd. Ägoutbyte, utredning 1857. Akt 06-bad-36.

Månseryd. Konceptkarta över säteriet Månseryd m fl. 1816. Akt 06-bad-26.

Oset. Backa By, Storskifte, rågångsåtgärd, 1790, Bankeryds socken, Jönköpings län.
Akt 06-bad-11.

54.2 Webbreferenser

Vatteninformationssystem Sverige www.viss.lst.se

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister/RAÄ FMIS/Fornsök. www.raa.se eller www.fornsök.se